

Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद) • समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

पूरुष

(गुजराती मासिक)

संपादक : किरीट दूधात

वर्ष : १८

ऑगस्ट : २०२४

अंक : २

₹ 20

यह तन काचा कुंभ है, निया फिरे या साथ |
ठफका लागा फुटि जया, कछु न आया हाथ ||
यह तन काचा कुंभ है, माहिं किया रहि वास |
कबीर नैन निहारिया, नहिं जीवन् की आस ||

गुजराती साहित्य परिषद

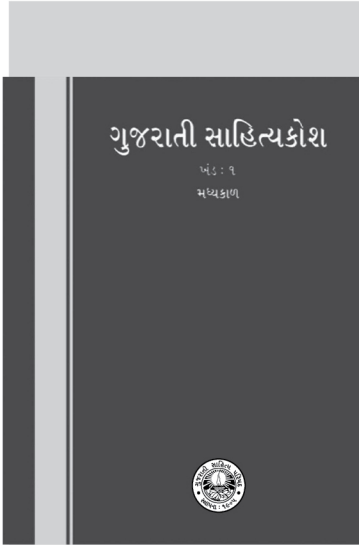
मेधाणी ज्ञानपीठ । क.ला. स्वाध्यायमंदिर

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૧

મધ્યકાળ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૫૮૪. કિંમત રૂ. ૮૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૧માં ઈ.સ. ૧૧૫૦થી ૧૮૫૦ સુધીના સમયગાળામાં થયેલા કવિઓ અને તેમની રચનાઓ વિષયક તમામ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. આ કોશમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચાયેલી, કાવ્યગુણે ઉત્તમ, મનુષ્યજીવનનાં રહસ્યોને ઉકેલવાની ચાવીઓ પૂરી પાડતી અને મુદ્રિત સ્વરૂપે મળતી કૃતિઓનાં સંખ્યાબંધ અધિકરણ ઉમાશંકર જોશી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ વગેરે જેવા તજજ્ઞોએ લખ્યાં છે. મધ્યકાળમાં જે સાહિત્ય રચાયું છે તે તમામને એકસાથે સંગ્રહી લેવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. અહીં જૈન, સ્વામીનારાયણ, નાથસંપ્રદાય વગેરેના ૧૬૦૦ જેટલા કવિઓની ૩૦૦૦ ઉપરાંત સાહિત્યરચનાઓ વિશેનાં અધિકરણ મળશે. આ બધાં જ અધિકરણ નિષ્ણાત સંશોધકોએ તૈયાર કર્યાં છે.

આ ઉપરાંત અહીં કવિ કે કૃતિવિષયક મળતી તમામ સામગ્રીનો સંદર્ભ પ્રત્યેક અધિકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીને સામગ્રીના મૂળ સુધી લઈ જશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १९

ओगस्ट : २०२४

अंक : २

संपादक
किरीट दूधात

प्रकाशन मंत्री
बीजेश लड्ड

पराभर्शनसमिति

डर्षद त्रिवेदी
प्रमुज

योगेश जोषी
उपप्रमुज

समीर लड्ड
मडामंत्री

दशक आचार्य
उपप्रमुज

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ • क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनलवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००९

फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૫,૦૦૦ છે. આ બંને પ્રકારના આજીવન સભ્યપદની મુદત, સભ્ય થયાની તારીખથી દસ વર્ષ સુધીની રહેશે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને:

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgps@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org

ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૮૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

પરબ

ISSN: 0250-9747

છૂટક કિં. ₹ ૨૦/-

અનુક્રમ

◇ પ્રમુખીય : મથામણ-૮, હર્ષદ ત્રિવેદી, ૬
કવિતા

◇ ● ત્રણ અછાંદસ - મણિલાલ હ. પટેલ, ૮-૯ ● ત્રણ તાન્કા - ઉમેશ જોશી, ૯
● ચાર ગીતો - સંજુ વાળા, ૧૦-૧૧ ● ચાર અછાંદસ - પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા, ૧૧-૧૪
● રૂપાંતરણ - રેખા ભટ્ટ, ૧૪ ● મધ ઢોળાયું - સ્નેહી પરમાર, ૧૫ ● ત્રણ ગઝલ-
હિમલ પંડ્યા, ૧૫-૧૬ ● પ્રગતિ - પુષ્કરરાય જોશી, ૧૬ ● ઉકેલો - મંગલ રાવળ
'સ્નેહાતુર', ૧૬

વાર્તા

◇ ● આંધળી ભીંત - પન્ના ત્રિવેદી, ૧૭ ● વાસ્તુ - દીવાન ઠાકોર, ૨૫

◇ લઘુકથા

● પુનઃ પ્રવેશ - ધ્રુવિન પટેલ, ૩૩

વિદેશી વાર્તા

● નદીનો ત્રીજો કિનારો - હસમુખ રાવલ, ૩૪

નિબંધ

◇ ● દોસ્ત દરિયા! - વિશાલ ઇંટાલિયા, ૩૯

અભ્યાસ - અવલોકન

◇ ● યુનીલાલ મડિયા:ગુજરાતી સાહિત્યના ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ - દીપક બી.
મહેતા, ૪૩ ● ભીંતરનો પયગામ મહોબ્બતનો - ડંકેશ ઓઝા, ૫૦ ● 'યાત્રા પથે'
ચાલી અંતર્યાત્રા - ડંકેશ ઓઝા, ૫૨ ● નવા નારીસ્વરો : ત્રણ કવયિત્રીઓ -
૧. જિજ્ઞા મહેતા, ૨. કિરણ જોગીદાસ, ૩. પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ. અશોક ચાવડા,
૫૪-૬૫

◇ શોધછાત્રની કલમેથી

● નર્મ-મર્મ અને કળાકેન્દ્રી આકર્ષક નિરૂપણ: 'પોલિટેકિનક' - ગીતા ડી. કુકડિયા, ૬૬

પૂર્વજોના પગલે

◇ ● 'સગાં દીઠાં અમે ચારણ - કન્યાનાં' - લલિત ખંભાયતા, ૭૩

વિચાર વિમર્શ

◇ ● લોકભારતીની પ્રાર્થનાનો છેલ્લો શ્લોક - હસમુખ દેવમુરારિ, ૮૦

● શ્લીલ - અશ્લીલ - હિરેન દેસાઈ, ૮૨

શ્રદ્ધાંજલિ

◇ ● યાજ્ઞિક સાહેબ : સહસ્રા એક જ આહથી, આપું તમને નિવાપાંજલિ - હસિત
મહેતા, ૮૪ ● પ્રયાણ : પ્રભુ સાથે હાથ મિલાવવા - યોગેશ જોષી, ૮૮

◇ ● સંપાદકીય : દરેક પુસ્તકને એનો નાગરિક મળો, કિરીટ દૂધાત, ૯૫

◇ ● સાભાર સ્વીકાર - ૯૭ ● પરિષદવૃત્ત - સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિઆ, ૯૯

● સાહિત્યવૃત્ત - સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિઆ, ૧૦૫

◇ આ અંકના લેખકો, ૧૦૭

◇ આવરણચિત્ર : ભારતી પ્રજાપતિ, 'કુંભ' ઓઇલ એન્ડ કેન્વાસ

◇ આવરણ-સંકલ્પના : આગમ શાહ

પ્રમુખીય

મથામણ - ૮

હર્ષદ ત્રિવેદી

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગ્રંથાવલોકન અને ગ્રંથસમીક્ષાની સમસ્યા મોટી છે. ઉત્તમ અને નોંધપાત્ર પુસ્તકોની સમયસર અને સાચી નોંધ ન લેવાય તો એ પણ એક સામાજિક અપરાધ છે. આપણે ત્યાં ગ્રંથાવલોકન અને સમીક્ષાનાં બે સામયિકો થઈ ગયાં. એક યશવંત દોશીનું ‘ગ્રંથ’ અને બીજું રમણ સોનીનું ‘પ્રત્યક્ષ’. બંને સામયિકોએ પોતાના સમયમાં ઘણી જાગૃતિ દાખવીને તાટસ્થ્યપૂર્વક, સેંકડો પુસ્તકોની નાની-મોટી સમીક્ષાઓ આપણને આપી ને બનતી સેવા કીધી. આ સમીક્ષાઓ દ્વારા એમણે સાહિત્યપ્રવાહોને તારવવાની દિશા પણ ચીંધી હતી. છેલ્લા ઘણા વખતથી આપણે જોઈ રહ્યા છીએ કે ઉત્તમ પુસ્તકોની સમીક્ષા થતી નથી. સામયિકો પાસે સમીક્ષા માટેનાં પૃષ્ઠોની મર્યાદા હોય એ સમજાય તેવું છે. જે સમીક્ષાઓ થાય છે તેમાં પણ અપવાદોને બાદ કરતાં, શરમાશરમીથી અને અંગત પ્રાપ્તિઓનાં લેખાંજોખાંના હિસાબે અને ધોરણે થતી જણાય છે. લેખક કે પ્રકાશક સામયિકને પુસ્તક મોકલે છે ત્યારે એને એક અપેક્ષા હોય છે કે અમારા પુસ્તકની ઉચિત નોંધ લેવાય. ઘણી વાર તો ‘સાભાર સ્વીકાર’માં નોંધ પણ નથી આવતી. નોંધ લઈ શકાય છે તો યોગ્ય, અભ્યાસી અવલોકનકારો મળતા નથી. મળે છે તે વિદ્વાનો ગમે તેટલી નિષ્ઠા દર્શાવે તોપણ બધે પહોંચી ન શકે.

આ સમસ્યાનો અનેક રીતે ઉકેલ આવી શકે. પુસ્તકની યોગ્યતા પ્રમાણે - સાભાર સ્વીકાર, એકાદ ફકરાના પરિચયાત્મક લઘુલેખો, ટૂંકાં અવલોકનો, સમીક્ષાઓ, અને દીર્ઘ અભ્યાસલેખો દ્વારા પુસ્તકોને આપણે ઓળખી શકીએ. આ કામ તંત્રી-સંપાદકોનું છે. એમણે આવી પડેલા, હેતુપૂર્ણ અને મૈત્રીપૂર્ણ લેખોથી અંતર કરીને, જે તે વિષયના વિદ્વાનને પુસ્તક સોંપીને સમયસર લેખ મળે અને પ્રગટ થાય તેની ખાંખત રાખવી રહી. કોઈ નબળા પુસ્તકની સમીક્ષા થઈ જશે તો ચાલશે, કેમ કે સમયની ચાળણીનું બળ મોટું હોય છે. પરંતુ કોઈ યોગ્ય પુસ્તક સમીક્ષાવિહોણું રહી જશે તો પછી એને મુખ્ય પ્રવાહમાં બેસાડવાનું અઘરું થઈ પડશે. અને એ નુકસાન લેખક ઉપરાંત આખા સાહિત્ય સમાજને સ્પર્શે છે.

વર્ષો પહેલાં ‘જીવનપ્રકાશ’ નામનું સામયિક રાજકોટથી નીકળતું હતું. તંત્રી હતા મોહનલાલ ધ. દવે. મોહનદાદાનો સમીક્ષાપ્રેમ જબરો હતો. લગભગ પ્રત્યેક અંકમાં

એ ગ્રંથમહિમા કરતા. એમની અંતરની ઇચ્છા એવી કે કોઈ યોગ્ય પુસ્તક, યોગ્ય રીતે નોંધાયા વિના પસાર થઈ જવું ન જોઈએ. હમણાં એમના સુપુત્ર અને ભૂતપૂર્વ માહિતીઅધિકારી શ્રી ભૂપેન્દ્ર મો. દવેએ, ઉત્તમ ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા માટે પિતાશ્રીની સ્મૃતિમાં, ‘જીવનપ્રકાશ’ નામે એક પારિતોષિક જાહેર કરવા પરિષદને ભલામણ કરી. પરિષદે એનો વિનમ્રભાવે સ્વીકાર કર્યો છે. પ્રતિવર્ષ કોઈ એક ઉત્તમ ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષાલેખના લેખકને રૂપિયા અગિયાર હજારનું આ પારિતોષિક અર્પણ થશે. આ માટેની યોગ્ય રકમ, પ્રતિવર્ષ દેવે પરિવાર પરિષદને આપતો રહેશે. આમ કરીને એમણે પોતાના સાહિત્યકાર પિતાને માટે એક પુત્રની અંજલિ કેવા પ્રકારની હોય એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે. આ પારિતોષિકને કારણે સમીક્ષાલેખકોને જરૂર પ્રોત્સાહન મળશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પણ આ દિશામાં એક નવું અને મહત્વનું ડગ ભર્યું છે. આપણે પણ ‘સમીક્ષા’ નામનું વાર્ષિક ઇ-સામયિક પ્રગટ કરવા જઈ રહ્યા છીએ. આગળ ઉપર જરૂર જણાશે અને નાણાકીય અનુકૂળતા થશે તો એને મુદ્રિત રીતે પણ ઉપલબ્ધ કરાવીશું. આ નિમિત્તે વર્ષભરમાં પ્રગટ થયેલાં મહત્વનાં પુસ્તકોને તારવી શકાશે. આને કારણે અભ્યાસની પણ નવી નવી દિશાઓ ખૂલશે. યાદ રાખીએ કે - જે સાહિત્યસમાજ પોતાની ભાષાના વિશિષ્ટ ગ્રંથોનું યોગ્ય અધ્યયન, સમીક્ષા-અવલોકન નથી કરતો એ છેવટે વૈચારિક દારિદ્ર્યને વરે છે. મનીષા તો એવી છે કે પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની વિષયવાર વાર્ષિક સૂચિ કરીએ. જેથી આજની તારીખનાં લેખાંજોખાં પણ માંડીએ અને આવતી કાલની દિશાને પ્રશસ્ત કરીએ. આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૪મું જ્ઞાનસત્ર”

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આગામી જ્ઞાનસત્ર તા. ૬, ૭, ૮, ડિસેમ્બર ૨૦૨૪ના દિવસોમાં શ્રી કૈલાસ ગુરુકુળ, મહુવા ખાતે યોજાશે. જ્ઞાનસત્રનો સંપૂર્ણ કાર્યક્રમ અને અન્ય વિગત (નોંધણી અને વ્યવસ્થા અંગેની) આગામી અંકમાં પ્રગટ થશે. સમીર ભટ્ટ

- મહામંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સાહિત્યકારોને વિનંતી

આપ જ્યારે પરબ માટે કોઈ સામગ્રી મોકલો ત્યારે પીન કોડ નંબર સાથેનું આપનું પૂરું સરનામું લખવા વિનંતી. સાથે મોબાઇલ નંબર પણ અવશ્ય લખવો.

ત્રણ અછાંદસ / મણિલાલ હ. પટેલ

હોવા-ન-હોવા વિશેનાં કાવ્યો

૧. ...ચાલ્યો જઈશ એકલો

એમ જ, બસ, કોઈ પણ ઘડીએ
મને પોતાનેય કહ્યા વિના
મારામાંથી નીકળી જઈશ
ખાલી ખોળિયું મૂકીને
સડસડાટ ચાલ્યો જઈશ.

ધુમ્મસભરી રાત હશે કે
સવારના ઝાકળમાં રમતા હશે
હજારો સૂરજ ડાંગરની ક્યારીમાં,
બપોરનો તડકો તરસ છીપવવા
ઊતર્યો હશે ચૈત્રી ગરમાળામાં,
ગુલમોરી રંગોથી છંટાયેલી
વૈશાખી સાંજ સીમમાં રમતી હશે,
શરદની રાત્રિઓમાં તરુવરો
અગિયાઓથી ઝળહળી ઊઠ્યા હશે,
હા, મને અઢળક ગમતું બધુંય છોડીને
હોવાપણના હેવા ખીંટીએ ટાંગીને
ચાલ્યો જઈશ મારામાંથી કાયમ માટે.

ભૂખ્યા દિવસો ને તરસી રાતો,
વ્યર્થ વાતો સ્વજનોની
આંગળી અને નખનો નાતો,
પાસે હતાં એમણે જોયા કર્યા આંસુ
ને પ્રિયજનો સુધી પહોંચાયું નહિ,
નહિ સારેલાં ને સાચવી રાખેલાં આંસુ.
એ જ મૂડી મૂકીને નીકળી જઈશ.
વરસતો વરસાદ હશે કે તડકો
હશે પૂર્ણિમા કે પ્રતિપદા
અજવાળાની ઝેંધાણીએ ચાલ્યો જઈશ
સાવ એકલો, જેમ આવ્યો હતો એમ
નિર્ભ્રાંતિની કેડીએ અદૃશ્ય...

૨. હું પાછો આવીશ

ના, નથી જવું આ પૃથ્વી છોડીને બીજે કશે પણ
યમ-નિયમ ભલે રહ્યા એની જગ્યાએ કાયમ.
મેં તો ચાહી છે આ રૂપવતી ધરાને અહર્નિશ,
પીડાઓ વેકી છે વૃક્ષોની સાક્ષીએ,
પ્રેમની ઋતુઓની રાહ જોઈ છે રોમેરોમથી.

કોઈનીય વાટ જોયા વિના મ્હોરે છે વનવેલીઓ,
ઘાસનાં ફૂલો પાસે બેસી રહેવું ગમે છે સવાર-સાંજ,
આગિયાથી ઝળહળતાં શરદરાત્રિનાં તરુવરો,
ખીણોમાં મન્દસ્વરે ગાતાં ઝરણાં બેફિકર
ને મદીલાં મધુપુષ્પો ખેરવતા ચૈત્રી મહુડાઓ
બેસી રહીશ હું બપોરી વેળાના તરસ્યા વગડામાં.

ખેડેલાં ખેતરોમાં મારી આસ્થા છે જન્મારાથી,
પૃથ્વીની લૂંટાતી લાજ જોઈને વલોવાઈ જાઉં છું,
સતત સાથ દેતી વ્યથાઓ જ મને સાચી લાગે છે,
વર્તમાનમાં જીવતાં પંખીઓ ઊડાવાં લાગે છે,
અંકુર ફૂટે છે, કૂંપળ કલરવે છે, ફૂલો ફળ બને છે,
પવન કદી મને પુરાયો નથી લાગ્યો.

કશેય નહિ જાઉં હું - મને તો માયા લાગી છે
પ્રકૃતિની રમણીય રુદ્ર લીલાઓ, શિલ્પો-સ્થાપત્યો,
હેલ્વારો રમતી પૃથ્વી અને લયાત્મક સૃષ્ટિ
શબ્દ-મર્મો ને સ્વરોની જાદુઈ રમણા...
બેસી રહીશ રણકાંઠે તાડની છત્રી નીચે.

ને જવું પડશે તો જઈશ એક ફેરો પૂર્ણ કરવા
પણ હું પાછો આવીશ -
આવીશ પાછો હું પતંગિયું થઈને -
પુષ્પોની પાસે બેસવા...

૩. ને હું ભૂંસાઈ જઈશ

સૂરજના ઊગવા જેવડું એ સત્ય છે કે -
ક્યારેક કોઈ એક સવારે હું કશે નહિ હોઈ.
પૃથ્વી ફરતી રહેશે પોતાની ને સૂર્યની આસપાસ
તડકો પ્લાડોના ઢાળ ચઢતો-ઊતરતો રહેશે
સુખ-દુઃખ જેવાં દિવસ-રાત થંભશે નહિ...

ઋતુઓ આવશે-જશે વસંતો પાનખર થશે,
મારા વિના બધું જ ચાલતું રહેશે-બધાંને ચાલશે.
છાપાના ખૂણામાં ચાર લીટી છપાશે
પ્રાર્થનાસભામાં મૂકેલો ફોટો માળિયે મુકાઈ જશે
શબ્દોમાં સચવાયેલું મારું નામ-કામ કબાટમાં બંધ થશે.

કદીક કોઈને યાદ આવીશ - કદી નહિ જ આવું :
જોકે 'સહજ' સૂનું પડી જશે નિરાધાર એકલું
ખાલી ડીંચકો જોશે, બુલબુલ દૈયડ કાબર હોલો :
વંડીની પાળી પર ચણ નહિ જોતાં કકળાટ કરશે.
પારિજાત - મોગરો - મધુમાલતી - કાંચનાર
ખીલશે તો ખરાં પણ ઉદાસ થૈને ખરી જશે.

ડાંગરનાં હરિયાળાં ખેતરો મારી વાટ જોશે,
સીમમાં વરસતો વરસાદ મને યાદ કરતો રહેશે,
વતન ઘરનાં નેવાંની ધારે-ધારે વિહ્વળ ચાંદનીને
મારી ગેરહાજરી તીરની જેમ ભોંકાશે
ઘાસનાં ફૂલો મારી યાદની જેમ સુકાતાં જશે.

તમે, મારા માટે સાચવી રાખેલું - નહિ વહાવેલું એક
આંસુ તમારી આંખની પાંપણ ધારે આવશે -
એ વહી નીકળે એ પહેલાં લુછાઈ જશે -
તમને કશું જ નહિ થાય - ને હું ભૂંસાઈ જઈશ...

ત્રણ તાન્કા | ઉમેશ જોશી

૧. ઝાકળભીની તડકી બારી વાટે ઘરમાં આવે, શરમાળ છાંયડો ઓસરીમાં આળોટે.	૨. સાંજ સમૂળી પાંખમાં ભરી ઊડ્યાં ટોળાં પંખીનાં હતું ખુલ્લું પિંજર રઢિયાળી રાતનું	૩. ભરવસંત ધુમ્મસના પહાડ મૌન કોયલ થીજી ગયેલાં આંસુ સૂનમૂન ટેરવાં

ચાર ગીતો | સંજુ વાળા

(૧) તંબૂરરવ ઝીલ્યો

ઝીલ્યો ઝાલ્યો ગળચટ્ટો, ગરવો
તંબૂરરવ ઝીલ્યો રે!
ખીલ્યાં ખૂલ્યાં કમળ પોપચાં,
પડળ ધડોધડ ખર્ચાં, અનુભવ
ખીલ્યો રે!

નાભિથી ઊછળી કસ્તુરી પ્રેમગલીમાં
ઠહરી

ધડકન મહેકી, ફોર્યા શ્વાસો મુગ્ધ
થયા સૌ પ્રહરી

પી લ્યો! પી લ્યો! પેટ ભરી

દ્રવ દ્રાવણવિણ મઘમઘતો આસવ

પી લ્યો રે!

ઝીલ્યો ઝાલ્યો ગળચટ્ટો, ગરવો
તંબૂરરવ ઝીલ્યો રે!

કવનરસે ચૂર વિહરે જિહ્વા

સ્વરવ્યંજનથી બહારે

છડી પુકારે, ચામર ઢોળે ચિત્તાસન
મોઝારે

મિલ્યો મિલ્યો ગહનઘોર મેઘરવે

ઘન ઘેરાયો માધવ મિલ્યો રે!

ઝીલ્યો ઝાલ્યો ગળચટ્ટો, ગરવો

તંબૂરરવ ઝીલ્યો રે!

(૨) ગુરુગમ કાજે ઘેલા!

ગુરુગમ કાજે ઘેલા!

વૃદ્ધ બળદને વળગેલી

ઇતરડી માફક ઝૂંઝે ચેલી-ચેલા!

ગુરુગમ કાજે ઘેલા!

કળ વાળવા એકબીજાની પીઠ

પસારે, દે ધરપતના ધૂંબા

ગુરુ બગાસું ખાય કે ખાંસે, તુરત

જ માથે લળતાં લૂંબાઝૂંબા

ઊધેકાંધ પડે પિંજણમાં

પાર વિનાના ખમે ઠેસ, હડસેલા!

વૃદ્ધ બળદને વળગેલી

ઇતરડી માફક ઝૂંઝે ચેલી-ચેલા!

ગુરુગમ કાજે ઘેલા!

નામજાપનો કીમિયો લાઘ્યો : લગાતાર નિત

મશીન મચાવે રટણ

મહામંત્ર થાકીને મૂક્યો પડખે, હમણાં જપતા

જાતવિટમણ

વંઢે, વણસે નહીં પરંતુ

સાધુ સાથે સગપણથી છટકેલા!

વૃદ્ધ બળદને વળગેલી

ઇતરડી માફક ઝૂંઝે ચેલી-ચેલા!

ગુરુગમ કાજે ઘેલા!

(૩) સાંકડી શેરી

સાંકડી શેરી માંઘ વિસામો સાંપડ્યો, લગીર

આઘાપાછા કેમ થવાશે?

જમણે હાથોહાથ ઉછાળા મારતાં પાણી

ડાબે વિરાટ વગડો ઊના વાયરા વીંઢે

ભોગવે ભારોભાર ભીંસોટી આતમો રૂની બચકી,

એને કરવા તારોતાર એ પીંઢે

પ્રગટે ટબૂક દીવડા જેના સૂરના રેલા રેલતા

ભીનાભદ આકાશે!

પડઘાતા પડઘમની ઘેરી ગુંજથી ઝીણ તારલા

ટપોટપ બુઝાશે!

સાંકડી શેરી માંઘ વિસામો સાંપડ્યો, લગીર

આઘાપાછા કેમ થવાશે?

આવતું કીડી સરખું કોઈ જંત તો એનાં

પગલાં જાણે સો ઘોડાના ડાબલા ગાજે

મહેકની મંજુલ ભાત રચાતી હોય

એવું કોઈ ગણગણે તો ઘનઘેરા પડછંદા વાજે

શ્વાસ ઉડાડે રજના ગોટમગોટ એમાં ઓળખ-

એંધાણી કેમ દેખાશે?

ઊતરી ઊંડે કોણ ઉકેલે ભેદ જ્યાં માણસ

ગૂંચવાયો હોય ખેલ-તમાશે!

સાંકડી શેરી માંઘ વિસામો સાંપડ્યો, લગીર

આઘાપાછા કેમ થવાશે?

(૪) વણકર વણે દુશાલા!

વખતવખતના તાણેવાણે વણકર વણે
દુશાલા!
જે કોઈ ઓઢે, પહેરે એને મળે દરજજો
આલા!

બજાર વચ્ચે ઊભા બંદા
ટેક લીધી વિજ્જતની નામ-ઠામ પૂછો તો
કહેતા
મધલોકનાં વતની
પીવે કિન્તુ પરખ હોય નહીં એ પ્રમાણે
પ્યાલા!

પારખ તો મદહોશ થવાને માગે રે
મધુશાલા!
લત લાગે તો લેત લાવણી
ભાવ ધરે તો ભજની
તાન ચડે તો મુકે-મુકે
લેતા લ્હાણ તમસની
મન લાગે ત્યાં માખણ-મિસરી માગે થઈ
મતવાલા!
મોઢે ત્યાં મલકાતી મૂરત, ઊલટે
ઉરઉજાલા!

અચરજના ઓશિંગણ જેના
પરજન્યે પથારી
નદ-નદીમાં વહી નીકળે
સામાં વ્હેણ વિદારી
એકાન્તે ભરપૂર રહે પણ ભીડમાં
બિલકુલ ઠાલા!
કામજવરા કામિની સામે નતમસ્તક,
નમાલા!

ચાર અછાંદસ | પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા

(૧) અળાઈઓ

ક્યારેક હું તને એમ ચાહું છું
જાણે મારા શરીર પર ફૂટી નીકળેલી
અળાઈઓ
થોડો પારકો અનુભવાય
એવો વિસ્તાર મારા શરીર પર
મિઠ્ઠી ખંજવાળ ઝંખતો
થોડો ચણચણતો, થોડો ઝણઝણતો
આંગળીનાં ટેરવાંના હળવા સ્પર્શ માટે
તલસતો.
કોઈ અતડો પ્રેમ
મારા શરીરથી થોડો છેટો ઊભેલો
અલાયદી ભાત લઈને, અલાયદા રંગવાળો,
જરા કરકરો ને ઘેરો લાલ.
પણ એને ઘડી ઘડી હળવેકથી પસવારતા
મારા હૈયે ઊંડી ટાઢક થાય.
મને થાય કે -
આમ પસવારતાં પસવારતાં જ
હું કરી લઈ શકું તને મારો પોતાનો
એકધારો વહેતો લિસ્સો,
મારી બાકીની ચામડી સાથે એકાકાર.

(૨) હજી સુધી

ત્રણ વાર વાંસો ઘસી ઘસીને નાઘ્યા પછી
પીઠ પર ફરતા તારા હાથનું સંવેદન
યાદ રાખવું થોડું અઘરું છે.
હમણાં વાટેલો લીલો મસાલો,
તપેલીના તળિયે ચોંટી ગયેલો ભાત
દાળનો વઘાર...
રસોડાની ગંધથી તરબતર થઈ જઈ
પછી ઘડી ઘડી શ્વાસમાં
તારી યાદને ભર્યા કરવીય શક્ય નથી.
જિવાઈ ગયેલી એ સહવાસની ક્ષણોને
નવેસરથી ઊભી કરવામાં, ફરી ફરી
જીવવામાં
હું થાકી જઈ છું.

પેલા સખત ઊંઘમાં હોઈએ
 ને અડધાં પત્તાંય ખોવાઈ ગયાં હોય
 ને કોઈ રમી રમવા બેસાડે
 તો કેવી અકળામણ થાય, એવું લાગે છે.
 ખાલી આંખ બંધ કરવાનું નહીં કીધા કર.
 નથી આવતો તારો ચહેરો સામે
 આવીને ઊભું રહે છે
 એક લાંબુંલય વિસ્ત કરવાનાં કામોનું.
 ક્યારેક થાય છે કરવા દઉં રાજ નવાં સપનાંને
 છો રહ્યાં બિહામણાં.
 મારી હથેળીઓમાંથી ભૂંસાતી ચાલી છે
 ભાત તારી ચામડીના પોતની –
 દાઢી કર્યા પહેલાં ને પછીનો તારો ચહેરો,
 પેલી બરછટ, મોટી, હજુય કાળી ભ્રમરો,
 તારા હોઠનો નમણો વળાંક
 તારી છાતીના વરસાદી વન
 જ્યાં હું ચસતી,
 પેલા સાથળ પરના મસાની ચચરતી વારતા,
 તારી પહોળી હથેળીમાં વહેતી
 સુંવાળી, ઊંડી, ઘેરી કેડીઓ...
 હમણાં મારી આંગળીના ટેરવે
 નવા ચીરા પડ્યા છે બે ચાર
 લાઘ્ય પણ ખાસ્સી બળે છે
 કોઈ ચીજ ઝાઝી વાર પકડવામાં તકલીફ પડે છે
 પકડ જ નબળી પડી ગઈ છે.
 તોય હજી સુધી તો બેઠી છું પકડીને મને લાગે છે,
 આ પ્રેમને.

(૩) દોષી

કેટલીય વાર એના મોતને ઝંખ્યું છે
 ઉતાર્યો પણ છે મોતને ઘાટ એને, એકદમ ગણતરી સાથે, પસ્તાવાને બાદ કરીને
 ભજવી ચૂકી છું એ પહેલાં ને એ પછીનાં દશ્યો
 ને ભરી છે મેં બેત્રણ ઊંડા શ્વાસમાં
 એ કાલ્પનિક નિરાંતને, અવારનવાર.
 મને ખબર છે આઝાદીનો સ્વાદ કેવો હશે,
 પણ પ્રેમનાંય મૂલ ચૂકવવાનાં હોય છે.

(૪) સપનું

જ્યારે મારા ઘર તરફ આવતી
તમામ ગલીઓમાં અંધારાં વીંટળાઈ વળે છે,
અને મ્યુનિસિપાલિટીના સોડિયમ લાઇટનાં
ઝાંખાં પીળાં અજવાળાં
અને એકલદોકલ રખડતાં કૂતરાં સિવાય
કોઈ ફરકતું નથી,
જ્યારે ઝાંખા પાસેની બોગનવેલમાં વસતી
ચકલીઓમાંની છેલ્લી ચકલી સુધ્ધાં શાંત થઈ જાય છે,
અને રાતના ચક્કર લગાવીને
બધાં ચામાચીડિયાં લીમડાની ડાળે ફરી લટકવા
પાછાં ફરે છે,
જ્યારે મારું વિશ્વ અધમૂઠું
ને પોપચાં અધબીડ્યાં હોય છે,
ત્યારે તું આવે છે મારી પાસે,
નાજુક, મદભરી લહેરખી રાતરાણીની,
પડોશના આંગણામાં રાતભર ચાલુ રહી ગયેલ
બત્તીનું હળવું અજવાળું
ક્યારેક બેડરૂમમાં પડદાઓ વચ્ચેની નાની ખુલ્લી જગ્યામાંથી,
ક્યારેક બાલ્કનીના દરવાજાની નીચેની તિરાડમાંથી,
તું દરવાજો ખટખટાવ્યા વિના જ
અંદર આવી જાય છે
મારી સાથે મોહક રમત રમતો.
તારા શરીરમાંથી હજુય આગલી સવારની ગંધ આવે છે
ચળકતી-પીળી, આકાશી-ભૂરી, ઝાકળ-લીલી...
તારાં અંગો થોડાં શિથિલ છે
પણ છતાંય તું મન ભરીને પ્રેમ કરે છે મને
આવેશભરી, ખુલ્લી આંખે
શોધે છે મારી અંદર ઊંડે ઊંડે કંઈક.
અંધારામાં ચમકતી તારી આંખોમાં
ચકરાવા લે છે પંખીઓનાં ટોળાં,
ઘડી ઊંચે, ઘડી નીચે, ગોળ ગોળ
ઘૂમરાતાં, ઘોંઘાટિયાં, મૂંઝાયેલા
શું એમણે હવે એમના માળાઓમાં પાછા જવાનું છે?
કે પછી સ્થળાંતર કરવાનું છે નવી દિશાઓ તરફ?
ઘડીક વાર માટે તારા શ્વાસોશ્વાસ
એમની પાંખોના ફડફડાટને આંટી દેવા મથે છે
થાકેલો તું સૂઈ જાય છે
તારું માથું મારી છાતી પર ઢાળી

બહાર અજવાળું થાય ત્યાં સુધી.
 હું ક્યાંય સુધી જાગતી રહું છું
 તારા ચહેરાના વળાંકો ઘૂંટતી
 મારી આંગળીના ટેરવે એ કોતરાઈ ના જાય ત્યાં લગી,
 તેં હમણાં ઊંઘમાં બોલેલા અસ્પષ્ટ શબ્દોનાં ઉખાણાં ઉકેલતી,
 કલ્પના કરતી
 તારા ચહેરાની
 તારી આંખોમાંનાં દૃશ્યોની
 કદાચ જો કાલે સવારે હજુ હું તને પ્રેમ કરીશ તો...

રૂપાંતરણ | રેખા ભટ્ટ

એક કોશેટામાં પુરાયેલી ઇયળ
 નિર્બળતાને ખંખેરીને
 બધી તાકાત એકઠી કરીને,
 કેદ તોડી નાંખે આવરણની
 અને
 એક નાજુક રંગબેરંગી પતંગિયું
 પાંખો ફફડાવતું
 શોધી લે છે સુગંધી ફૂલ
 ડાળખીએ સાથે ઝૂલે છે રંગ સુગંધ...

એક પતંગિયા શી ચંચળ છોકરી,
 જાણે ખળખળ વહેતું ઝરણું,
 જાણે મઘમઘતી જૂઈ
 જાણે છૂઈમૂઈ
 સપનાં પરોવતી જાગતી આંખે
 હિંડોળે ઝૂલતી
 એક દિવસ રાજકુમારની સાથે ઊડે...
 પાંખાળા ઘોડા પર બેસીને.

ધીમે ધીમે
 હીંચકાનો લય ધીમો પડતો જાય,
 ગીતનું ગુંજન વીરમતું જાય,
 પાંખો બિડાય,
 એક છોકરી,
 જાતે કોશેટો ગૂંથતી ગૂંથતી
 ઇયળ બની જાય...

મધ ઢોળાયું | સ્નેહી પરમાર

સ્હેજ અમસ્તુ ઢેબું વાગ્યું, મધ ઢોળાયું
દોડો નીચે મૂકો આંખ્યું, મધ ઢોળાયું
આથમણી ડાળીથી નભ-મધપૂડો તૂટ્યો
મધ જેવું અંધારું જામ્યું, મધ ઢોળાયું
અડકો તો આંગળિયું, આંગળિયું જ ન લાગે
લાગે જાણે ઘીની વાટ્યું, મધ ઢોળાયું
બાવળની સુગંધ ને શૂળની ખચકને ઢાળે
ઢોળાયું સહુ સુણ્યું-ભાળ્યું, મધ ઢોળાયું
કરડે નહિ ને મૂકે ન કેડો, બસ બેઠી છે
રૂંવે રૂંવે રાતી માખ્યું, મધ ઢોળાયું
ગામ મટીને ગામ બન્યું કાપડનું ગરણું
ગરણાથી શું મધ રહે ઢાંક્યું? મધ ઢોળાયું.

ત્રણ ગઝલ | હિમલ પંડ્યા

(૧)
જામ છે સામે છલોછલ, પી જતાં ના આવડ્યું!
એમનાં થઈનેય એનાં થઈ જતાં ના આવડ્યું.
એક એવી આગ દિલમાં એ રીતે ફેલાઈ ગઈ,
ઠારતાં ના આવડ્યું, સળગી જતાં ના આવડ્યું.
અધવચાળે જે કોઈ અટકી ગયાં - સુખી થયાં,
ને તમોને ઓ ચરણ! થાકી જતાં ના આવડ્યું?!
હું પરાણે સામટી અવહેલના સહેતો રહ્યો,
દોસ્તની મહેફિલ હતી, ઊઠી જતાં ના આવડ્યું.
છેવટે તો આટલું તારણ અમે કાઢી શક્યા,
જીવતાં તો આવડ્યું, જીરવી જતાં ના આવડ્યું.
મોત પણ છેટું રહ્યું કેવળ એ એક કારણથી જ બસ!
કે - સમયસર ધ્યાસને છટકી જતાં ના આવડ્યું.

(૨)

મૃગજળ વિશે પૂછો છો!
કે - છળ વિશે પૂછો છો?

ફૂલોને ભરબખોરે
ઝાકળ વિશે પૂછો છો!

જુગનૂના લ્યો જવાબો,
ઝળહળ વિશે પૂછો છો!

પૂછી લો મન-હૃદયને,
ચળવળ વિશે પૂછો છો!

આંખોમાં કંઈ ન જોયું?
ટળવળ વિશે પૂછો છો!

એના વગર જીવું છું,
અંજળ વિશે પૂછો છો?

(૩)

આ શ્વાસના જુગાડ ઉપર શેર મેં લખ્યો,
એણે કરેલા પાડ ઉપર શેર મેં લખ્યો.

એકાદ મૂંગી ચીસ પણ ના સંભવી શકે,
એવે સમેય ત્રાડ ઉપર શેર મેં લખ્યો.

હાંસી ઉડાવનાર તળેટીમાં એ રહ્યાં!
ટોચે જઈ પહાડ ઉપર શેર મેં લખ્યો.

જાણું છું તારી દાદ નહીં મેળવી શકે,
સંબંધમાં તિરાડ ઉપર શેર મેં લખ્યો.

કેવળ ગઝલ ઇલાજ હતી મારા દર્દનો,
લ્યો, પારખીને નાડ ઉપર શેર મેં લખ્યો.

પ્રગતિ | પુષ્કરરાય જોશી

ઊંચી ઊંચી કે જાહેર ઇમારતો પર
ફરકતી ધજાઓ કે ઝંડાઓ
અને જાહેર સ્થળો પર સ્થિત
મહાપુરુષોનાં સ્મારકો
ટાઢ, તાપ ને તોફાનો વેઠીને
નિહાળ્યા કરે છે
લોકોની વિટંબણાઓ,
દર્દો અને
દયાજનક પરિસ્થિતિ,
પરંતુ તેઓ લાચાર છે,
દેવસ્થાનોમાં કેદ થઈ ગયેલા
ઈશ્વરની જેમ.

ઉકેલો... | મંગલ રાવળ 'સ્નેહાતુર'

પડછાયો પાર ઉકેલો !
એનો કો' લલકાર ઉકેલો !
આહ ! ભરેલી સડકો દેખી;
નજરું પારાવાર ઉકેલો !
સ્વપ્નોના તરવરતા સ્વપ્ને,
અણદીક્યો અવતાર ઉકેલો !
રસ્તો ભલે સોગંદ રોપે;
રણઝણ બારોબાર ઉકેલો !
હસ્તલેખમાં લખતા લખિયા;
સાંકળિયાનો સાર ઉકેલો !
નામ-કામને અળગાં રાખી;
શૂન્યનો સત્કાર ઉકેલો !
ભેદભરમ છે બહિયલ 'મંગળ'
ઊર્ધ્વ અજોડે પાર ઉકેલો !

ભૂલસુધાર

'પરબ', જુલાઈ ૨૦૨૪માં પાના નં. ૧૫ ઉપર શ્રી હરીશ મીનાશ્રુનું કાવ્ય 'એક લોકકથા શાહીના ઘસરકાની'નો અનુક્રમમાં સમાવેશ કરવામાં નહોતો આવ્યો. આ ભૂલ બદલ દિલગીરી વ્યક્ત કરું છું. - સંપાદક

આંધળી ભીંત

પન્ના ત્રિવેદી

પિલુ જાણતી હતી કે ઘર ગમે તેટલું નજીક હોય તોય તે હંમેશાં દૂર જ લાગતું હોય છે. પણ આજે તેને થયું કે ઘર દૂર જ રહે, આવે જ નહીં તો કેવું સારું!

પિલુ અને લતા રસ્તો ઓળંગી રહ્યાં હતાં. એમની કાંલેજ આમ તો મેઇન રોડ પર જ હતી. રોજની જેમ જ ભીડ હતી. ભોં - ભોં...ઓ - ઓ...લો - લો... અવાજો જ અવાજો. પણ કોણ જાણે કેમ તેને આજે આખો રસ્તો એના જેવો જ લાગ્યો - એકદમ સુન્ન.

-‘આટલી ચૂપ કેમ છે સવારથી?’ ચાલતાં ચાલતાં જ લતાએ સહેજ કોણી મારીને પૂછ્યું.

-‘મને શું ખબર કે એડમિશનના ટેબલ પર સાહેબ ભટકાઈ જશે તે!’ પિલુએ મોં બગાડ્યું.

-‘ઓહો... તો દિલ મેં તુજાન મચા હૈ...એમ બોલ ને, કલાસની બીજી છોકરીઓની જેમ તનેય ગમી ગયા છે કે શું?’ લતાએ ઊછળીને કહ્યું.

-‘જાને બે... ચલ હટ... કેવી વાત કરે છે તું? એ ખડ્ડુસ તો કોઈને ગમવા જેવા છે? ને તને તો ખબર છે કે મને...’

-‘હા હા...પગથી માથા લગીની બધી ખબર છે મને કે તને પ્રેમ-ફેમની વાતથી સખ્ખત નફરત છે.’ લતાએ મોં મચકોડ્યું.

પિલુ ચુપચાપ ચાલતી રહી - ખબર નહીં કે લોકો કેમ કેમનાં પ્રેમ કરતાં હશે? પ્રેમમાં એવું તે શું છે કે માણસ આખી દુનિયા ભૂલી જાય, જાત ભૂલી જાય. આટલા પ્રોબ્લેમ કંઈ ઓછા છે કે પ્રેમના નામે બીજા હત્તર પ્રોબ્લેમ સામે ચાલીને લેવાના? સાલા ચાર દા’ડા ચાંદ બતાવે ને પછી ચારસો દા’ડા ધખધખતા ચૂલાના અંગારા દેખાડે. જાવ, બળો ને મરતાં સુધી બળતાં રો’. ધીમી આંચે બળવું છે કે એક ઝાટકે ભડ ભડ... જિંદગીનું ભડયું કેટલી આંચે કરવું છે એ જ જોવાનું બસ!

લતાનો હાથ જોઈને સડસડાટ જતી એક શટલ રિક્ષા એકાએક ઊભી રહી ગઈ. બીજાં બે પેસેન્જરોની સાથે બંને જણાં સંકડાશ વચ્ચે ગોઠવાઈ ગયાં. ખૂણે બેઠેલી પિલુ સડસડાટ દોડતું આકાશ જોવા લાગી.

- 'શું જુએ છે? બાફ તો જો! બપોરિયાનું આકાશ તે કંઈ જોવાની ચીજ છે? કાલે ચાંદ જોયેલો? પૂનમ હતી. એટલું સખ્ખત લાગતું'તું ને આકાશ કે વાત નાપૂછ.'

- 'અલી અંઈ પગના તળિયાની તિરાડો જોવાનો ટાઈમ નથી તંઈ ચાંદ શું ખાખ જોવાની? અમારી વસ્તીના લોકને તો અમાસ ને પૂનમ બધુંય હરખું.' પિલુએ લતા સામે જોયા વિના જ કહ્યું.

- '....પણ એ તો કે' સવારથી થોબડું આટલું ઊતરેલું કેમ છે? અરે, સાહેબની તો ટેવ જ છે, એડમિશનનાં ફોર્મ ભરાવતી વખતે બધાંને જ એવું પૂછે એ તો - 'શું બનવું છે તારે?'... તે એમાં કંઈ આટલું ખોટું શું લગાડી દેવાનું? તને એકલીને થોડું જ કંઈ પૂછ્યું છે? મનમાં આવે તે બકી નાંખવાનું હોય. તું તો ભીંત જોતી'તી ડોબી!'

એકાએક સાહેબનો એ જ સવાલ રિક્ષાની ધણધણાટી વચ્ચે પણ ફરી ધસી આવ્યો - શું બનવું છે તારે?

પિલુ દયામણા અવાજે અગડં બગડમ્ કંઈક બોલી - નીરુ કે પારો?

-હૈં? નીરુ કે પારો શું?' અસંબદ્ધ સવાલથી લતા બરાબરની ચિડાઈ.

આમ તો હરિનગર પાણીની ટાંકી તરફ જતી રિક્ષાઓ વચ્ચે ઊભી રહીને છેક ગલીના નાકે પિલુને ઉતારી જ દે છે, પણ આજે પિલુને તે પહેલાંની ચોકડી પર જ ઊતરી પડવાનું ગમ્યું, જ્યાંથી ઘર થોડું છેટું રહે. જોકે લતાને તો હરિનગર જવાનું હતું પણ પિલુની પાછળ પાછળ એય ઊતરી પડી.

પાણીપૂરીની લારી જોતાં જ લતાએ પિલુ ભણી જોયું. જાણે પૂછતી હોય - દસ દસ રૂપિયાની ગપાગપ કરી લેવી છે? પણ પિલુએ તો લતાનો હાથ પકડીને ચુપચાપ આગળ ચાલવા માંડ્યું. લતાના ઉત્સાહ પર પાણી ફરી વળ્યું.

લતા બોલકણી હતી અને પિલુ થોડીક શાંત. લતા પિલુની એક માત્ર બહેનપણી. આખી કોલેજમાં એકલી લતા જ તો હતી કે જેને પિલુ સાથે બોલવામાં કોઈ છોછ નહોતો. બાકી ક્લાસની સારા ઘરની છોકરીઓને તો કામવાળીઓ સાથે ઊંઠવા-બેસવામાંય સૂગ આવતી. જોકે પિલુને બરાબર ખબર હતી કે હવેના વરસે તો લતાય છૂટી જવાની છે. આમ તો હવે અઢારમા વરસે તો કોલેજનું પગથિયું ચડી જવાય પણ પિલુ તો છેક વીસમે વર્ષે હાઈસ્કૂલનું પગથિયું ઊતરી. દસમા-બારમામાં ફેઈલવાળી માર્કશીટો ભેગી કરવામાં જ પાછળ રહી ગઈ. તેને બરાબર ખબર હતી કે તેનું આ બીજા વરસનું એડમિશન ફોર્મ નકામું જવાનું. પહેલા વરસનું રિઝલ્ટ નક્કી જ હતું - કાં તો ફેઈલ ને કાં તો કે.ટી. સવાલ ખાલી એટલો જ બચ્યો હતો કે કેટલા પેપરમાં?

બજરંગ ગૌરેજ આવતાં જ પિલુના પગની ગતિ થોડીક ધીમી પડી ગઈ. સામે, ગૌરેજમાંથી આવતો વેલિંગનનો અવાજ પણ એકદમ બંધ થઈ ગયો. આ તો રોજનું હતું. પિલુ ત્યાંથી ફરકી નથી કે વેલિંગ બંધ થયું નથી! મુકેશની બે આંખો પિલુના 'હા'ની પ્રતીક્ષામાં કાયમ ઊભી રહેતી. લતા ચીડવતી: 'દેખ તુમ્હારા બ્રહ્મચારી...

બેચારે કી તપસ્યા મેં આગ લગા દી તૂને. સો અબ આગ કી પ્રેક્ટિસ કર રહા હૈ વો. હા... હા... હા... એક વાર 'હા' તો પાડ! આ મજનુ તને રોજ રોજ નવી નવી ગાડીઓ પર ફેરવી સેર-સપાટા કરાવશે!

પણ પિલુનો એ જ કાયમી જવાબ : 'નફરત છે મને આ જાત પર જ. સા... લા... જાત સિવાય કોઈના નહીં. ને દેદાર તો દેખ એના?'

ઊતરતા મેની ગરમીમાં પણ પિલુને જોતાં જ ભરબપોરે મુકેશની ભીતર એક અજબની ઠંડક ઊતરી ગઈ. પિલુની આંખોમાં તણખા ઝરતા હતા. લતાએ આંખ નચાવી અને બનાવટી ખોંખારો ખાધો. પિલુ સહેજ મોટેથી તાડૂકી : 'સા...લો... આ તાવડાનું ડાયું જોવું દીકરુંય ગમતું નથી. ભગવાન કરે દાઝી જાય મૂઓ. આંખ ફૂટે સાલાની. જોતો તો મટે!'

- 'મૂઈ, એ શું કામ દાઝે? આગ લાગે તારા બળાપાને! મને તો એવું હતું કે પાછાં ફરતી વખતે એય ને પાણીપૂરીની લારીએ ચટરપટર કરીશું. પણ તેં તો મારો મૂડ જ ઓફ કરી નાંખ્યો સાવ. ઉપરથી આટલા તાપમાં ચોકડીએ ઊતરી પડી.' લતાએ ઊંડો શ્વાસ લીધો. એક ક્ષણ અટકી પછી કાંડા પરનું સોનાનું કડું બતાવતાં બતાવતાં થોડા ઉમંગથી બોલી: 'જો, એક મસ્ત વસ્તુ બતાવું તને. કાલે જ લીધું. કેવું છે? ખાસ્સા વખતથી મીનાવાળું કડું શોધતી'તી. જોયું કે તરત લઈ જ નાંખ્યું. મને તો એમ કે તું કડું જોઈને તરત જ પૂછીશ પણ તેં તો નોટિસ જ ન કર્યું કંઈ. આવતા રવિવારે પહેરીશ. છોકરો આવવાનો છે ને જોવા, ત્યારે!'

પિલુએ પોતાના જમણા કાંડા પર બાંધેલા કાળા દોરાની ગાંઠ પર આંગળી ફેરવી. થાકેલા અવાજે ધીમેથી બોલી : 'હમમમ... સરસ છે. લગન કરી લેવાની તું?'

- 'હાસ્તો!' લતાએ વધારે ઉત્સાહમાં કહ્યું: 'છોકરો સારો હોય તો આપણી તો હા જ છે ભઈ!'

પિલુ લતાને તાકી રહી: 'સુખ માટેનાં હવાતિયાં બધાં! ચાર દા'ડાનું સુખ. એક પુરુષને મળી લેવાથી એવી તે કઈ ખુશી મળી જતી હશે? જુહા વાયદા....જુહાં સપનાં...જુહા માણસો... સાસરે જવાથી શું બદલાઈ જાય છે? ભીંતોના રંગો બદલાય એટલું જ ને? બાકી તો એ જ છત, એ જ ચૂલો ને એ જ ધુમાડો...'

લતાના ચહેરામાં તેને પોતાની મોટી બહેન નીરુ દેખાઈ : 'કેવી ગાંડી બની ગયેલી નીરુ એના રાહુલના પ્રેમમાં? પૂરાં છ વરસ સુધી અફેર ચાલેલું ને તોય જ્યારે ઘર કે નીરુ બેમાંથી એકની પસંદગી પર વાત આવીને અટકી ત્યારે પાણીમાં બેસી ગયેલો સાલો... માની વાત ખરી જ હતી ને? ઘરની બાજુમાં કોઈ છાનું છાનું અફીણ વેચતું હોય તે છોકરીનાં મા-બાપને છોકરીની સેફ્ટી વિશે વિચાર આવે કે નહીં? અફીણ લેવા આવનારા આદમીઓ કેવા કેવા હોય એનું ભાન ના હોય? પોતાની ઘરવાળીને કોણ આવા દોઝખમાં રાખે? પેલેથી જ નીરુને કેતી'તી કે રાહુલ તારા માટે કંઈ બરાબર લાગતો નથી મને તો. પણ બેનબાને પ્રેમ ચડેલો. 'ઘર નહીં બદલાય' કહેતો રાહુલિયો પાણીમાં બેસી પડ્યો ત્યારે નીરુએ તાબડતોબ નાગેશ

સાથે ફેરા ફરવા બેસી જવું પડ્યું કે નઈ? શું ફેર પડ્યો આ ઘરમાં ને નાગેશના ઘરમાં? અહીંયાંયા સાત ઘરનાં કામ કરતી'તી ને ત્યાંય પાંચ ઘરનાં કરવાનાં. છોકરાં જણવાનાં ને ઘણી ઢીંચીને આવે ત્યારે તેના ગડદા-પાટું ખાવાના.'

પિલુને કંપારી વછૂટી ગઈ. એણે જોયું કે લતા ચાલતી નહોતી, જાણે કે ઊડતી હતી - એની આંખોમાં સોનાનાં કડાંના પેલા લાલ-લીલા મીના જડાઈ ગયા હશે કે?

પિલુ વિચારોના વમળમાં વધુ ને વધુ ખૂંપતી ગઈ - તો પારોની આંખોમાં પણ હવે આવી જ રીતે પ્રેમના મીના મઢાઈ જશે? એનો કમલેશ રાહુલ જેવો નહીં નીકળે એની શું ખાતરી? નીરુના પગલે પગલે એય પાંચ વરસથી પ્રેમના રવાડે ચડીને આમ જ બગીચાના કોઈ ખૂણે, ભરબજારે કે રિવરફ્રન્ટ પર એકાદી કુલ્ફી...એકાદ ચોકલેટ... એકાદ લિપસ્ટિક...એકાદ બોરિયું-બકલું કે બુટ્ટી-બંગડી .... શું મળી જતું હશે તેને કમલેશે અપાવેલી આવી તુચ્છ વસ્તુઓમાં? આવું બધું તો ફલેટોનાં ઘરોમાંથી ક્યાં નથી મળી રહેતું તેને? કમલેશની આટલી માળા જપવાની શી જરૂર છે? એવું છેય શું તેના લવરમાં કે સાત સાત ઘરોનાં કામ કરીનેય વસ્તીના કીચડભર્યા તળાવમાં પોયણીની જેમ ખીલી ખીલી રહી શકે છે?

ભયંકર ગરમી હતી. પિલુનું શરીર પરસેવે રેબઝેબ થઈ રહ્યું હતું. લતાએ 'બાય' કરીને બીજી ઓટો પકડી લીધી. પિલુ એની ગલી તરફ ઢસડાઈ. એ વિચારી રહી: ગલીમાં પેદા પછી શું ઉનાળો ને શું શિયાળો? બારમાસી લૂની એક જ ઋતુ છે અહીં તો. ધખતી બપોર, તણખા ઝરતી સાંજ ને તપતાં ઘરોમાં ઠંડા મડદાં જેવા લોકો. બારેમાસ બસ હાય હાય ને લ્હાય લ્હાય.....

રોજની જેમ જ બહાર ફૂટપાથને એક ખૂણે ચમન ફૂલો વેચવા બેઠો હતો. પણ સુગંધની શું વિસાત કે ઊભરાતી ગટરોવાળી ગલીના નાકને અડીય શકે? આ વસ્તીને ફૂલો સાથે શું લેવાદેવા? કોઈ જુવાન છોકરા-છોકરીએ કોઈને ફૂલ આપવાનું થયું જ નથી ને? ચોમાસાંમાંય વરસાદી ગીતો નહીં પણ ગળતી છતોના રાજિયા ગવાતા હોય. જોકે ફલેટોની લેડીઝોને જોઈ જોઈને વગર ટ્રેનિંગે કેટલું શીખી જતી હોય છે છોકરીઓ? કોઈ ધ્યાનથી જુએ તો ને?

ઘરના ઓટલા પર બીડીના ઊંડા ઊંડા કશ ભરતો પિલુનો બાપ પાટીવાળા ખાટલા પર બેઠો હતો. દાંતે 'ઇંકો' ઘસતી ઘસતી 'ઓક થૂં..ઓક થૂં' કરતી મા બબડતી બબડતી પાછલા વાડામાં બેઠી હતી.

હાથ-પગ ધોઈને પિલુએ ભાતનું રાંધણ ચડાવી દીધું. ડુંગળીનું રસાદાર શાક અને ભાત થાળીઓમાં પિરસાઈ ગયાં. ડકાર આવતાં લગી બાપાએ ખાધા કર્કું અને પછી તરત ખાટલા પર લંબાવી દીધું.

એકાએક ભીંત ફાડી નાંખે એટલા જોરમાં પડોશના ટીવીનો અવાજ ધસી આવ્યો. 'મુનિયાને બૌ જોર છે! અવાજ ધીમો જ નથી રાખતો સાલો.. ના જોઈ હોય તો મોટી જનરલ નોલેજવાળી! હમાચારો હાંભળી હાંભળીને જાણે કે રાતોરાત મોટો અધિકારી બની જવાનો હોય. વરહમાં ભંગારની લારી ખેંચતો ના થઈ જાય તો કે'જો..' પિલુ બબડી.

ચૂંટણીના ગણતરીના દિવસો જ બાકી હતા. પાર્ટીઓ રોજ નવા નવા વાયદાઓના પટારા ખોલતી હતી. ટીવીમાંથી કોઈ નેતાનો ઉગ્ર સ્વર ધસી આવ્યો - જો અમારી સરકાર બનશે તો દરેક મહિલાને લાખ લાખ રૂપિયા આપવામાં આવશે. પત્ની એક હોય કે...

ખાટલામાં ઊંઘતા બાપાએ ભરઊંઘમાં જ મોઢા પર બેઠેલી માખીને જમણા હાથે ઉડાડી ને પછી ઊંઘમાં જ બબડ્યા : 'હમમમમ...ઉંહ...હમમમ ખરી વાત.'

પિલુથી બાપા ભણી જોવાઈ ગયું - ડોહાનું બસ ચાલત તો છોકરાઓનું પડતું મૂકીને લાખ રૂપિયા હારુ ફરી બેહી પડત...

ટીવીમાંથી ફરીથી બીજો એક ઉગ્ર સ્વર ધસી આવ્યો: 'કોણ નથી જાણતું કે આવા વાયદાઓથી મહત્તમ લાભ કઈ કોમને થવાનો છે! આવી વોટબૅંકની રાજનીતિ યોગ્ય નથી. આ તો વસ્તીવિસ્ફોટનું કારણ બનશે! આ દેશમાં વસ્તીનિયંત્રણની ચિંતા શું કોઈ એક જ કોમે કરવાની છે? આબાદી તો એમની ઘટી રહી છે. આવા મુદ્દાઓ અંગે પણ ફેરવિચારણાનો સમય પાકી ગયો છે.'

પિલુએ બારણું બંધ કર્યું. તે અંદરની ઓરડીમાં ગઈ. હીરી પડી પડી અંગૂઠાથી મોબાઇલ મચેડતી હતી. તેની બાજુમાં જ ઓશીકું નાંખીને પિલુ આડી પડી. ઊંઘમાં બોલાયેલા બાપના શબ્દો ખૂંચ્યા. મનમાં ને મનમાં ધધકી ઊઠી - નીરુ અને પારો પછી વાસુ તો હતો જ ને! છોકરો મળી ગયા પછીય આટલી વણઝાર કરી! નીરુ સહેજ મોટી થઈ નથી કે ફલેટે ધકેલી નથી. પૂરા હત્તર હજાર પાડતી'તી. સાસરે ગઈ તંઈ પારોને ધકેલી. અઢાર પાડી લાવે છે એટલે પૈણાવતીયે નથી. મરઘી હાથમાંથી જતી રે તે! માની મંઈ મા જ મરી પરવારી છે. આપણે તો ચોખ્ખી જ ના કીધી તે સાટું કર્યું, થોડા દા'ડા છો ને ઓરમાન મા જેવું વર્તન રાખ્યું માએ, પણ છૂટી તો ખરી! કામ કરવાનું ને પાછું ભણવાનું, કેમ કેમનું બને? હીરી તો આમ જ છૂટી ગઈ બાપડી. જન્મથી હાથની ત્રણ આંગળીઓ જ નંઈ તે! કેવી સુખી!

એકાએક ભૂલ ભૂલમાં હીરીના મોબાઇલનો અવાજ મોટે થઈ ગયો. ઉદ્દિત નારાયણે ગયેલા ગીતમાં પડોશના ટીવીમાંથી સંભળાતો નેતાજીનો અવાજ દબાતો ગયો. પિલુ ઊભી થઈને આગળની ઓરડીમાં આવી. માની આંખો બારી બહારની સાંકડી શેરીમાં આંટાફેરા મારતી હતી. પિલુને જોતાંવેંત જ તેને કંઈક યાદ આવ્યું. બોલી: 'પિલુડી, ઈન્દરપસ્થના એકસઠ નંબરના ફલેટવાળાં પેલાં અનુબહેન નંઈ? તે પંદર દા'ડા માટે અમેરિકાથી આવે છે. પમ દા'ડે. પેલવેલ્લુ કામ આપણે એમના ઘરનું બાંધેલું. નવ ઘરોનું કામ તો પારોને પે'લેથી છે જ. એ પો'ચી વળે એમ નથી. પંદર દા'ડા એમના હાચવી લે ને? એ... બા'ર દેશથી જાતજાતનું લાવે ને ઉપરથી ઘર બંધ કરતી વખતે વધારાનું બધું આવી જાય તે જુદું, કેરીઓની સીઝન છે તો એ હો આલે.. મોટી બેઉ જણીઓને શિખવાડેલું તે તનેય કૌ હું તો. વસ્તુઓ પર નજર રાખવાની. ના ના, ચોરવાનું નથી કે'તી પણ જઈ તને જરાક કોઈ ચીજનો વપરાશ ઓછો કરતાં લાગે કે તરત પૂછવાનું 'કામનું છે આ? નકામું હોય તો આલજો ને, કામ લાગશે અમારે.' કે ફટ્ટ દેતીકને વસ્તુ વે'લી મોડી મલી જ જાય. બચારા મોટા

ઘરના લોકોને હત્તર જમેલા હોય. હજાર વસ્તુઓનું ધ્યાન ના રાખી હકે. ઇયાદ અલાવી દેવું એ તો આપણો ધરમ હેં ભઈ!

પિલુ મા સામે કરડાકી નજરે જોઈ રહી. મનોમન બોલી : ‘ધીટ!’

પણ મા તો એક ધૂને બોલ્યે ગઈ: ‘ફીજમાં, કબાટમાં કઈ કઈ વસ્તુઓ છે? વધારાનાં વાસણો, ડબલાં-ડૂબલી, નકામાં પર્સ, જૂતાં, સાડી, કૂર્તી, સલવાર, ઓઢણીઓ, બગડેલા મોબાઈલ, પંખા...નજરમાં રાખવાનું. અમારો વંશ ચલાવનાર વાસુ ને મનુ માટે આપણે કંઈ વિચારી રાખવું પડે કે નંઈ! તમને હો આપવા-લેવામાં આગર જતાં આ ભાઈ જ કોમે લાગવાના. મનુ તો હજી ભોંયમાં છે પણ વાસુ જો ને કેવો તાડ જેવો વધી ગયો! એનું લગન થાય ને ઘરવાળી આવે તારે ઇજ્જતદાર ઘરોની જેમ આખું ઘર ભરેલું જોવે. તમે નઈડયોં તો પૈણી પૈણીને ઘરભેગીયો થઈ જવાનીયોં ને પછી રોડો ખોળા ભરી ભરીને અમને ખાલી કરતીયો જવાની. તારી બોન નીરુડીને જ જોને, કેવી હાથમાં ને હાથમાં રાખેલી! ફલેટોના કામે મેં જ ગોઠવેલી. ઘરવાળો આયો તો માનેય ભૂલી જઈ. ધોલધપાટ કરે છે તોય તંઈ ને તંઈ જ પડી રે’છે. માનો જીવ બળે તે કહ્યું મેં તો કે છોકરો મેલીને આવતી રે તું તારે. પેલાને ભોન પડશે. માનું ઘર કંઈ નથી હેં ભઈ.. પેલ્લેની જેમ અંઈ હાત-આઠ ઘરના કામ બાંધીશ તંઈ રૂપિયા જ રૂપિયા છે.’

પિલુએ જોયું કે બોલતાં બોલતાં મા બ્લાઉઝમાંથી લાલ રંગનું મખમલનું નાનું પાકીટ કાઢી સો-સોની નોટો મૂકતી હતી. પાકીટને એક ડબ્બામાં મૂકીને માએ કબાટ બંધ કર્યું.

મૂંગી મૂંગી પિલુ માને તિરસ્કારભરી નજરે જોઈ રહી – એક રીતે સારું જ થયું ને કે નાનપણથી બેનો ફલેટના કામે ચડી ગઈ તે. જમવાની-ઊઠવા-બેસવાની-બોલવાની-પહેરવા-ઓઢવાની રીતભાત શીખી તો ગઈ! ઇન્દ્રપ્રસ્થ કોલોનીના ફલેટવાળા ઓછાં સાચવે છે કે માંગવાની કંઈ જરૂર પડે આપણને?

પારો આવી કે માને હાશ થઈ. સહેજ દયામણા મોંએ માએ પારો સામે જોયું. પારો આજે રત્નાગિરિ કેરી જેવી લાગી. પહેલી તારીખ હતી ને! છોકરી રોકડી લઈને આવવાની હતી. પારો ઘરમાં કહીને જ ગઈ હતી આજે મોડું થશે. ચાર નંબરવાળા ભાભીએ એક્સ્ટ્રા કામ કાઢ્યું છે. પણ પિલુને ક્યાં નહોતી જાણતી કે એનું ‘એક્સ્ટ્રા’ શું હતું? જેમાં તેને થાક નહોતો લાગવાનો પણ નવું જોમ ઉમેરાવાનું હતું. કમલેશે કહી રાખેલું ભાઈબંધને ત્યાં ફિલ્લમ જોવા લઈ જશે. પારોએ પણ પહેલી તારીખનો ફાયદો ઉઠાવી લીધો. કોઈ બીજો દિવસ હોત તો માએ એનો ટાંટિયો જ ના રાંટો કરી નાંખ્યો હોત!

મા જરાક આઘીપાછી થઈ કે પિલુએ ધીમેથી પારોને પૂછ્યું : ‘કઈ ફિલ્લમ જોઈ લી?’

પારોએ એટલા જ દબાતા અવાજે કહ્યું: ‘એનિમલ.’

પિલુથી બાપા સામે જોવાઈ ગયું.

પારોએ ધીમેથી પાછલી ઓરડીમાં આવી જવા ઇશારો કર્યો. પિલુ ઓરડીમાં દાખલ થઈ. પારોએ સહેજ આજુબાજુ જોયું અને પછી ઓઢણીના ડૂયા વચ્ચેથી એક ડબ્બો કાઢ્યો. ડબ્બી ખૂલી કે ચાર આંખો પીળી પીળી અંજાઈ ગઈ. સોનાનો એક પાટલો, નાકની ચૂંક અને એક પાતળી સેરનો અછોડો.

પિલુની આંખો પહોળી થઈ ગઈ. એ કંઈક બોલે તે પહેલાં જ પારોએ ચૂપ રહેવા ઇશારો કર્યો: ‘કઉ તને? બહુ પેલ્લેથી સુપ્રિયા આંટીએ ગલ્લો લાવી આપેલો. મને કે’ કે તારે થોડી થોડી બચત આમાં નાંખતા રહેવાનું. અને આ અહીં જ રાખવાનો. આટલાં વરહોના દિવાળી બોનસના ને બીજી નાનીમોટી બચત આમાં જ મૂકતી’તી. એનું આ બધું. માને કેટલી વાર કહ્યું પિલુ કે કમલેશ હંગાથ કરાવે દે મારું પણ હહળતી જ નથી ને! છવ્વીસમું ચાલ્યું. હવે નૈ માને તો કમલેશ હંગાથ ભાગી જવાની અંઈથી હું તો. મારી બધી બહેનપણીઓ હાહરીમાં ઘર માંડી માંડીને ગોઠવાઈ ગઈયો. ને હું તો હજી... કમલેશના ઘરમાં હુ ખોટ છે બોલ તો! આપણા કરતાં તો ઊલટુંક એ લોકનું ઘર પાક્કું છે, ફેસિલિટીવાળું. તઈણ જણનું કુટુંબ, એકલા એના જ ઘરનું કામ કરીને બેસી રે’વાનું, કોઈના ઘેર કામેય નઈ જવાનું તોય મા તો...’ કહેતાં કહેતાં પારોએ ફટ્ટ કરતી ડબ્બી બંધ કરીને ફરીથી ઓઢણી વચ્ચે મૂકી દીધી.

પારો આગલા ઓટલા પર ગઈ કે પિલુની આંખ પાછલી બારીના સળિયા વચ્ચે એકદમ જડાઈ જ ગઈ. માની બે વિસ્ફારિત આંખો જોઈને પિલુ સળિયો જ બની ગઈ – આજે આકાશ તૂટી પડશે કે શું?

પણ રાત શાંત બનીને વહી ગઈ.

કકળાટ તો બીજા દિવસે થયો – પારોનાં ઘરેણાં ગાયબ હતાં. તેણે આખું ઘર માથે લીધું – મારી વસ્તુ જોઈ? અજાણી બનીને મા જાણીજોઈને પૂછતી હતી : ‘વસ્તુનું નામ દે તો હોધવાની ખબર પડે ને?’

પારો શું બોલે? તેના શ્વાસ જાણે કે થંભી ગયા. ચહેરાનો રંગ ઊડી જઈને પીળો ધમરક થઈ ગયો. અજાણ્યા ચોરને ભાંડતી ભાંડતી તે ઇન્દ્રપ્રસ્થ કોલોની ભણી જવા નીકળી ગઈ.

પિલુ મા સામે જઈને ઊભી રહી : ‘એ તું જ છે ને મા કે જેણે...’

થોડાક ગભરાટ સાથે માએ કર્કશ અવાજે કહ્યું: ‘હ તો? ખોટુંય હુ કર્યું મેં બોલ જોયે! બીજું કોઈ હોત તો કુળનું નામ બોળનારીને જીવતી સળગાવી મેલી હોત. ઘરનાંથી છોનું છોનું... દાગીનો ઘડાવી હંતાડી રાખ્યો રોડે... પાછી નાહી જવાની હતી અંઈથી. હગી માને છેહ દીધો! તગારું ભરી ભરી ખવડાવી ખવડાવી જવોન કરી તે આટલી નાગઈ કરવા હારું? હગા કોને હાંભર્યું આ તો, ના હાંભર્યું હોત તો? કટબને કલંક લગાડત કે નંઈ? નાહી જહે તો દાગીનો પારકે ઘેર જવાનો કે નંઈ?... એન કરતાં વાસુની વઉ પે’રસે તો એમાં હુ ખોટું કર્યું મેં? મોં બંધ જ રાખજે તું તો, નંઈ તો ઊભી ને ઊભી ફોહી નાખીશ તનેય..’

‘આખી જિંદગી એને એનું પંડ ઘસી ઘસીને તારું ઘર ભર્યું તોય... ડાકણ હોત તો દયા ખાત મા. તેં તો તારો ખોળો જ દોઝખ કરી મૂક્યો? બધું જાણે છે તું ને તોય આંધળી ભીંત બની રહી તું તો... પણ હું તો ભીંત વચ્ચેય જોઈ શકું છું ને ભીંતને પાર હોં...’ પિલુ માંડ બોલી શકી.

એ આખી રાત પિલુ ડૂસકાં ભરતી રહી.

સવાર પડતાં જ ઘરનું કામ ફટોફટ આટોપી તે લતાના ઘર ભણી નીકળી ગઈ. પિલુએ તેની બારી બહાર દેખાતા ફૂલને જોતાં જોતાં કહ્યું: ‘લતા, કોઈએ લઈ આપેલી પેલી બોરિયાં-બકલાં જેવી તુચ્છ વસ્તુઓમાં કયું સુખ છે એ સમજાઈ ગયું છે મને. આમ તો છત અને ભીંતોના રંગો જ બદલાય છે પણ રંગ બદલવાથી પણ ઘણું ઘણું બદલાઈ જાય છે. ક્યારેક હવાય છુટકારો ચાહતી હોય છે. કાલથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવાની હું તો. કામ બાંધવાની. એ બા’ને બા’ને....’

પિલુ એક ક્ષણ અટકી અને બોલી : ‘તું અત્યારે આવે છે ચોકડી પર મારી સાથે? ના, જોજે એવું તેવું કંઈ માનતી, એ કંઈ ગમી નથી ગયો...પણ મુકેશને કહીશ કે રિપેર કરવા આવેલી મોટરબાઈકો પર દૂર દૂર લગી રોજ એકાદ ચક્કર મરાવી આવે મને. એટલે દૂર એટલે દૂર...ર કે ઘર આવે જ નંઈ જલદી...’

લતા અને પિલુએ ચોકડી તરફનો રસ્તો લીધો. ધીમે ધીમે ચાલતી લતાનો હાથ જોરથી ખેંચતાં ઉત્સાહથી કહ્યું: ‘આટલી ધીમે કેમ ચાલે છે? જલદી ચાલ ને જરા... લતા, આ ફેર પેલા સાહેબ મળશે ને તો એટલું તો હું કે’વાની એમને, કે મારે તો પિલુ જ બનવું’તું પણ હવે કદાચ નીરુ કે કદાચ પારો....’

એકાએક પિલુ બજરંગ ગેરેજ પાસે અટકી ગઈ.

તે વેલિંગના તણખામાં નાની નાની ફૂલઝર ફૂટતી જોઈ રહી. તેની આંખોના આકાશમાં ધોળા દિવસે પીળા પીળા તારાઓ પથરાઈ રહ્યા હતા.

હું પહાડનું બાળક છું. મારા વડવાઓનું વતન ભાયાણીનું બગસરા આજે તો ત્યાંથી ગીરજંગલ કપાતું ઘણું દૂર ગયું છે. છતાં, એક દિવસ ગરકાંઠાનું ગામડું લેખાતું: અને મારું જન્મસ્થાન છે કુંકુવરણી પાંચાળ ભોમનું કલેજું ચોટીલા. ચામુંડી માતાના ચોટીલા ડુંગરની લગભગ તળેટીમાં એજન્સી પોલીસના એ વેળાના અઘોર વાસ લેખાતા થાણામાં મારો જન્મ થયેલો.

પાંચાળનું ધાવણ તો હું સવા જ મહિનો પી શક્યો. પિતાની બદલી થઈ ગઈ; ને તે પછી તો પાંચાળને મેં ત્રીસ વર્ષે દીઠી - ત્રીસ વર્ષે, સંઘ્યાની ઝંખાશમાં; પરંતુ પહાડના સંસ્કાર મારા થોડા થોડા તોયે સતત પોષાતા રહ્યા તેનું કારણ એ હતું કે મારા પિતા કાઠિયાવાડ એજન્સી પોલીસના એક નાના દરજ્જાના અમલદાર એટલે થાણેથાણે એણની બદલીઓ થતી, ને લગભગ એ તમામ થાણાં - એ ચોકને દાઠ, ચમારડીને લાખાપાદર - કાં કોઈ ગીરમાં, કાં કોઈ પહાડમાં, ભયંકર નદીનેરાંવાળી વંકી ને વિકરાળ જગ્યાઓ ઉપર સ્થપાયેલાં. એ પહાડ-ભેદન્તી નદીઓના ઊંડા ધરા ને એ ડુંગરની એકાન્ત ખોપો મારાં બાળપણનાં સંગી હતાં. નદીની ભેખડ પરના અમારા નિવાસોની નાની બારીઓમાં થઈને હૂં હૂં! હૂં હૂં! ભૂતનાદ કરતાં પવન-સુસવાટાએ મારી નીંદરું ઉડાવી દઈને પહાડોના સંદેશા સંભળાવ્યા છે. ફાગણી પૂનમની હુતાશણીના ભડકા ફરતા વીંટળાઈને ગોવાળીડા જુવાનો - અરે, ઘરડાખખ ખેડું દુહાગીરો પણ - સામસામા દુહા-સંગ્રામ માંડતા, તેનો હું બાલભોક્તા હતો. પહાડનો બાળજીવડો, પહાડનાં ટેટાટીંબરું અને ગુંદાં વગેરે ગળચટા મેવાની માફક જ પહાડની પેદાશરૂપ આ દુહાસોરઠાવાળી કવિતાનો પણ રસિયો હતો.

(લોકસાહિત્ય : ઝવેરચંદ મેઘાણી, ધરતીનું ધાવણ, પાના નં. ૨૩૩)

વાર્તા

વાસ્તુ

દીવાન ઠાકોર

મેં ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. મારા હાથમાં ચાવી આવી. ચાવીને ખિસ્સામાંથી કાઢી હું જોવા લાગ્યો. ચાવી જૂની હતી.

જેમ જેમ હું ખડકીની નજીક જતો ગયો, તેમ તેમ મારી ચાલ ધીમી પડી ગઈ. કશીક અકથ્ય લાગણીનો પાશ ભીંસવા માંડ્યો. હું સાચવીને ડગ ભરતો હતો. રહસ્યમય પ્રદેશમાં મારો પ્રવેશ થઈ ગયો હતો. કોઈ અજાણી જગાએ આવી ચડેલો મુસાફર હોઉં એમ અનુભવ્યું. આમ તો અજાણી જગા ન હતી. સમયનો અદૃશ્ય હાથ બધે ફરી વળ્યો હતો. કશું ન સૂઝતાં ઊભો રહી ગયો.

આંખો સામે ચીતરાતાં દૃશ્યોએ મનને પકડી લીધું. પગ આગળ વધવા ઊપડતા ન હતા. કોઈએ ધક્કો માર્યો. અંદર ગૂંચળું વાળીને પડેલી મૂઝવણ બેઠી થઈ ગઈ. ઘણા સમય પછી અહીં આવ્યો હતો. અહીં આવવાનું વર્ષોથી વિચારતો હતો. આવવાનો મેળ પડતો ન હતો. જ્યારે ભૂતકાળનાં સ્મરણોએ વાવાઝોડું થઈ અસ્તિત્વને ઝંઝેડી નાખ્યું ત્યારે અહીં આવી પહોંચ્યો હતો. સમયે ભૂંસી નાખેલાં ચિત્રો મનની દીવાલ પર ધીમે ધીમે ઊપસી રહ્યાં હતાં. ચિત્રો ઝાંખાં હતાં, છતાં વાસ્તવિક અને રસપ્રદ હતાં.

હું અહીં આવ્યો હતો એમ કહેવું સાચું ન હતું. ઘર મને અહીં ખેંચી લાવ્યું હતું. ખડકીની ડાબી બાજુ લીમડાનું ઝાડ હતું. તે અત્યારે ન હતું. એક સમયે તેની ડાળીઓ બાળકો માટે રમવાનું ઠેકાણું હતી. લીમડો ક્યાં ગયો? ભૂલથી બીજી ખડકીમાં દાખલ થઈ ગયો નથી ને? આમતેમ જોયું. પગ આગળ ચાલવાને બદલે અટકી ગયા. લીમડાના ઝાડની જગાએ નજર અટકી. ઝાડનું ઠૂંકું નજરે ચડ્યું. ઘેઘૂર લીમડો ઠૂંકામાં પરિવર્તિત થઈ ગયો હતો. આંચકો લાગ્યો. થોડીક ક્ષણ માટે ઠૂંકાને જોતો સૂનમૂન થઈ ગયો. કેટલાંય દૃશ્યો નજર સામે ઢગલો થઈને પડ્યાં.

થોડે દૂર ખૂણામાં આવેલું ઘર લાકડીને ટેકે વાંકા વળી ઊભેલા વૃદ્ધ જેવું દીસતું હતું. આંખો પર હથેળીનું છજું કરીને તાકે એમ તાકતું હતું. તે તરફ ધારીને જોયું. જે દૃશ્ય નજરમાં પ્રવેશ્યું તેનાથી વિચારો ફસડાઈ પડ્યા. હું હલબલી ગયો. ક્ષુબ્ધતા ચચરી ઊઠી. મનમાં સંઘરી રાખેલું દૃશ્ય અનેક ટુકડાઓમાં વેરાઈને પડ્યું. કલ્પનાશક્તિ ગંઠાઈ ગઈ. અવચેતન અવસ્થામાં સરી પડ્યો હોય એમ અપલક નજરે તાકી રહ્યો. શ્વાસોશ્વાસ પળ માટે અટકી ગયા.

માંડ કળ વળી એટલે ધીમાં ડગલાં ભરતાં આગળ વધ્યો. આશંકાઓ ઘેરો ઘાલી ઊભી રહી. સામે એક જૂના જજરિત મકાનનો દરવાજો હતો. છેવટે હું આવી પહોંચ્યો હતો. બંધ દરવાજા સામે ઊભો હતો. બંધ દરવાજાની પાછળ શું હશે?

પ્રશ્ન નજર સામે આવીને ઊભો રહ્યો. આ એ જ ઘર છે? ઘરને યાદ કરીને પૂરેલા રંગો ઊડી ગયા. ઘર નહીં, ઘરનું કંકાલ હતું. દરવાજા પર લખેલું લખાણ ‘ભલે પધાર્યા ભાવથી’ આછા રંગના ધાબામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું હતું. લાકડાની બારસાખ પર લખેલું ‘પનાલાલ’ વંચાતું હતું. એ વાંચીને ક્ષણિક આનંદ થયો. દાદાની સ્મૃતિ થઈ. એ જ તેજસ્વી ચહેરો, સફેદ મલમલનો ઝભ્ભો અને સુતરાઉ ધોતી, માથે ટોપી. હાથમાં લાકડી લઈ ઊભેલા દાદા. એ સાથે પિતાજી યાદ આવ્યા. તેમનો પહેરવેશ દાદાજી જેવો હતો. ચોખ્ખાંચણાક બગલાની પાંખ જેવાં કપડાં પહેરીને એ જ્યારે દાદાજી પાસે ઊભા હોય ત્યારે તેમનો પ્રભાવ વધી જતો.

નજર દીવાલની મોટી તિરાડ પર પડી. વર્ષોથી મનમાં સંઘરેલી છબીઓ વેરણછેરણ થઈ ગઈ. ઉત્સાહ ઓગળી ગયો. મોં પડી ગયું. ચહેરા પરની આભા ઝાંખી પડી. આઘાતની કળ જલદી વળે એમ ન હતું.

હું ઓસરીમાં જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં અગાઉ હીંચકો હતો. હીંચકાનો કિચૂડાટ સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો. વર્ષો પહેલાંનો એ અવાજ હજુ દીવાલો પરથી ખરતો હતો. એ મનગમતું સ્થાન હતું. એક વખત હું જોશથી હીંચકે હીંચકતાં પડી ગયો હતો. કપાળે વાગ્યું હતું. હાથ કપાળ તરફ લંબાયો. ઘાને ટેરવાએ સ્પર્શ કર્યો. સારું લાગ્યું.

છતમાં લગાડેલાં કડાં કાટ ખાઈ ગયાં હતાં. ચિત્તમાં હીંચકાની છબી અંકિત થઈ ગઈ હતી. ચિત્ત અનેક છબીઓ સંઘરીને બેઠું હતું. ચિત્ત એક પછી એક બધી છબીઓ દેખાડતું હતું.

નજર જૂના તાળા પર પડી. તાળું જોઈ જૂની ચાવી યાદ આવી. ચાવી તાળામાં નાખી. જૂનું કટાઈ ગયેલું તાળું થોડા પ્રયત્ન પછી ખૂલ્યું. મેં દરવાજાને ધક્કો માર્યો.

અંધારું આવીને ચોંટી પડ્યું. અંધારી ગુફામાં પ્રવેશતો હોય એમ હું ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો. ધૂળ અને હવડ હવાએ ભીંસ દીધી. મને ડર લાગ્યો. અંધારાને હડસેલો માર્યો.

અંદર પુરાયેલાં દશ્યો રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરીને મરક મરક હસતાં નજર સામે આવી ગયાં. ઘર સ્વાખ સરખું ભાસતું હતું. બે-ત્રણ વાર આંખો ખોલી અને બંધ કરી. ઘરમાં આંટો મારવાની ઇચ્છા થઈ. સામેની દીવાલ પરની ખીંટી પર નજર અટકી. પિતાજી તેમનો કોટ એ ખીંટી પર ભરાવતા દેખાયા.

ઘરમાં બધે ધૂળ પથરાયેલી હતી. કરોળિયાના જાળાએ ઘરને ઘેરી લીધું હતું. દીવાલોમાં પડેલી તિરાડોએ દીવાલોને ઢાંકી દીધી હતી., પગ પાસે નજર નાખી. મેલી અને તૂટેલી ટાઇલ્સ દેખાઈ. ઘર એ જ હતું. બાપદાદાએ વારસામાં આપેલું. તેની દીવાલો પરનું પ્લાસ્ટર ખરી પડેલું. શરીર પર પડેલા ચકામા જેવું જણાતું હતું. કોઈ રોગીની ચામડીના રંગ જેવું એ હતું. નજર એક ઠેકાણે અટકતી ન હતી. ઠેર ઠેર પડેલી નાની-મોટી તિરાડો કોઈ હોનારતની યાદ અપાવતી હતી.

ખૂણામાંથી ધીમો અવાજ સંભળાયો, ‘છોકરાવ, જમી લો. ધીમે ધીમે જમજો. આજે પાકી રસોઈ છે.’

પાટ પર તકિયાને અઢેલીને બેઠેલા દાદાજી, સોપારી કતરીને ટુકડો મોંમાં મૂકતાં બોલ્યા. મા પીરસતી હતી. જમવાની પંગત પડી હતી. તેણે આછી ગુલાબી સાડી પહેરી હતી. અમે ભાંડુડાં ભોંય પર બેસી જમી રહ્યાં હતાં. પહેલાં પુરુષો, બાળકો અને પછી સ્ત્રીઓ. નાનામોટા સૌ આંગળાં ચાટે એવી રસોઈનો આનંદ લેતાં. જમતાં જમતાં વાતો કરતાં હતાં.

ફરી ઘેરો અવાજ અથડાયો.

‘જમતાં જમતાં વાતો ના કરો. અંતરસ જશે.’ અમને મોટાની વાતો સાંભળવી ગમતી. ક્યારેક મોટાં ગુસપુસ કરતાં, ત્યારે અમને કુતૂહલ થતું. અમે કાન સરવા કરી સાંભળવા મથતા. એમની ન સમજાતી વાતો રહસ્યમય પ્રદેશમાં લઈ જતી.

અમારું કુટુંબ મોટું હતું. દરેકને કામ વહેંચેલાં હતાં. દાદા અને પિતાજી દુકાન સંભાળતા. કોઈ રસોઈ કરતું. કોઈ કપડાં ધોતું. કોઈ ઢોરની સંભાળ લેતું. કોઈ ખેતીવાડી સંભાળતું. ઘરમાં રોજરોજ ઉત્સવ જેવું વાતાવરણ જોવા મળતું.

ક્યાં ગયા સૌ? નાના-મોટા આકારો નજરે ચઢ્યા. સૌ પહેલાં નાના કાકા જુદા થયા. એ રંગીન મિજાજના હતા. કાનમાં અત્તરનું પૂમડું ખોસતા. ન્હાવા બેસતા ત્યારે અત્તરની શીશી ડોલમાં ઠાલવતા. મલમલનો ઝભ્ભો પહેરતા. તલવારકટ મૂછો રાખતા. મોઢા પર પાઉર લગાડતા. કલકત્તી પાન ખાતા. એ બધું દાદાથી છુપાઈને કરતા. તેમના જીવન જીવવાના સિદ્ધાંતો દીવાલ પર કોતરેલા હતા. એમણે ભાગીને લગ્ન કર્યાં. દાદા ભાંગી પડેલા. છોકરી પરનાતની હતી. એ પછી એ કાકા ક્યારેય ન દેખાયા. એમની વાતો થતી. વાર-તહેવારે દાદાની ગેરહાજરીમાં તેમને યાદ કરવામાં આવતા. કોઈ કોઈ સમાચાર લાવતું કે કાકા મુંબઈમાં છે. કોઈ મરાઠણ નટીને પરણ્યા છે. કોઈ મુંબઈમાં એમને મળ્યા હતા, એવી વાત કરતા. કોઈ કહેતું, કાકા અને એમની મરાઠણ વહુ ફિલમલાઈનમાં જોડાઈ ગયાં છે. અમે દાદાથી છુપાઈને એ વાતો સાંભળતા. ઘરનો દરેક ખૂણો ગુસપુસ કરતો. અમને કાકા વિશેની વાતો સાંભળવાની મજા પડતી. મને કોઈ વાર પાન ખાવાની અને ફિલમ જોવા જવાની ઈચ્છા થતી. હું પિતાજીના ગજવામાંથી આઠ આની કે રૂપિયો ચોરતો. ઘરનાથી છુપાઈને હું ઈચ્છા પૂરી કરતો. મજા પડતી. એક વાર પિતાજીને તેની જાણ થઈ ગઈ. મને સોટી વડે બહુ મારેલો. એ પછી ચોરી કરવાની ટેવ છૂટી ગયેલી.

એ પછી મોટા કાકા ગયા. એક વાર એમને દાદાજી સાથે મોટો ઝઘડો થયેલો. એમને પૈસાનું વળગણ હતું. હાથની આંગળીઓમાં સોનાની વીંટીઓ પહેરતા. ગળામાં સોનાની ચેઈન પહેરવાનો શોખ હતો. એ જમાનામાં એ બુશર્ટ અને પેન્ટ પહેરતા. પેન્ટની મોળી વાળેલી રાખતા. પૈસો વાપરવા માટે છે, એ એમનો સિદ્ધાંત હતો. કહે છે કે એ ખાનગીમાં સોનાની દાણચોરીનો ધંધો કરતા હતા. ક્યારેક મહિનાઓ સુધી ન દેખાતા. કોઈ વાર અચાનક જ પ્રગટ થતા. હાથમાં મીઠાઈનાં બોક્સ લઈ આવતા ત્યારે સૌ ખુશ થતા. ઘણા દિવસો સુધી મીઠાઈઓ ખાવાનો લ્હાવો મળતો. ફક્ત દાદાના ચહેરા પર ખુશી જોવા ન મળતી. એ આવે ત્યારે મને મનમાં ઉચાટ થતો. તેમનો દાદા સાથે ઝઘડો થતો. ઘરનું શાંત વાતાવરણ ડહોળાઈ જતું.

દીવાલને અડીને મેડી પર જવાની લાકડાની સીડી હતી. દીવાલ પરની વાંકી-ચૂકી તિરાડો જાણે અસ્તિત્વને કોતરી નાખતી ઊંધઈ હતી. મોટી તિરાડ નીચેથી ઉપર તરફ જતી હતી. વચ્ચેની ઈંટો ડોકિયાં કરી દાંત કાઢતી હતી. કાળના મજબૂત ઢાથોએ દીવાલને ખોખરી કરી નાખી હતી. દીવાલના ખૂણે જાળાં બાઝેલાં હતાં. દીવાલ પર કેલેન્ડર લટકતું હતું, તેમાં તારીખિયું ન હતું. ચારેબાજુ નજર ફેરવતાં અસંખ્ય જાળાં નજરે પડતાં હતાં. નજર જાળાંમાં અટવાઈ ગઈ. જાળાંમાં બેઠેલા કરોળિયા શિકારની શોધમાં ટાંપીને બેઠા હતા.

પિતાજી હંમેશાં દાદાજીને ધંધામાં મદદ કરતા. ઘરમાં એમનું ઘણું માન હતું. દાદાજીની ઉંમર વધતી ગઈ એમ પિતાજીની જવાબદારી વધતી ગઈ. ફોઈબાનાં લગ્ન ધામધૂમથી કર્યાં. એમાં દેવું થઈ ગયું. ઘરમાં તકલીફો પાડવા માંડી. અમે સૌ ભાંડુડાં ભણતાં હતાં. ઘરમાં કરકસર કરવી પડતી. એમાં બાપુજીને પીવાની ટેવ પડી ગઈ. ખાનગીમાં એ પી લેતા. મા ક્યારેક વઢતી. દાદાજીને કહી દેવાની ધમકી આપતી.

પિતાજી દયામણા ચહેરે કહેતા, 'શું કરું? મારાથી જવાબદારીનો બોજ વેઢારી શકાતો નથી.' ધીમે ધીમે એમનું શરીર કથળવા માંડ્યું.

બે ગરોળીઓ સામસામે મોં કરી એકબીજીને તાકી રહી હતી. મને છીંક આવી. છીંકના અવાજને કારણે ગરોળી પાછી ફરીને તિરાડમાં ભરાઈ ગઈ.

ખૂણા પાસે ઉંદર જેવું કશુંક પડ્યું હતું. મને જુગુપ્સા થઈ. ધારીને જોયું તો ઉંદર ન હતો. માત્ર તેનો આકાર હતો. અસ્તિત્વને અંતે ફક્ત આકારો રહી જાય છે. એવા આકારો ઓળખી શકાતા નથી. અસ્તિત્વનો કોઈ અર્થ હોઈ શકે પણ તેના આકારોનો કોઈ અર્થ નથી. ફરી ફરી વિચાર કર્યો. મને શંકા ગઈ કે હું ખોટો નથી ને? સામે નજર જતાં મને ખાતરી થઈ કે ના હું ખોટો નથી. નજરને ખસેડવા ધક્કો માર્યો.

ઘરની છત જોવા માથું ઊંચું કર્યું. માથામાં ઝાટકો વાગ્યો. માથું દુઃખવા માંડ્યું. કાટ ખાઈ ગયેલી લોખંડની જાડી પટ્ટી વળી ગઈ હતી. તેના પર ગોઠવેલો બાર ફૂટનો પથ્થર તૂટીને બહાર નીકળી આવ્યો હતો. કરોળિયાનું જાળું છતના આંકડાને ગળી જવા મથતું ખૂણા સુધી પથરાઈ ગયું હતું. પોપડી ખરી. નજર બઘવાઈ ગઈ.

એક સવારે ઘરમાં રોવાના અવાજને કારણે ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. હું ઊભો થઈ અંદરના ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો. જોયું તો મા રડતી હતી. મોટા કાકા, બાપુજી પાસે ઊભા હતા. દાદા તેમના ખાટલામાં સૂતા હતા. મને કાંઈ સમજાયું નહિ. હું પિતાજી પાસે જઈ ઊભો રહ્યો. તેમનો ઝલ્લો ખેંચ્યો. પિતાજીએ મારી સામે જોયું.

'લાલા, દાદાજી આપણને છોડીને જતા રહ્યા છે.' એટલું બોલી એ રડવા માંડ્યા. મને સમજાતું ન હતું કે દાદા તો ખટલામાં સૂતા છે. ક્યાંય ગયા નથી. તો પછી આ બધાં રડે છે કેમ? ધીમે ધીમે ઘર માણસોથી ભરાઈ ગયું. મને સમજાયું કે દાદાજી મરી ગયા છે. એ છે પણ જીવતા નથી. એ હવે બોલશે કે ચાલશે નહિ. તેમનો અવાજ હવે સાંભળવા મળશે નહિ. તેમને યાદ કરીને હું રડવા માંડ્યો. દાદાજી ઘર વચ્ચે સૂતા હતા. બધાં તેમની ફરતે ઊભા હતા.

દાદાજીના મરણનો દિવસ યાદ આવ્યો. આગળના દિવસે દાદાજીએ બધાંને ભેગા કરેલા. એ પથારીમાં સૂતા હતા. ધીમેથી વાત કરીને કૈંક સમજાવતા હતા. તેમની વાત સાંભળીને સૌ ઉદાસ થઈ ગયેલા. મને લાગ્યું કે કશુંક અજુગતું થશે. ડર લાગતો હતો. ગભરામણ થતી હતી. અમારી જાહોજલાલીનો એ અંતિમ દિવસ હતો.

એ જ વખતે માએ ચીસ પાડી. મા બેભાન થઈ ગઈ હતી. એ દશ્ય હજુ દીવાલ પર ચોંટેલું હતું. મેં બહાર જોયું.

આગળ રમી શકાય એટલી વિશાળ જગા હતી. લીમડાની ડાળીએ બાંધેલો હીંચકો આકાશની ઓળખાણ કરાવતો. કાગડા, હોલા. ખિસકોલીઓ. હુંડા કાયમના દોસ્તાર હતા. થોરની વાડ સંત્રીનું કામ કરતી. ડાબી બાજુ ભેંસો બંધાતી અને જમણી બાજુની દીવાલ પાસેની છાપરીમાં ઘાસના પૂળા રાખવામાં આવતા. ઘરને ત્રણ ખંડ હતા. મા રસોડામાં કે આંગણામાં કામ કરતી દેખાતી. પિતાજી આવતા કે જતા દેખાતા. કાકાના બે છોકરા, હું અને બહેન રમતાં હતાં. ઘરની જમણી બાજુ નાની કૂઈ હતી. એના થાળા પાસે મા ચારેયને નવડાવતી. કાકી કપડાં ધોતાં. કપડાં ધોઈને ઢોરને ઘાસચારો નાંખતાં. ચિત્રો ધૂંધળાં થવા માંડ્યાં.

છત અને દીવાલો તાકી રહ્યાં હતાં. થોડું સારું લાગ્યું. દીવાલોને સ્વજનની જેમ તાકી રહ્યો. ક્યારેક આ બધાનો કોઈ અર્થ હતો. પગ બારી પાસે અટક્યા. બંધ બારી પર હાથ ફેરવ્યો. બરછટ સ્પર્શમાં બેઠેલી કથા ધૂણવા માંડી.

કથાનું મુખ્ય પાત્ર ઇલા હતી.

જ્યારે બારી ખોલું ત્યારે સામેના ઘરે ઇલા ઊભેલી દેખાય. અમે સાથે ઊછરીને મોટાં થયાં હતાં. સાથે રમ્યાં, સાથે ભણ્યાં અને મોટાં થયાં. વર્ષો થયાં. હું ઇલાને ભૂલ્યો ન હતો. સ્મરણની પોપડી ખરી.

ઇલાની જાન આવી હતી. ફળિયામાં લોકો સમાતા ન હતા. હું ભાઈબંધો સાથે ઉત્સાહપૂર્વક મહેમાનોની આગતાસ્વાગતા કરતો હતો. અંતે જાન વધૂને લઈ વિદાય થઈ. અંધારા ખૂણે કોમળ લાગણીઓ ઉલેચાઈ ગઈ.

મેં બહાર આવી સામેના ઘર તરફ જોયું. એ ઇલાનું ઘર હતું. ઘરની આગળનું છાપરું નમી ગયું હતું. એ નળિયાંનો ઢગલો ઓસરીમાં પડ્યો હતો.

હું હથેળીને દીવાલ પર ટેકવી સામેના ઘરને જોઈ રહ્યો. હથેળી ધૂળવાળી થઈ. હથેળીની રેખાઓ ધૂળ નીચે દબાઈ ગઈ. ધૂળની વાસ આવતી હતી. નજર દીવાલ પરથી ખસતી ન હતી. ગરોળી ધીમે ધીમે સરકતી કરોળિયાના જાળા પાસે પહોંચી ગઈ હતી. કશું નહિ બને એવી સ્થિતિમાં કશુંક બનશે એમ લાગી રહ્યું હતું.

મને ઊભા ઊભા થાક લાગ્યો. બેસવાની ઇચ્છાને રોકી ન શક્યો. થોડી સાફ જગા પર પીઠ દીવાલને ટેકવીને બેઠો. સામે દેખાતા દશ્યને ભૂલવા આંખો બંધ કરી બેસી રહ્યો.

મેં અહીં આવીને કશું કર્યું ન હતું છતાં થાકી ગયો હતો. કદાચ જે દશ્યો જોયાં હતાં તે જોવાની મારી તૈયારી ન હતી. પહેલાં આંખો થાકી અને પછી મન થાકી ગયું. હું શાંત થઈ બેસી રહ્યો. બંધ આંખોમાં ઓગળતા અંધકારને જોઈ રહ્યો.

આ ઘરમાં હું જન્મ્યો હતો. મોટો થયો હતો. ભણ્યો હતો. વધારે અભ્યાસ માટે શહેરમાં ભણવા ગયો. ત્યાંથી નોકરી માટે બીજા શહેરમાં અને પછી તો ઘર અને શહેરો બદલાતાં ગયાં. કાકા અને તેમના પરિવારે ગામ છોડી શહેરમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. પરિવાર વિખરાતો ગયો. પહેલાં બાપુ અને પછી બા ગયાં. ગામની અને ઘરની યાદ આવતી હતી.

એક વાર કાકાને ફોન કરેલો.

‘કાકા, જે. સી. કૃષ્ણ.’

‘ભત્રીજા, બહુ દા’ડે કાકાને યાદ કર્યા?’

‘કામમાંથી નવરો પડતો નથી એટલે ફોન કરી શકતો નથી.’

‘ઘેર બધા મજામાં? સાંભળ્યું છે કે તે હજી લગન કર્યાં નથી. ’

‘હા, કાકા.’

‘કેમ કોઈ છોકરી નજરમાં નથી?’

‘એવું કાંઈ નથી.’

‘આજકાલના છોકરા મા-બાપને લગનની ચિંતા કરવા દેતાં નથી. જાતે જ પરણી જાય છે.’

શું બોલવું એ ન સૂઝતાં એ ફોન પકડીને ઊભો રહ્યો.

‘બોલ, શું કામ પડ્યું?’

‘મને થયું કે તમે ગામમાં એક આંટો મારી આવો, ઘરને જોતા આવો.’

કાકાને ઘરની સંભાળ લેવા અને જરૂર જણાય તો સમારકામ કરવાનું કહ્યું. પોતે પૈસા આપશે એમ કહ્યું.

કાકા બોલ્યા,

‘જો દીકરા, મારી ઉંમર થવા આવી છે. હવે ગામમાં શું દાટ્યું છે? મૂકને ગામની માયા.’

‘પણ..કાકા .ગામની માયા તો મૂકી દઈએ, પણ ઘરની માયા કેમ કરીને મૂકવી? જે ઘરમાં નાના-મોટા થયા, જ્યાં બાળપણ વીત્યું તેને કેમ કરી ભૂલવું? કોઈ વાર મન થાય તો એક-બે દિવસ રહેવા જવાય.’

‘મારી એવી કોઈ ઇચ્છા નથી. તારે જે કરવું હોય તે કર. મારાં છોકરાં ત્યાં જવાનાં નથી. તું જવાની હઠ છોડી દે દીકરા. સમય સાથે ચાલતાં શીખ.’

હું કશું બોલી ન શક્યો. કાકાના શબ્દો હવામાં ઘૂમરાતા રહ્યા. સમય સાથે ચાલવાનું શીખતાં હું ઘણો દૂર નીકળી ગયો હતો. ઘરથી ઘણો દૂર. હવે ઘેર પાછા ફરવાની ઇચ્છા થતી હતી. કાકાએ ફોન મૂકી દીધો. મને એટલું સમજાયું કે માણસ ઘરની અને ગામની માયા મૂકે પછી માણસની માયા આપમેળે મુકાઈ જાય છે. પેટનો

ખાડો પૂરવામાં એ ક્યારેય ખાડામાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી. એટલે જ શહેરમાં ભીડ થઈ ગઈ છે. એ ભીડમાં માણસ ખોવાઈ ગયો છે. પોતેય ખોવાઈ ગયો છે. પોતે પોતાને શોધવા આવ્યો છે.

આજે મને કાકાને કહેવાનું મન થતું હતું. ‘કાકા. આ ઘર મારા માટે માના ખોળા જેવું છે. અહીં આવીને મને શાંતિ મળે છે.’

હું ભોંય પર આડાઅવળા લીટા કરતો બેસી રહ્યો. એટલામાં કોઈ સ્ત્રીનો અવાજ સંભળાયો. નજર ઊંચકાઈ. હું ઊભો થઈ બહાર જોવા માંડ્યો. સામેના ઘરની સામે સ્ત્રી ઊભી હતી. સ્ત્રીની પીઠને જોતાં એક વિચાર વીજળીની જેમ પસાર થઈ ગયો. એ ઇલા તો નહીં હોય? એટલામાં સ્ત્રી પાછળ ફરી. મારી અને સ્ત્રીની નજર એક થઈ, મારી ધારણા સારી પડી હતી. એ ઇલા જ હતી. જોકે તેના ચહેરા પર પહેલાં જેવી ચમક ન હતી. તેનું ખાલી ગળું અને કોરું કપાળ જોઈ આંચકો લાગ્યો. તે કશું વિચારે એ પહેલાં ઇલા સામે આવીને ઊભી રહી.

‘તમે અનિકેત છો ને?’

‘હા. હું અનિકેત અને તમે ઇલા છો.’

‘તમે મને ઓળખી ગયા?’

‘તમને કેમ ન ઓળખું?’

વાતોમાં જાણવા મળ્યું કે તેના પતિ અવસાન પામ્યા છે. જીવનમાં ખાલીપો ઘર કરી ગયો છે. એ વતનમાં આવીને રહેવા ઇચ્છે છે. તેણે ઘણી વાતો કરી. મને તેની વાતો સાંભળવી ગમી. અમે બે જણ હતાં છતાં ઘર ભર્યું ભર્યું લાગવા માંડ્યું હતું. એણે કહ્યું,

‘આપણાં ઘર ઘણાં જૂનાં થઈ ગયાં છે. જૂનાં ઘર પાડીને નવાં બનાવીએ તો રહી શકાય.’

‘પણ... જૂનાં ઘરને પાડી નાંખવાથી તેની સાથે જોડાયેલી સ્મૃતિઓનું શું? તેની સાથે જોડાયેલા ભૂતકાળનું શું? અને-’

ઇલા મને તાકી રહી. મારા પ્રશ્નોનો જવાબ તેની પાસે ન હતો. ઇલા મારી પાસે ઊભી હતી. છતાં ઘણી દૂર હોય એમ લાગતું હતું. તેની અવિરત ચાલતી વાતો મારો પ્રશ્ન સાંભળીને અટકી ગઈ હતી.

‘મારે તો નવેસરથી ઘર બનાવવું પડશે.’

જરૂર જણાય ત્યારે તે ફોન કરશે એમ કહી એણે વિદાય લીધી.

હું પરત ફરવા માંગતો હતો. મેં તાળું મારવા ચાવી લીધી. જતાં પહેલાં ફરી વાર મનભરીને ઘરને જોવા માંગતો હતો. હું ઘર વચોવચ જઈને ઊભો રહ્યો. તૂટેલી સીડી ઉપરના માળે લઈ ગઈ. ચોકની જાળી પરથી સૂર્ય ઘરમાં પ્રવેશતો હતો. લીમડાના ઝાડ નીચેની કૂઈનું પાણી સુકાઈ ગયું હતું. દીવાલો પરની તિરાડો પહોળી થઈ ગઈ હતી. છતમાંથી નીકળેલા સળિયા દાંતિયાં કરતા હતા. છતના બાકોરામાંથી

આકાશ ટપકતું હતું. ઘરમાં બધે પથરાયેલી ધૂળ દશ્યોને ભૂંસવા મથતી હતી. ઘર બહુ ટકે એમ ન હતું. ગમે ત્યારે પડી જાય એવી તેની હાલત હતી.

હું નીચે આવ્યો.

બારીમાંથી ઇલા દેખાતી હતી. દાદા ખુરશીમાં બેઠા હતા. પિતાજી ખૂણામાં બેઠા હતા. તે લાલ પૂંઠાવાળા ચોપડામાં નીચું માથું રાખી લખી રહ્યા હતા. કાકા ઓસરીમાં ટીંગાડેલા દર્પણમાં જોઈ માથું ઓળટા હતા. બા કૂઈના થાળા પાસે બેસી વાસણ માંજતી હતી. નાનાં ભાઈ-બહેન ચોકમાં રમતાં હતાં. હું ઓસરીમાં લગાડેલા હીંચકે બેઠો હતો. હીંચકાનો કિચૂડાટ સંભળાતો હતો. હું ઓસરીમાં આવ્યો.

મેં ઇલાના ઘર તરફ નજર નાખી. ઇલા ત્યાં ન હતી.

હું દરવાજા પાસે આવ્યો. દરવાજો બંધ કર્યો. સાંકળ ચઢાવી. તાળું ભરાવ્યું. તાળું મારવા ચાવી ફેરવી. તાળું વસાયું નહીં. મેં જોર કરી ચાવી ડાબે-જમણે ફેરવી. એમ કરતાં ચાવી બહાર નીકળી ગઈ. હું કાંઈ સમજું એ પહેલાં હાથમાંથી સરકીને ચાવી જમીન પર પડી ગઈ.

મેં નીચા નમી ચાવી હાથમાં લીધી. તાળું માર્યું.

મેં ઘર સામે નજર નાખી. ઘર જૂનું અને જર્જરિત હતું. ઘરની ઉંમર થઈ હતી. ઘર ખખડી ગયું હતું. ઘર રહેવા લાયક ન હતું. ઘર ગમે ત્યારે તૂટી પડે એવી શક્યતા હતી. કદાચ અહીં રાતવાસો રહેવાનું થાય તો જીવનું જોખમ હતું. વર્ષો જૂના ઘરમાં રહેવું જોખમી હતું. ઇલાની વાત સાચી હતી. ઘર રહેવા લાયક હોવું જોઈએ.

મનમાં એક નિશ્ચય દઢ થતો ગયો. ઘર તોડીને નવું બનાવવું જરૂરી હતું. મેં જૂના ઘર પર છોલ્લી નજર નાખી.

જૂનું, જર્જરિત ઘર ટૂંટિયું વાળીને બેઠું હતું. બાજુમાં નવું ઘર ટટાર થઈને ઊભું હતું. નજર સામે રંગરોગાન કરેલું નવું ઘર ધીમું ધીમું મલકી રહ્યું હતું.

બારસાખે આસોપાલવનાં તોરણ ઝૂલતાં હતાં. મોટા મંડપ નીચે નવા કપડાંમાં સજ્જ સગાં-વહાલાં ટોળે વળી વાતો કરી રહ્યાં હતાં. તેમના ચહેરા પર ખુશી ઝળકતી હતી. જમવાના ટેબલ પર વિવિધ વાનગીઓ પીરસાઈ રહી હતી. તેની સોડમથી વાતાવરણ મઘમઘતું હતું. ઇલા નવી સાડીમાં સુંદર દેખાતી હતી. તેના ગળામાં મંગળસૂત્ર ચમકતું હતું. કપાળ પર લાલ બિંદી શોભતી હતી. તેની નજર મારા પર પડી. તેણે બૂમ પાડી, ‘અનિકેત.’

મેં બૂમ સાંભળી. તેના તરફ જોયું. તેની સામે જઈ ઊભો રહ્યો. તેની આંખોમાં જોયું. તેની ચમકતી આંખોમાં હું વધુ વાર જોઈ ન શક્યો. મારાથી આંખો મીંચાઈ ગઈ. બંધ આંખોની આરપાર દેખાતાં દશ્યોમાં હું ઓતપ્રોત થઈ ગયો.

લઘુકથા

પુનઃ પ્રવેશ

ધ્રુવિન્ પટેલ

લગ્ન પછીની પહેલી વર્ષગાંઠને ખાસ બનાવવાના મનોરથ સેવતો અનિકેત જલ્પાના આગ્રહને કારણે કોલેજના 'ગેટ ટુ ગેધર'માં ગયાં.

* * *

હજી તો ઘણા મિત્રો સદીઓથી કોલેજને નિહાળી ન હોય એમ, ક્લાસ-કેમ્પસ-કેન્ટીનમાં આંટાફેરા મારતા હતા. આ બધામાં અનિકેત સાથે આવેલી જલ્પા એક જગ્યાએ ઠરીને બેસી નહોતી શકી; તો બીજા બધાની તો વાત જ શી કરવી. સૌ કોઈ વીતેલી ક્ષણોનું સરવૈયું કરવામાં વ્યસ્ત હતાં. રાહુલ પણ ક્લાસમાં આવી, પહેલાં જ્યાં બેસતો એ બેન્ય પર મિત્રો સાથે બેસી ચાવીથી કશુંક ચીવટપૂર્વક ખોતરી ગયેલો. એ વાતને માંડ હજી દસ મિનિટ થઈ હશે; ત્યાં ઓચિંતા જ આમંત્રિત મહેમાનોના સ્વાગત માટે થયેલી તાળીઓનો ગડગડાટ વેરવિખેર થયેલા ટોળાને ઓડિટોરિયમ તરફ લઈ ગયો.

રાહુલ વીંટીની જેમ સાચવી રાખેલ ચાવીના ઝૂડાને ડાબા હાથની ચોથી આંગળીમાંથી ઉતારી બેલ્ટના લૂપ્સમાં પરોવતાં પરોવતાં સીતા પાસે જઈને ગોઠવાયો. થોડી જ ક્ષણોમાં કાર્યક્રમનો વિધિવત્ આરંભ થયો. સમય હવે ઘડિયાળના કાંટાને પગલે મપાતો ન હતો. સૌએ પોતાપોતાની પ્રસંગોચિત રજૂઆત કરી. વાતાવરણમાં અણદીઠો આનંદ પ્રસરી રહ્યો હતો. સમગ્ર કાર્યક્રમની પીઠ પાછળ રહેલા મુખ્ય સૂત્રધાર સમા રાહુલને આવા સુંદર આયોજન બદલ સ્નેહીઓ શુભેચ્છા પાઠવતા હતા; છતાં ધીમે ધીમે તેના ચહેરા પર અણધારી એવી ઉચાટની આછી ઘેરી રેખા પ્રસરી રહી હતી. તેને તમામ પ્રકારની યોજનાને ઘડવામાં જેટલો થાક નહોતો લાગ્યો તેટલો થાક તેના અંગેઅંગમાં કળાઈ આવતો હતો. તે “હું આવું છું...” એમ કહી ફેશ થવાના બહાને સીતા અને બીજા મિત્રો પાસેથી થોડો અવકાશ માંગી વોશરૂમ તરફ ગયો. પગમાં હવે પહેલાં જેવી ગતિ નહોતી રહી. ધીમે ધીમે ઓરડામાંથી પસાર થતાં તેની નિસ્તેજ આંખો પેલી બેન્ય તરફ પડી. તે બેન્યની વધુ નિકટ ગયો. બેન્યને અડતાં તેને જાણીતો સ્પર્શ અનુભવાયો. આમ પણ વિષાદમાં નેત્ર કરતાંય ભીની હૂંફ વધુ સતેજ હોય છે. તેણે થોડા વખત પહેલાં વિશિષ્ટ રીતે ખોતરેલ 'HBD ♥ ૧૦'ની બરોબર નીચે આશ્ચર્યવત્ થતાં જોયું તો - જાણે બક્કલની અણીથી બેન્યની છાતી પર લખ્યું હતું... 'TX MY ♥ ૧૮-૧-૮-૨૧-૧૨' અને આટલું વાંચી, ઊપસી આવેલા બરછટ ભાગ પર સ્નેહપૂર્વક હાથ ફેરવી રાહુલ ફરી મૂળસોતો ઉઝરડાઈ ગયો.

વિદેશી વાર્તા

નદીનો ત્રીજો કિનારો

મૂળ બ્રાઝિલી લેખક : જોઆઓ ગુઈમારેસ રોઝા

(જ.તા. ૨૭/૦૬/૧૯૦૮, અવ.તા. ૧૯/૧૧/૧૯૬૭)

અનુવાદક : હસમુખ રાવલ

પિતાજી પ્રામાણિક, પરગજુ અને મહેનતુ માણસ હતા. વડીલો એમના ઉમદા ગુણોની શાખ પૂરતા. મારો પણ અનુભવ છે, એ ક્યારેય સુખમાં છડી જતા નહીં ને દુઃખમાં હારી જતા નહીં. ઓછું બોલતા ને શાંત રહેતા. પણ મા બોલકી. એનો જ હુકમ ચાલતો. ઘરનું કારભારું એ જ ચલાવતી. ડગલે ને પગલે અમને ભાઈઓને અને બહેનને દબડાવતી રહેતી. પણ એક દિવસ ઊલટું થયું. માને પૂછ્યા વગર પિતાજી હોડી બનાવાનો ઓર્ડર દઈ બેઠા.

માએ ઘણી માથાકૂટ કરી. ‘આ ઉંમરે હોડકું? માછીમાર બનવાની ચાનક ચડી છે? શિકારી બનવું છે?’ માના લાખ વિરોધ છતાં પિતાજી અડગ રહ્યા. એમના ઓર્ડર મુજબ હોડી વીસ-ત્રીસ વર્ષે ટકી શકે તેવી મજબૂત અને માત્ર એક માણસ સમાય એવડી, મીમોસાના ખાસ લાકડામાંથી બનાવવાની હતી. નદી અમારા ઘરથી માઈલેક દૂર હતી. એનાં શાંત પાણી ઊંડાં હતાં ને સામા કાંઠાનું કંઈ દેખાય નહીં એટલો, ક્ષિતિજ સુધી ફેલાયેલો પહોળો પટ હતો.

સહેલગાહ માટેની એમની નાનકડી હોડી તૈયાર થઈને આવી. આનંદનો એ દિવસ હું ક્યારેય ભૂલી શકતો નથી. પણ પિતાજીએ આનંદ કે એવી કોઈ લાગણી બતાવી નહીં. એમણે તો હંમેશની જેમ પાઘડી પહેરી. ન લીધું રસ્તાનું ભાથું કે ચીજ-વસ્તુનું પોટકું અને ‘આવજો’ કહીને એ તો ઊપડ્યા. અમને હતું, મા જરૂર બબડાટ કરશે, પણ એવું કંઈ થયું નહીં. એ ત્રાંસી નજરે જોતી રહી. હોઠ કરડ્યો ને રીસમાં એટલું જ બોલી : ‘જવું જ છે તો જાઓ. પણ યાદ રાખજો, પછી આ ઘરમાં ક્યારેય પગ ના મૂકતા.’

પિતાજી મૌન રહ્યા, મારી તરફ વહાલથી જોયું અને સાથે ચાલવા ઇશારો કર્યો. માના ગુસ્સાની બીક હતી, તોય મેં એમની આજ્ઞા પાળી. અમે સાથે સાથે નદી તરફ ગયા. હું ખુશખુશાલ હતો. મેં ઉત્સાહમાં પૂછ્યું, ‘પિતાજી, તમારી સાથે મનેય હોડીની સહેલગાહ કરાવશોને?’

તેમણે માત્ર મારી તરફ જોયું, માથે હાથ મૂકી મૂક આશીર્વાદ આપ્યા ને પાછા વળી જવાનો ઇશારો કર્યો. નિરાશ થઈ મેં પાછા વળવા જેવું કર્યું. પણ, પૂંઠ વાળી જેવા પિતાજી આગળ વધ્યા ત્યારે લપાતો છુપાતો, ઝાડીઝાંખરાં વટાવતો હું તેમની

પાછળ પાછળ ગયો. એ શાંતિથી હોડીમાં બેઠા. હાથમાં હલેસાં લીધાં ને નદીમાં હંકારી ગયા. હોડીનો લાંબો પડછાયો શાંત મગરની જેમ ધીમે ધીમે પાણીમાં સરકતો રહ્યો.

પિતાજી ન તો પાછા આવ્યા. ન તો ખરેખર, ક્યાંય ગયા. તેઓ નદીમાં સહેલગાહ કરતા રહ્યા. પિતાજી ગયાની વાત ચોમેર ફેલાઈ ગઈ. ન બનવા જોગ ઘટના બની હતી, તેથી સગાં-સંબંધીઓ, પડોશીઓ અને મિત્રો દિલાસો દેવા વારંવાર આવતાં હતાં ને બની ગયેલા બનાવની ચર્ચા કરતાં હતાં.

મા ગુનેગાર હોય એમ ઓછું બોલતી ને પરિસ્થિતિ સંભાળી લેતી હતી. આવનારાં લગભગ બધાં વિચારતાં હતાં કે અમારા પિતાજી ખરેખર પાગલ થઈ ગયા હોવા જોઈએ. (જોકે એવું કોઈ બોલતું નહીં.) તો કોઈ કહેતું કે ભગવાનને આપેલું પોતાનું ખાનગી વચન એ પૂરું કરી રહ્યા હશે. લોકો અવનવા તુક્કા શોધી કાઢતા. કહેતા, એમને કોઈ ભયાનક રોગ હોય, કદાચ રક્તપિત્ત, તેથી પરિવારને ચેપથી બચાવવા ઘર છોડી ગયા હોય. પણ ઘરની માયા એમ થોડી છૂટે. એટલે બહુ દૂર નહીં, એવી નજીકની નદીમાં રહેવાની ઈચ્છા થઈ હોય.

નદીના બે કાંઠે વસતા પ્રવાસીઓ આવતા ને ખબર આપતા કે રાત હોય કે દિવસ, તમારા પિતાજીએ ક્યારેય જમીન પર પગ પાડ્યો નથી. નિજાનંદી ટંડેલની જેમ નદી પર મહાલતા રહે છે. જોકે મા અને બીજાં સગાં માનતાં કે તેમણે ચોક્કસ હોડીમાં ખોરાક છુપાવેલો હોવો જોઈએ. તે ટૂંક સમયમાં ખૂટી જશે, એટલે એ નદી અને નાવ છોડી જમીન પર આવશે, પસ્તાવો કરશે ને ઘરે પાછા આવશે.

પણ એ બિચારાં સાચી વાત જાણતાં ન હતાં. ખરેખર તો પિતાજીને ખોરાક હું જ પહોંચાડતો હતો! વાત એમ હતી કે તેમના ગયાની પહેલી રાત્રે અમે ઘરનાં બધાંએ કિનારા પર અગ્નિ પેટાવી, પ્રાર્થના કરી તેમને પાછા બોલાવ્યા હતા. પણ એ આવ્યા નહીં. તેથી હું ખૂબ જ વ્યથિત હતો. મને લાગ્યું કે કંઈક વિશેષ કરવાની જરૂર છે. બીજે દિવસે હું મકાઈનો રોટલો, કેળાં, અને કાચી બ્રાઉન શુગરના ક્યૂબ લઈને નદી પર ગયો. આતુરતાથી મેં લાંબા સમય સુધી રાહ જોઈ. પછી દૂર દૂર નદીનાં શાંત જળ પર સરળતાથી સરકતી ઝાંખીપાંખી હોડી દેખાઈ. હોડીના છેવાડે એ બેઠા હતા. પણ એમણે ન તો મને જોયાના હાવભાવ દર્શાવ્યા કે ન મારી તરફ હોડી હંકારી. મેં હાથ ઊંચો કરી એમને ખોરાક બતાવ્યો અને કિનારાના ખડકની એક બખોલમાં મૂક્યો. એ બખોલ પ્રાણીઓ, વરસાદ અને ઝાકળથી સુરક્ષિત હતી. હું દરરોજ આમ કરતો. જોકે મને પાછળથી ખબર પડી કે, હું જે કરી રહ્યો હતો એ મા જાણતી હતી. હું સરળતાથી ચોરી શકું એ માટે મા જાણીજોઈને વધારાનો ખોરાક બાજુમાં મૂકી રાખતી હતી. પિતાજી માટે માની ઊંડી લાગણી હતી, પણ એ દર્શાવતી નહીં.

પિતાજી જતાં મા એકલી પડી ગઈ હતી. તેણે મદદ માટે મામાને તેડાવ્યા અને ખેતર સોંપ્યાં. અમારું ભણતર બગડતું હતું. તેથી માએ શાળાના શિક્ષકને ઘરે બોલાવી શીખવવાની ગોઠવણ કરી. પિતાજીને પાછા બોલાવવા માએ એક દિવસ વિનંતી કરી પાદરીને બોલાવ્યા. પાદરી પિતાજીનાં વચ્ચે પહેરી નદી કિનારે ગયા, અને એમનામાં પ્રવેશેલા શેતાનને બહાર કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમણે બૂમ પાડી, ‘એક પિતાની

ફરજ છે કે તે આવી અપવિત્ર અડચણો બંધ કરે.' પણ પરિણામ શૂન્ય. થાકીને માએ બે સૈનિકો બોલાવી પિતાજીને ડરાવવાની ગોઠવણ કરી. તોય કોઈ ફાયદો ન થયો. પિતાજી એટલા દૂર જતા રહ્યા કે ભાગ્યે જ જોઈ શકાય. તેમણે ક્યારેય કોઈને જવાબ ન આપ્યો. કોઈ તેમની નજીક નહોતું જઈ શક્યું. છેવટે કેટલાક ખબરપત્રીઓ તેમના ફોટા લેવા આવ્યા. પણ પિતાજી તેમની હોડી હથેળી જેવા સપાટ ભેજવાળા દલદલ કળણમાં લઈ ગયા. ગીચ વેલાઓથી ઢંકાયેલો તેમનો આ ગુપ્ત સલામત માર્ગ માઈલો સુધી ફેલાયેલો હતો. તેમાં લોકો ઝડપથી ભૂલા પડી જતા હોય છે.

હવે પિતાજી નદી પર જ છે એવા વિચારથી અમારે ટેવાઈ જવું પડ્યું. પણ પિતાજી નથી એમ અમે ક્યારેય કહી શક્યા નથી. પિતાજીની પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતો વિશે કદાચ હું એકલો જ કંઈક સમજતો હતો. ટાઢ, તડકો, વરસાદ, એક-બે દિવસ નહીં, અઠવાડિયું નહીં, મહિનાઓ ને વરસો સુધી તેમનાથી કેમનાં વેઠાતાં હશે? અને રક્ષણ માટે શું હતું તેમની પાસે? માથે જૂની પાઘડી ને શરીરે આછાં કપડાં. આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ વચ્ચે, તૂટતું તન ને ખોખલું થતું જતું મન. આકરા દિવસો કેમના પસાર થતા હશે? મને કંઈ સમજાતું ન હતું. એમણે ક્યારેય રેતી કે ઘાસ પર, ટાપુ કે કિનારાની માટી પર પગ મૂક્યો નથી. મને શંકા છે કે તેઓ ક્યારેક છૂપી જગ્યાએ, કદાચ કોઈ ટાપુ પાસે હોડી નાંગરી થોડી ઊંઘ લેતા હશે. તેમની પાસે તો માચીસ પણ નહીં હોય. ઠરતી રાતોમાં ક્યારેય અગ્નિ પ્રેટાવ્યો નહીં હોય. બેટરી તો ક્યાંથી હોય. ખડકની બખોલમાં મુકાયેલા મારા ખાદ્યપદાર્થો તો તેમની જરૂરિયાતનો એકમાત્ર નાનો ભાગ જ હતો. એ પૂરતું નથી, એમ મને લાગતું હતું. હલેસાં મારવા એમનાં બાવડાંમાં તાકાત ક્યાંથી આવતી હશે? નદી ઊછળે, રૌદ્ર રૂપ ધારણ કરે, ખતરનાક મોજાંમાં ઝાડની ડાળીઓ, પ્રાણીઓના મૂતદેહો વહી જતા હોય ત્યારે તેમની નાનકડી હોડી તૂટતી નહીં હોય? આ બધું પિતાજી કેવી રીતે સંભાળતા હશે?

તેમણે ક્યારેય કોઈ વ્યક્તિ સાથે વાત કરી નહીં હોય. હવે તો અમે પણ તેમના વિશે ક્યારેય વાત કરતા નથી, માત્ર મનથી સંભારીએ છીએ. અમે અમારા પિતાજીને ક્યારેય મનથી દૂર કરી શક્યાં નથી. જો થોડા સમય માટે ભુલાઈ ગયા હોય એમ લાગે તો તરત તેમની દારુણ સ્થિતિની અનુભૂતિ અમને તીવ્રતાથી ઝંઝોડી જગાડી મૂકતી.

અમે મોટાં થયાં. બહેનનાં લગ્ન થયાં, પણ મા લગ્નની પાર્ટી ઇચ્છતી ન હતી. અમને પણ વાર-તહેવારે ભાવતાં ભોજન કરતાં તેમની યાદ આવતી ને ઉદાસ થઈ જતાં. તોફાની ઠંડી રાત્રે અમે આરામદાયક પથારીમાં હોઈએ ને તેમના વિશે વિચારીએ. તેઓ ત્યાં બહાર, એકલા, અસુરક્ષિત, માત્ર બાવડાના બળે તોફાનમાં ફસાયેલી હોડીને બહાર કાઢવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હશે. હવે લોકો પણ કહેતા કે હું વધુ ને વધુ મારા પિતાજી જેવો દેખાતો હતો. હું કલ્પના કરતો કે ત્યાં પિતાજીના વાળ, દાઢી, નખ કેટલાં બધાં વધી ગયાં હશે. હું મનોમન તેમના પાતળા, બીમાર, તડકામાં કજળી ગયેલા કાળા શરીરનું ચિત્ર દોરતો ત્યારે ફાટેલાં કપડાંના બદલે પ્રસંગોપાત્ત તેમને નગ્ન પણ ચીતરતો.

એમને અમારી જરાય ચિંતા ન હતી. પરંતુ મને એમના માટે અપાર સ્નેહ અને આદર હતો. હું જ્યારે પણ કંઈક સારું કરતો ત્યારે લોકો મારાં વખાણ કરતા. પણ હું કહેતો : ‘આ બધું મારા પિતાજીએ શીખવ્યું છે.’

મેં કહ્યું કે, પિતાજી અમારી કાળજી રાખતા ન હતા. પણ એ સાચું ન હતું. જો એમ જ હોત તો તેઓ નદીમાં અહીં જ કેમ રહી ગયા? ઉપરવાસ કે બીજે કેમ ન ગયા? અમારા હૃદયમાં જ કેમ રહ્યા? એનો જવાબ તેઓ એકલા જ જાણતા હતા.

બહેનને દીકરો અવતર્યો ત્યારે તેણે દીકરો પિતાજીને બતાવવાનો આગ્રહ કર્યો. એક દિવસે અમે બધાં નદીકિનારે ગયાં. બહેને તેના લગ્નનું ઘરચોળું પહેર્યું હતું અને કાંખમાં દીકરો તેડ્યો હતો. બનેવી છત્રી પકડી છાંયડો ધરી રહ્યા હતા. અમે પિતાજીને સાદ પાડી બોલાવ્યા. ખૂબ રાહ જોઈ, પણ ન દેખાયા. બહેન ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. અમે પણ એકબીજાના ખભે માથું મૂકી ખૂબ રડ્યાં, પણ પિતાજી ન દેખાયા તે ન જ દેખાયા.

પછી બહેન-બનેવી દૂર રહેવા ગયાં. નાનો ભાઈ પણ શહેરમાં ચાલ્યો ગયો. સમય ઝડપથી કરવટ બદલતો હતો. મા પણ છેલ્લે ખખડી ગઈ ને બહેન પાસે રહેવા ચાલી ગઈ. પાછળ રહી ગયો હું શેષ, એકલો, એકાકી. લગ્ન કરી પરિવાર વસાવવા વિશે ક્યારેય વિચારી ન શક્યો. અનેક અવરોધ વચ્ચે હું અહીં જ રહ્યો. પિતાજી, એકલા નદીમાં ભટકતા હતા. જોકે એમણે મને ક્યારેય કહ્યું ન હતું કે તેઓ શા માટે આમ કરી રહ્યા છે. હું માનતો હતો કે તેમનો જીવ મારામાં ભરાયેલો છે. છેવટે તેમના અવ્યવહારુ વર્તન વિશે જાણવા હું લોકોને આગ્રહપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછતો, ત્યારે તેઓ મને એટલું જ કહેતા : ‘અમે સાંભળ્યું છે કે તારા પિતાજી હોડી બનાવનારને કંઈક કહેવા માગતા હતા. પણ હવે એના તો કોઈ ખબરઅંતર નથી. લોકોમાં ભુલાઈ ગયો છે. તે કદાચ મરી ગયા છે.’ જોકે મને ઝાંખું ઝાંખું યાદ છે કે જ્યારે તીવ્ર અને સતત વરસાદ આવતો, ત્યારે નૂહ (Noah જેણે એક વખત જલ-પ્રલય સમયે લોકોને પોતાની નાવથી બચાવ્યા હતા) જેવા પરગજુ મારા પિતાજીએ ભાવિના નવા પૂરને નજરમાં રાખી હોડી બનાવી રાખી હશે. લોકો ભલે આને મૂર્ખાઈ કહે, પણ મારા પિતાજીના વર્તનની હું નિંદા નહીં કરું. હવે તો મને પણ ધોળાં આવવા લાગ્યાં હતાં.

મારે હવે માત્ર દુઃખ વાતો કહેવાની છે. મારાથી બનતું મેં કર્યું હતું, શું એ જ મારો મોટો અપરાધ હતો? પિતાજી હંમેશાં મારાથી દૂર રહેતા અને તેમની ગેરહાજરી હંમેશાં મારી સાથે રહેતી. અને નદી? નદી તો નિતનવાં રૂપ ધારણ કરતી હતી. હું ઓશિયાળી વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડાવા લાગ્યો હતો. સંધિવાની બીમારી અને ચિંતાના સતત ધુમલાઓથી ત્રસ્ત હતો, છતાં પિતાજી પાછા ન આવવાની જીદ છોડતા ન હતા? એ તો અતિવૃદ્ધ હશે. ભયંકર પીડાઓ વેઠતા હશે. ક્યારેક હાથ કામ ન કરે, છાતી હાંફી જાય ને હોડી પલટી ખાઈ જાય, અથવા નદીનો તેજ પ્રવાહ હોડીને નીચે તરફ ઘસડતો ઘસડતો છેક ઊછળતા ધોધ સુધી લઈ જાય ને ડુબાડી પણ દે. મારું હૃદય હંમેશાં ચિંતામાં ડૂબેલું રહેતું. તેઓ ત્યાં દૂર રહેતા ને અહીં મારી શાંતિ હંમેશ માટે છીનવાઈ

ગઈ હતી. ન જાણે કેમ હું મને જ દોષિત માનતો હતો. મારી પીડાનો અંત ન હતો.

ક્યારેક મને થતું, હું પાગલ થઈ ગયો છું. પણ ના, આટલાં વર્ષોમાં અમારા ઘરમાં પાગલ શબ્દ ક્યારેય બોલાયો નથી. અમે કોઈને પાગલ કહ્યા નથી, કારણ કુટુંબમાં કોઈ પાગલ નથી અથવા કદાચ અમે બધા જ પાગલ છીએ.

મેં એક દિવસ પિતાજીને જોવાનો નિરધાર કર્યો. પિતાજી મને જોઈ શકે એટલા માટે મેં નદીકિનારે જઈને રૂમાલ ફરકાવ્યો. ખૂબ રાહ જોઈ. છેવટે દૂર હોડીમાં બેસેલા ધૂંધળા આકારમાં દેખાયા. મેં ઉમળકાથી હાથ હલાવ્યા. મનનો ઊભરો ઠાલવવા મેં શક્ય તેટલા ઊંચા અવાજે કહ્યું:

‘પિતાજી, તમે ઘણા સમયથી બહાર રહ્યા છો. વૃદ્ધ છો. બહુ થયું. હવે પાછા આવો, તમારે વધારે ભટકવાની જરૂર નથી. હવે મારો વારો. તમારા બદલે હું જઈશ. હા, હમણાં જ, કે તમે ઇચ્છો ત્યારે, ગમે ત્યારે. હું બોટમાં બેસી જઈશ. હું તમારી જગ્યા લઈશ.’

બોલતાં બોલતાં મારું હૃદય ઉત્સાહથી ઊભરાતું હતું..

તેમણે મને સાંભળ્યો. તે ઊભા થયા. હલેસાં હલાવ્યાં અને હોડી મારી તરફ હંકારી લાવ્યા. હાશ, આખરે તેમણે મારી વાત માની ખરી. પણ અચાનક હું અંદરથી કમકમી ગયો. નજીક આવતાં એમણે હાથ ઊંચો કરી હવામાં હલાવ્યો. વર્ષો પછી, પહેલી વાર. પણ મારો હાથ ઊંચો ના થઈ શક્યો. તેમનું વરવું રૂપ જોઈ મારાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ ગયાં. હેબતાઈ ગયેલો હું ઊભી પૂંછડિયે ભાગ્યો. તેઓ બીજી દુનિયામાંથી, કબરમાંથી ઊડીને આવ્યા હોય એવું લાગતું હતું. ના, પિતાજી, ના. ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો. આંખો મીંચી હું દોડતો રહ્યો.

જીવલેણ ડરથી ધ્રૂજતાં, ઠંડીમાં ઠૂંઠવાતાં મને ભયાનક લાગણીનો અનુભવ થયો. હું બીમાર થઈ ગયો. આ બનાવ પછી પિતાજી વિશે હું કંઈ બોલ્યો નથી. કોઈને કંઈ કહ્યું નથી કે કોઈનું કંઈ સાંભળ્યું નથી. એમનો ભરોસો તોડ્યા પછી હું જીવતો માણસ રહ્યો નથી. હું મૂઠ અવાક છું. મારે હવે જીવનનાં હયાંભયાં મેદાનો અને રણમાં જીવવું જોઈએ. પણ હું જાણું છું, ઘણું મોડું થઈ ગયું છે. હવે ઝાઝું ટકીશ નહીં. પણ મૃત્યુ સામે આવી ઊભું રહે ત્યારે ઇચ્છું છું કે પિતાજી મને નદીના કિત્તિજ સુધી પથરાયેલા લાંબા પહોળા કાંઠે લઈ જાય. નાની હોડીમાં બેસાડે ને અકળ જળમાં લઈ જાય. હું શાશ્વત નદીના ખોળામાં ખોવાઈ જાઉં, જળમાં જળ બની સમાઈ જાઉં. જળમાં... નદીમાં...

- વિલિયમ એલ. ગ્રોસમેન દ્વારા પોર્ટુગીઝમાંથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત.
ધ થર્ડ બેંક ઓફ ધ રિવર અને અન્ય વાર્તાઓમાંથી (આલ્ફ્રેડ એ. નોફ, ૧૯૯૮)

નિબંધ

દોસ્ત દરિયા!

વિશાલ ઇટાલિયા

ઈ.સ. ૨૦૧૯માં મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટીના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને માધવપરુ વેડ ખાતે લઈ જવાયેલા એના સંદર્ભમાં લખાયેલો નિબંધ

આજે હું તને મળવા આવ્યો છું. પહેલી વાર... પહેલી વાર તો કેમ કહું? પણ ચિંતા ન કરતો... હવે હું તને રોજ મળીશ. રોજરોજ...ને આપણે વાતો પણ કરીશું. ખબર છે ને, કેવી રીતે? તને હું.. માત્ર તને? ના, ના, માત્ર તને નહીં, જેના પર તારો પારાવાર સ્પર્શ થયો છે, જેના પર કેટકેટલુંય જડચેતન પથરાયું છે, કેટકેટલાય જીવોનું આવાગમન થયું છે – એ સઘળું જેમાં આળોપાયું છે, આત્મીય બની ઓગળ્યું છે.. એવી રેતીને મેં મારા ખિસ્સામાં સંકોડાઈને પડેલા પૃથ્વીના પટ જેવા રૂમાલમાં હળવે હળવે જાણે આખો દરિયો ભરીને છેક ઘેર તાણી લાવ્યો... ઘરે આવી જોયું તો ખૂણે-ખાંચરે થોડી ઘણી રેતી જ બચી હતી. (જ્યાં જ્યાં વેરાઈ હશે ત્યાં ત્યાં લહેર ઊછળી પડી હશે...) છે તો થોડીક જ. પણ દરેક વખતે કાંઈ 'થોડું'...થોડું થોડું હોય છે? હા, એમાં તારી ભીનાશ તો નહોતી પણ તારી મીઠી ખારાશ એમાં હજુ પણ બચી હતી. એ આશ્વાસનસહ એને બોટલમાં ભરી. એમ તો કેટકેટલા દરિયા મેં એવી રીતે નાની નાની શીશીઓમાં ભરીને એકબીજાની પાસે પાસે મૂક્યા છે, એકબીજાને આલિંગન કરતા હોય ને એમ! અમારે ગામ નજીક પણ દરિયો છે, ત્યાં જઈને તારી બધી વાતો એને કરવાનો છું જોજે ને! પણ, એ તારા જેવો નિખાલસ નથી... કદાચ ને મારા જેવો છે... અંતર્મુખી... ઠાલવવાનું ઠાલવતો નથી.. ઠાલવે છે તો માત્ર કકળાટ ને ફરિયાદ...!

પણ હૈં! ..તું.. આટલી સહજતા, નિખાલસતા, નિર્દભતા, મિલનસારપણું, આટલી ઉદારતા, નિષ્પક્ષતા, આટલું અમી, આટલું હેત... આ...ટ...લું... વહાલ.. આટલું બધું વાત્સલ્ય ક્યાંથી લાવ્યો...? હું તારે ખોળે આવ્યો છું, મારે તારા જેવું બનવું છે. તારું હેત કેટલું નિરાળું છે! તું એકદમ આવી, નખથી શિખ સ્પર્શી ખુલ્લા આભમાં ઊઠતી લહેરોમાં વિલીન થઈ જાય છે. પણ...એક વાત કહું? જેમ અત્યારે તું મને કહે છે ને ભીતરના ભેદ ખોલવાનું, નિ:સંકોચ બોલવાનું, તન્મય થઈ ડોલવાનું? પણ, હાંભળ, અમને અહીં તાણી લાવનાર પણ એક દરિયો જ છે... મને બહુ ગમે એ દરિયો. એ જરા જુદી માટીનો. એ પણ તારી જેમ જ મને બોલવાનું કહે છે... મારા મૌનની

એને ખીજ ચડે છે. પણ ચાર, મને મૌન ને નજરુંની જ ભાષા આવડે છે. તારી જેમ ઊછળી-ઊછળીને અંતરનો ઓચ્છવ મનાવતાં નથી આવડતું... મને શીખવ ને...?

દોસ્ત! તારી પાસે કશુંક માગવું છે. આપીશ?

દોસ્ત, આપને, તારો ઘૂઘવતો નાદ - જે થકી મારી ભીતર ઊમટેલ ઉમંગને તનના તંબૂરાના તારમાં રણઝણાવી ચારે દિશામાં રેલાવી સંતૃપ્તિનો સૂરસાગર છલકાવી દઉં. તેં જે હથોડી, ટાંકણાં ક્યાંક છુપાવી રાખ્યાં છે, એ ઘડીક આપ, ભદ્રા લાગતા પથ્થરોને મારી મોજે મને ફાવે તેમ કોતરીને કોઈ નવી વાર્તા કંડારી લઉં, દરિયા! તારા આ નીલ રંગરાશિમાંથી થોડી બુંદો આપ, નાની-નાની સાંકડમુકડ જગ્યાએ એનો છાનોછપનો છંટકાવ કરું, કદાચ આખું આભ આવી ભળે! તું ઘડી બે ઘડી સ્થિર થઈ જા. હું તારામાં ડૂબકી લગાવી તારા પર અંકાયેલી આ રેખાઓ પર રજતાક્ષરે જે લખ્યું છે, તેને સૂરજનાં ચશમાં થકી વાંચી લઉં. દરિયા! ઘડીક ગળચટો થઈ જા, તને ભરપૂર પીને પરાક્રમોનો, સાહસોનો ઇતિહાસ ભાખી લઈ કોઈ અકળ શૂરાતન મારી માંઘ ભરી લઉં.. ભેરુ, તારું સઘળું પાણી સૂકવી નાખ. મારે મારી એક આંખેથી ખારી ને બીજી આંખેથી મીઠી અશ્રુધારા વહેવરાવી, તને છલોછલ ભરી દઈ, આ સૃષ્ટિની વાસ્તવિકતાનો ઓપ આપવો છે.

દરિયા! તારી સપાટી પર જૂલતી આ સાગરપંખીની હાર (શ્વેત પુષ્પગુચ્છ જ જોઈ લ્યો!) જોઉં છું ને, તો થાય છે કે, સૂરજના તાપમાં તપીતપીને વાન ઊજળો કરી લઉં, તારી એકાદ બે લહેરને મારી બે આંગળીની ધારથી કોતરી એનાં નવલાં પંખ બનાવી, મારી પીઠ પર લગાવી, એ પંખીઓની હારમાં ભળી જઈ સઘળા પાઠ ભણી લઉં.

ઘડી... બસ... થોડી ઘડી.... દરિયા! આજ તું શિકારી બની જા! ને એવી અદૃશ્ય સ્નિગ્ધ જાળ ફેંક કે હું માછલાની માફક, તારામાં (કે મારામાં જ)... એવા ઓતપ્રોત થઈ જાઈએ કે હું હું રહું નહીં ને તું...તું રહે નહીં....દરિયા! ચાલ કંઈક નવું કરીએ.. હું મારી નજરુંના તાપથી પેલા સૂરજિયાને ઓગાળું, ને તું એને તારી શીત લહેરખીમાં વીંટી કોઈ નવો ઘાટ ઘડ ને એવું કોઈ રત્ન બનાવ કે હું એને મારી આંગળીમાં પરોવી લઉં, મોતીડું પરોવતો હોઉં એમ! દરિયા! હું તારે કિનારે લીલી વનસ્પતિ બની ઊગું બસ...થોડી ઘડી તારો આ સ્નેહભીનો હાથ મારે માથે ફેરવ, બસ.. થોડી ઘડી જ...મારે પિતૃવાત્સલ્યનો સ્વાદ ચાખવો છે.

તારી આસપાસ ફેલાયેલું સઘળું જોઉં છું તો તારું વિકરાળ રૂપ જોઈ મારી આંખોમાં દબાણ વધે છે. શું તેં અમને યક્ષો ધારી લીધા?.. તેં તારા રસાળ મુખેથી આ જે લાંબા પટ જેવી જીભ કાઢી છે, ક્યાંક તો તારા અણીદાર ભક્ષી દાંત કાઢ્યા છે, ઉપર ઊપસેલા તારા હાથ પગના ન્હોર... તું બિહામણો છતાં સોહામણો લાગે છે... પટ ખૂંદતા-ખૂંદતા આગળ જઈએ છીએ ને પાછળ મીટ માંડીએ તો થાય છે કે પાછળ કંઈક છૂટતું જાય છે... જાણે અસ્તિત્વના અંશરૂપ કશુંક...ને વળી કેંક ઉમેરાતું

જાય છે... એ એકબીજા સાથે ગોઠડી માંડે છે, એમને પોતાની લિપિ છે. ક્યાંક ક્યાંક એકબીજાને ભેટે છે... અવળાં-સવળાં આડાં-ત્રાંસાં, નાનાં-મોટાં, ઊડાં-સરવાં, નજીક નજીક તો ક્યાંક વેગળાં વેગળાં પડતાં...પગલાં (એમાંય કેટલી વેરાયટી!) ને એના પર મળતાં બીજાનાં પગલાં, જાણે પદમેળો જામ્યો હોય! કેટકેટલાય લોકોને મળી જાણ્યાનું સુખ!

તારી નજરે બહુ જોયું, હવે ચાલ મારી નજરે કશુંક બતાવું....

ચૂલો સળગી રહ્યો છે, ચૂલાનો અગ્નિ આખા વાતાવરણને પોતાનામય બનાવી રહ્યો છે, કોઈ અદૃશ્ય કન્યા હાથમાં રતૂમડો રોટલો લઈ બેઠી છે, ધીમે ધીમે કાળીધબ્બ તાવડીમાં હળવે હળવે રોટલો સિફ્તથી જેમ જેમ મૂકી રહી છે એમ એમ રોટલો અદૃશ્ય થઈ રહ્યો છે...રહ્યોસહ્યો ઉજાસ વાદળચાળણીમાં ચળાઈ-ચળાઈને અવનવા તાંતણે આભમેઘનું અનુસંધાન જાળવવા મથ્યો છે. (કરોળિયાનું જાળું! કોને સપડાવાનું મન ના થાય!) આજુબાજુ વિશાળ નીલવરણું પાથરણું પાથર્યું છે એમાં આખું આભ ને અગ્નિની ચંચળ ઝાંચ ઝગમગાટ કે થનગનાટ કરે છે. આ બાજુ ભૂખી નજરે અમે આ બધું તાકી રહ્યા છીએ..જાણે હમણાં એ અમને પિરસાવાનો હોય એમ! પણ હુંય જાણું છું કે સાત સમંદર પાર કેટકેટલાંય રાહ જોઈ બેઠાં હશે રોટલો ચડવાની...

કશુંક આથમી ગયું છે ને કશુંક ઊગી રહ્યું છે... મારી ભીતર... હું તો લથબથ ભીંજાણો... વગર મેહુલિયે... પાંપણના પલકારે આ આખા મનોહારી દૃશ્યનો Screenshot પાડી internal storageમાં સંગ્રહ કરી લીધો.

નીરવ સ્તબ્ધ વાતાવરણમાં ધીમું ધીમું instrumental music વાગી રહ્યું છે. સાંજ અધર પર નિતનવાં ગાણાંની લાલિમા લઈને બેઠી હોય છે, એના સાન્નિધ્યમાં રંગ, રૂપ, ગંધ, સ્પર્શની વિભાવના જાણે બદલાઈ ગઈ છે, એકાકાર પામી રહી છે. બહારની silent modeને કારણે ભીતર vibrant mode on...

ઘડી પહેલાંનું... સૂરજ, રેતી, ગગન, મનુષ્ય, પવન, ધરતી, નીરનું સૂરસપ્તક, રંગરાગની સૃષ્ટિ, અદ્ભુત દૃશ્યચિત્રાવલિઓ... અહોહો! ઘડીભર તો થાય છે...કે reverse mode કરી પાછું slow motionમાં નિહાળી લઉં....(કદાચ...આથમણી કોર ઉષારાણીના પગરણ થાય) થાય છે સમગ્ર સૃષ્ટિને edit કરી લઉં. ગોફ્રિયે એકાદ વાદળું ઝાલી, નીચે તાણી પાથરણું બનાવી લઉં, દરિયાને આભ બનાવી એમાં પશુ-પંખીઓ તરતાં મેલી દઉં, પવનની લહેરખી પર સવારી...દિવસે ચાંદો, રાતે સૂરજ... રંગોની ઓહહો કેવી મજા...! પછી દરેકને એક એક શબ્દસરવાણી આપી દઉં... કેટકેટલું ગોપવીને બેઠા હશે એ... પાછું થાય છે એને જીરવી શકે એવો કાન ક્યાં ગોતવા જાવું? કલ્પનાની પોતાની મર્યાદા હોય છે... કલ્પનાની પાંખે વિહરતા હોઈએ ને અણીના સમયે હકીકત એ સઘળું ભેદી વાસ્તવિકતાની ધરાતલ પર લાવી મૂકી દે છે.... આજે તો સમયને કોઈ સંદૂકમાં પૂરીને ફૂંચી ખોઈ નાખવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ સમય તો સમય છે...

હવે ઊંચે નજર કરું છું તો એવું લાગે છે કે, કોઈક અવળચંડાએ પ્રથવીબાઈની ઓઢેલી કાળી કામળીમાં ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો પાડી દીધાં હોય, ને માંદ્યથી સોઈની માફક આવતો ઠંડો પ્રકાશ અમારાં રૂંવાડાં ભેરવી-તણકાવી કોઈ અજબ ભરત ભરી રહ્યો છે...ને... અમે સંકોડાઈ રહ્યા છીએ...

ઘડિયાળની ટીક ટીક સાથે તાલ મેળવતી કીટ કીટથી અકળાયેલું મન અંતર અહીં તારે ખોળે થાક ઉતારી ઠીક ઠીક થયું છે, પણ હવે એ કીટ કીટ ને ટીક ટીકની રમતમાં ફરી અટવાઈ જવાનું છે. છતાં એ ટીક ટીક, કીટ કીટ વચ્ચે પણ તારા કારણે બધું ઠીક ઠીક હશે... કારણ કે મેં તને શ્વાસોચ્છ્વાસમાં ભરી લીધો છે.

દરિયા! તારો પાડ કેમ માનું? તેં તો મને મનમાં ને મનમાં બબ્બે વાર મનખો માણી લીધો હોય એવું સુખ આપ્યું છે, પણ કંઈક તો આપવું જ પડશે તો લે દોસ્ત, બે પંક્તિ તને સમર્પિત -

“દરિયા! તને મારે મારી ભીતર ભરવો છે,

હું-તુંનો ભેદ રહે નહીં

એમ તને મારે મારો કરવો છે.”

વધુ શું લખું? આજે તો આટલું જ...

પાછા વળતાં ગોધણની ઘંટડીનો રણકાર અને ગોંદરાની ગોધૂલિને મેઘાણી જીવનભર વફાદાર રહ્યા છે. એ વફાદારીએ એમને એક જાતનું આત્મગૌરવ અર્પ્યું છે. ક્યારેય પણ કોઈ રાજા, ધનિક કે સત્તાધારી રાજપુરુષની બગલમાં લપાવાનો પ્રસંગ જ, એથી, એમને ઊભો થયો નથી. પત્રકાર તરીકે પોતાની પ્રિય જાહેર સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓની ટીકા કરતાં પણ કદી એ ખંચકાયા નથી. અને આ જાહેર જીવનની - તેમજ સાહિત્યની - એમની ટીકાઓમાં ક્યારેય અંગત કારણ પ્રવેશે, બાહ્ય લાભો ઉપર નજર માંડીને એ ટીકા કરે એવું બન્યું નથી. લોકહૃદય સાથેના સંબંધની પવિત્રતા પણ એ બરોબર જાળવી જાણતા. પ્રજાના પ્રશ્નો અંગે ટીકા કરતા ‘ફૂલછાબ’ સામે જેમણે પ્રવેશબંધી ફરમાવેલી એવા સૌરાષ્ટ્રના કોઈ રાજવીઓએ મેઘાણીની વિદ્યાથી આકર્ષાઈ એમને માનભેર નિમંત્રણ આપ્યું ત્યારે મેઘાણીએ કહ્યાવ્યું કે ‘ફૂલછાબ’ જે હદમાં પ્રવેશી ન શકે ત્યાં પોતે પગ શી રીતે મૂકી શકે? ‘ફૂલછાબ’ અને પોતે જુદાં નથી. પોતે બહુ લોકપ્રિય હતા, હાથ ભીડમાં હોય એવા દિવસો ઠીકઠીક હશે, પણ ‘નામ વેચતો નથી’ એ ખુમારીથી એ વત્યાં છે.

(ઉમાશંકર જોશી : મેઘાણી સ્મરણ મૂર્તિ, સંપા. મહેન્દ્ર મેઘાણી)

યુનીલાલ મડિયા: ગુજરાતી સાહિત્યના ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ

દીપક બી. મહેતા

[ઓગસ્ટ માસમાં યુનીલાલ મડિયાનો ૧૦૨મો જન્મદિવસ છે, તે પ્રસંગે એમને અંજલી રૂપે આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. - સંપાદક]

‘ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ’ એ યુનીલાલ મડિયાની એક મહત્વની નવલકથાનું નામ તો છે જ. પણ માત્ર એટલું જ નથી. મડિયાના વ્યક્તિત્વનો અને તેમના લેખનનો પરિચય ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં આપવો હોય તો કહી શકાય કે મડિયા એટલે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ. મોટા ગજાના સર્જક તો હતા જ મડિયા, પણ ગુજરાતી સાહિત્યના, પત્રકારત્વના, અને જાહેર જીવનના સ્વનિયુક્ત અને સદાજાગ્રત રહેવાળા પણ હતા. અંગત સંબંધોમાં ખૂબ જ ઋજુ, માયાળુ, જાતે ઘસાઈને પણ બનતું કરી છૂટે. પણ સાહિત્યની વાત આવે ત્યારે ભલભલા ચમરબંધીની પણ શેહશરમ રાખે નહિ. ઉમાશંકર જોશી જેવાને પણ મુખોમુખ કડવું સત્ય કહી શકનારા મડિયા ઉપરાંત ભાગ્યે જ કોઈ હશે.

આપણા એક અગ્રણી વિવેચક મનસુખલાલ ઝવેરીએ વર્ષો પહેલાં પન્નાલાલ પટેલ અંગે યોગ્ય જ કહેલું: “પન્નાલાલ જ્યારે ગામડું છોડીને શહેરમાં ફરવા નીકળે છે ત્યારે અલબત્ત, ભૂલા પડી જાય છે. ગામડું એ પન્નાલાલની શક્તિ પણ છે અને સીમા પણ છે.” મડિયાની બાબતમાં આવું નહોતું. ૧૯૫૦થી ૧૯૬૨ સુધી મુંબઈમાં અમેરિકન સેન્ટરની ઓફિસમાં ‘પ્રેસ સેક્શન’માં કામ કર્યું. ઓફિસમાં બેઠા હોય ત્યારે મડિયા તમને જરાય ગામડિયા લાગે નહિ, તો મોટા સાહેબ છે એવું પણ લાગવા ન દે. વખત જતાં પ્રેસ સેક્શનના વડા થયા. એ વખતે મોટી ગણાય એવી રકમો આપીને અનુવાદનાં ઘણાં કામ બહારથી કરાવવાં પડતાં. પણ એ અંગેના નિર્ણય હાથ નીચેના માણસો જ લે એવો આગ્રહ મડિયા રાખતા. એ બાબતમાં ક્યારેય માથું મારતા નહિ. અલબત્ત, એમની ચકોર નજર કોણ શું કરે છે, કે નથી કરતું એના પર સતત રહેતી જ.

મડિયા છપ્પનવખારી લેખક હતા. એટલે ઘણી વાર વાર્તા કે ધારાવાહિક નવલકથાનું પ્રકરણ છેક છેલ્લી ઘડીએ લખવાનું બને. કેટલીક વાર તો પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ પરની નવભારત સાહિત્ય મંદિરની એ વખતની નાનકડી દુકાનમાં એક ખૂણામાં બેસીને હેન્ડબેગ પર કોરા કાગળની થપ્પી રાખીને સડસડાટ લખતા હોય. મારા

જેવો કોઈ ઓળખીતો એ વખતે દુકાનમાં જઈ ચડે તો કાળી જાડી ફેમનાં ચશ્માંમાંથી આંખ સહેજ ઊંચી કરીને આછા સ્મિતથી નોંધ લે. લખાઈ જાય એટલે કાગળોની ગડી વાળી, કવરમાં મૂકીને આપે ધનજીભાઈ શાહને. આજના જેવી કુરિયર સર્વિસ એ વખતે નહિ. પણ કાલબાદેવીના વેપારી વિસ્તારમાં આંગડિયા ખરા. નવભારતનો માણસ તરત એ કવર આંગડિયાને આપવા દોડે. પછી યા પીતાં પીતાં મડિયા અલકમલકની વાતોનો ખજાનો આપોઆપ ખોલે. હાસ્ય તો ખરું, પણ જનોઈવઢ કટાક્ષ પણ હોય જ. મડિયા જન્મે જૈન, પણ લખવા-બોલવામાં અહિંસક જરાય નહિ. સાહિત્યના ખૂણાખાંચરામાં પણ શું ચાલે છે તેનાથી પૂરા વાકેફ હોય જ. અને એ અંગે કશુંક આગવું કહેવાનું હોય જ. બોલતી-લખતી વખતે પૂરેપૂરા અકુતોભય. કોઈથી ન દબાય, ન દોરવાય. તો બીજી બાજુ જેની સાથે આંખનીયે ઓળખાણ ન હોય તેવા કોઈ નવા લેખકમાં કૌવત લાગે તો અચૂક વખાણ કરે. પણ સાથોસાથ ભયસ્થાનો તરફ આંગળી પણ ચીંધે જ. આપણા વિવેચકોમાંના ઘણાએ ‘કાણાને કાણો નવ કહીએ’ એ શિખામણને અપનાવીને વિવેચનને વાટકી-વ્યવહારનું સાધન બનાવી દીધું છે. આવા વિવેચનને મડિયા ‘થાબડભાણીક વિવેચન’ કહેતા, અને તેનાથી અકળાઈને ખિલ્લી ઉડાવતા.

મડિયાનાં અણિયાળાં બાણ સૌથી વધુ જો કોઈએ ઝીલ્યાં હોય તો તે આપણા અગ્રણી સર્જક ગુલાબદાસ બ્રોકરે. પણ મડિયાનાં બાણમાં અંગત દંશ કે દ્વેષ મોટે ભાગે ન હોય. રઘુવીર ચૌધરીએ એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે : “સવારે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સેનેટ હોલમાં પી.ઈ.એન.ની બેઠક ચાલે. એમાં ગુલાબદાસ એમનો લેખ વાંચે. કાગળની એક બાજુ સાઈકલોસ્ટાઈલ કરેલો એ લેખ શ્રોતાઓને વહેંચવામાં આવેલો. હું એમાં પણ ધ્યાન આપું. થોડી વારમાં મડિયા આવ્યા. પાંચેક મિનિટ પછી મને કાગળની પાછલી કોરી બાજુ ચીંધીને કહે: ‘સી હિઝ બ્રાઈટ સાઈડ!’

વ્યક્તિ અને લેખક તરીકે બ્રોકર અને મડિયા સામસામા છેડાના. મડિયા કરતાં ગુલાબદાસ ઉંમરમાં ૧૩ વરસ મોટા. તેમનું પહેલું પુસ્તક ‘લતા અને બીજી વાતો’ ૧૯૩૮માં પ્રગટ થયું. મડિયાનાં પહેલાં ત્રણ પુસ્તકો ૧૯૪૫માં પ્રગટ થયાં ત્યાં સુધીમાં બ્રોકર સાહિત્યની દુનિયામાં સ્થાપિત થઈ ચૂક્યા હતા. ‘ઘૂઘવતાં પૂર’ વાર્તાસંગ્રહની નકલ બ્રોકરને ભેટ આપવા મડિયા જાતે તેમની પાસે ગયા હતા. બંને આનંદથી એક બીજાને ભેટ્યા હતા. એ સંગ્રહમાંની ‘કમાઉ દીકરો’ વાર્તા તો બ્રોકરને ખૂબ ગમી ગઈ હતી. પણ પછી કોઈક કારણસર એ બંને સાહિત્ય પૂરતા એકબીજાથી દૂર જતા ગયા. પણ અંગત દ્વેષ કે વૈમનસ્ય તો ક્યારેય નહિ. ૧૯૬૩ના અરસાનો એક પ્રસંગ ગુલાબદાસભાઈએ ‘સ્મરણોના દેશમાં’ પુસ્તકમાં નોંધ્યો છે. ઉમાશંકર જોશીનાં પત્ની જ્યોત્સ્નાબહેનની છેલ્લી માંદગીના દિવસો. વિલે પાર્લેની એક હોસ્પિટલમાં હતાં. ગુલાબદાસ અને ઉમાશંકરના બીજા કેટલાક મિત્રો રાત્રે હોસ્પિટલમાં રોકાયા હતા. ઠંડીના દિવસો. ગુલાબદાસ ટૂંટિયું વાળીને એક બાંકડા પર સૂતા હતા. આંખો બંધ, પણ ઊંઘ આવતી નહોતી. ત્યાં એકાએક શરીરને ઉખ્ખાનું આવરણ વીંટળાઈ વળ્યું. આંખ ઉઘાડીને જોયું તો પોતાની શાલ બ્રોકરને ઓઢાડીને મડિયા જઈ રહ્યા હતા.

બ્રોકર: ‘અરે! મડિયા તમે?’

‘તમે અસ્વસ્થ ઘણા લાગતા હતા.’

‘પણ તમને ઠંડી નહિ લાગે?’

‘મારું શરીર બધું ખમી શકે તેમ છે.’

આ પ્રસંગ નોંધ્યા પછી બ્રોકર લખે છે: “દરેક જમાને સાહિત્યના માણસોમાં અમુક એકબીજાને અપ્રિય બની ગયા લાગતા હોય તેવાં જોડકાં કોણ જાણે કેમ જોડાઈ જતાં હોય તેવું બની આવે છે. નર્મદ ને દલપતનું એવું એક જોડકું હતું. નરસિંહરાવ અને બળવંતરાયનું એવું એક જોડકું કહેવાતું. લોકજીભે, મડિયાનું અને મારું પણ એવું જોડકું બની ગયેલું સંભળાતું. અમારા અનેક મતભેદો છતાં અંતરનો એક જાતનો સંબંધ પણ હતો એ ન જાણનારા મારી પાસે આવી એ સંબંધી જ્યારે જ્યારે કંઈ ને કંઈ વાત કરવા મથતા ત્યારે હું હંમેશાં કહેતો: “એ બધું જે હોય તે, પણ એક દિવસ જ્યારે હું આ પૃથ્વી પરથી ચાલ્યો જઈશ ત્યારે જે ચાર માણસોની આંખ જરી ભીની થશે એમ હું માનું છું તેમાં એક મડિયા તો હોવાના જ.”

૨૦૨૨ના મે મહિનામાં આપેલી એક વિડિયો મુલાકાતમાં મડિયાનાં પત્ની દક્ષાબહેને એક પ્રસંગ યાદ કરેલો. કોઈ સેમિનારમાં મડિયા અને બ્રોકર, બંને વક્તા તરીકે સાથે હતા. ખૂબ નબળી પાચનશક્તિને કારણે બ્રોકર ક્યારેય બહારનું ખાતા નહિ. મડિયા આ વાત જાણે. એટલે દક્ષાબહેન પાસે ઘરે રસોઈ કરાવીને બ્રોકર માટે સાથે લઈ ગયા. ઘણી વાર આપણે માણસને સમજવામાં ભૂલ કરીએ છીએ અથવા બીજા બધાને પણ આપણી પ્રતિકૃતિ જેવા જ રાગદ્વેષી માની લઈએ છીએ. મડિયા અને બ્રોકર વચ્ચે મતભેદ હતા, મનભેદ નહિ.

અમેરિકન સેન્ટરમાં યશવંત દોશી મડિયાના હાથ નીચે કામ કરે. પણ અંગત સંબંધ મિત્રો જેવો. વખત જતાં બંનેએ સ્વેચ્છાએ નોકરી છોડી. ૧૯૬૨માં મડિયાએ, ૧૯૬૩ના સપ્ટેમ્બરથી યશવંતભાઈએ. ૧૯૬૩માં મડિયાએ ‘રુચિ’ માસિક શરૂ કર્યું, એકલે હાથે. યશવંતભાઈએ ‘ગ્રંથ’ માસિક શરૂ કર્યું હતું. પણ ફરક એ કે ‘ગ્રંથ’ને વાડીલાલ ડગલીની અને પરિચય ટ્રસ્ટની ઓથ હતી. મડિયાને કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિની ઓથ નહોતી. રુચિનું સંપાદન-પ્રકાશન એ પૂરેપૂરી રીતે ‘ગૃહઉદ્યોગ.’ અગાઉ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિડિયો મુલાકાતમાં દક્ષાબહેને કહ્યું છે કે ‘રુચિ’માં મારું સૌથી મોટું પ્રદાન એ કે દર મહિને બધાં રેપર્સ પર સરનામાં હું લખતી. યશવંતભાઈ ઠરેલ, ઠાવકા, મિતભાષી. પણ મડિયા પરિચય ટ્રસ્ટની ઓફિસમાં મળવા આવે ત્યારે ધ્વનિપ્રદૂષણ ઘણું વધી જાય. બંને અલકમલકની વાતો માંડે. મડિયા તરફથી વ્યંગ, કટાક્ષ, ટીકા, ક્યારેક કૂચલીનો પણ વરસાદ થાય. યશવંતભાઈ એમાં જોડાય નહિ પણ ખુલ્લા દિલે માણે ખરા. સ્વભાવની દૃષ્ટિએ બે એસમાન વ્યક્તિઓ વચ્ચેની મૈત્રીનું આ એક ઉદાહરણ હતું.

બીજી ઘણી બાબતોની જેમ પોતાની સાહિત્યકૃતિઓની ગુણવત્તા અંગેના પ્રમાણપત્રની બાબતમાં પણ મડિયા આત્મનિર્ભર હતા. આથી જ એમણે કહેલું: “મારી

કૃતિઓની ગુણવત્તા અંગે હું પૂરી આત્મશ્રદ્ધા ધરાવું છું.” પણ આ મિથ્યાભિમાન નહોતું. મડિયાનું આયુષ્ય ૪૬ વરસનું. તેમની હયાતી દરમ્યાન પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા ૪૧. એકસાથે ત્રણ પુસ્તકો દ્વારા ૧૯૪૫માં આંખ આંજી દે એવી રીતે પ્રવેશ. તેમાં ‘ઘૂઘવતાં પૂર’ અને ‘ગામડું બોલે છે’ એ બે ટૂંકી વારતાનાં પુસ્તક. ‘પાવક જ્વાળા’, નવલકથા, વિદાયના વરસે, ૧૯૬૮માં, એકસાથે ચાર પુસ્તક : ‘ક્ષત-વિક્ષત’, ટૂંકી વારતાનો સંગ્રહ, બે નવલકથા : ‘સંધરાના સાળાનો સાળો’ અને ‘આલા ધાધલનું ઝીઝાવદર’, અને એક વિવેચનસંગ્રહ, ‘કથાલોક’, ૨૩ વરસમાં ૪૧ પુસ્તકો આપનારને ‘પ્રોલિફિક રાઇટર’ ન કહીએ તો શું કહી શકાય? વારતા, નવલકથા, નાટક-એકાંકી, નિબંધ, વિવેચન, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન, નિબંધ, કવિતા – એક આત્મકથાને બાદ કરતાં સાહિત્યના લગભગ બધા પ્રકારો સાથે તેમણે ઘરોબો બાંધ્યો છે. કહેવું હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે મડિયા સબ બંદર કે વેપારી હતા.

આપણું વિવેચન વ્યવસ્થાપ્રિય છે એટલે લેખકોને જુદાં જુદાં ખાનાંમાં ગોઠવી દેવાની ટેવ ધરાવે છે. મેઘાણી અને પન્નાલાલની સાથે મડિયા પણ ગ્રામજીવનના ખાનામાં. પછી તેમનાં બીજાં લખાણો વિશે ઝાઝી વાત કરવાની જરૂર નહિ! આ ત્રણે લેખકોનું ગ્રામજીવનનું આલેખન ક્યાં, કઈ રીતે, કેટલું, શા માટે, જુદું પડે છે એ વિચારવાની પણ જરૂર નહિ. ૧૯૪૫માં મડિયા પહેલાં ત્રણ પુસ્તકો લઈને આવ્યા ત્યારે ઝવેરચંદ મેઘાણીનો સૂર્ય તો અસ્તાચળ તરફ ઢળી રહ્યો હતો. પણ તે પહેલાં કાઠિયાવાડના લોકો અને તેમની સંસ્કૃતિને મેઘાણીએ બહુ બળૂકી રીતે વાચકો સામે ખડી કરી દીધી હતી. એટલે મડિયા માટે કાઠિયાવાડના જનજીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને લખવું સહેલું નહોતું. પણ સહેલાં કામ કરવાની તો મડિયાને ટેવ જ ક્યાં હતી?

તો બીજી બાજુ ૧૯૪૦માં ‘વળામણાં’ અને ૧૯૪૧માં ‘મળેલા જીવ’ જેવી ઉત્તર ગુજરાતના ગ્રામજીવનની સશક્ત નવલકથાઓ આપીને પન્નાલાલ પટેલે એક બળૂકા લેખક તરીકે પોતાને સ્થાપી દીધા હતા. અને છતાં મડિયાએ ‘ઘૂઘવતાં પૂર’ની જેમ આપણા સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ પન્નાલાલની જેમ મડિયા મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં ભૂલા પડ્યા નહિ. ૧૯૬૦માં પ્રગટ થયેલી નવલકથા ‘પ્રીતવછોયાં’ વાંચતાં જ ખ્યાલ આવે છે કે મડિયાની નવલકથા પડખું ફેરવી રહી છે. પણ લેખક મડિયા મુંબઈ જેવા મહાનગરના વતની બની ચૂક્યા છે એ વાતની ખાતરી થાય છે તે તો ૧૯૬૭માં પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયેલી નવલકથા ‘ઈન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ’ વાંચ્યા પછી. મુંબઈના જનજીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલી આ નવલકથા પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થઈ તે પહેલાં ૧૯૬૫ના જાન્યુઆરીથી ૧૯૬૬ના ફેબ્રુઆરી સુધી અમદાવાદથી પ્રગટ થતા અખબાર ‘સંદેશ’માં ધારાવાહિક રૂપે પ્રગટ થઈ હતી. ‘ઈન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ’નાં બધાં પાત્રો પૂરેપૂરાં મુંબઈગરાં છે. મુંબઈ બહાર તેમને નથી કોઈ ‘ગામ’ કે નથી કોઈ ‘દેશ’.

નરેનના પિતાના અવસાન નિમિત્તે એકદા થયેલા લોકોમાં, એના પિતા પ્રાણજીવનદાસની નપુંસકતા વિશે ચર્ચા ચાલે છે. એ જાણીને નરેન, પોતાના અસલી પિતાની શોધ કરવાનો નિર્ધાર કરે છે. પિતા વિશેની શંકામાં અને શોધમાં સંક્ષુબ્ધ

બનેલો નરેન, પોતાની પ્રિયતમા કુંદાની સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાવાનો પણ ઇનકાર કરી બેસે છે. નરેનથી તરછોડાયેલી કુંદા, સહાધ્યાયી ડિકીના હાથમાં સપડાય છે. ડિકીના પિતા અને રિજન્ટ મિલના મેનેજિંગ એજન્ટ કરમશીકાકા, કુંદાને બળજબરીથી ભોગવી બાળકની માતા બનાવે છે. પછીથી મુંબઈ આવેલી કુંદા, અનિચ્છાએ પણ, નાની બહેન નારંગીની જેમ વેશ્યા બને છે.

આરંભમાં કરમશીકાકાને ત્યાં નોકરી કરતો નરેન, પછી નોકરી અર્થે પોતાના મામાને ત્યાં કોચીન આવે છે. તો ત્યાર બાદ ગોદાવરીમામી સાથે દેહસંબંધ બાંધીને ભાગેલો નરેન મુંબઈ આવે છે. અહીં તે વિવશપણે વેશ્યાવ્યવસાયમાં ફસાયેલી કુંદાને મુક્ત કરે છે ને તેની સાથે કોર્ટમાં લગ્ન પણ કરી લે છે. પોતાની માતા યશોદા પર કામુક અને પાગલ બનેલો સાવકો ભાઈ વીજભૂષણ તૂટી પડે છે ત્યારે નરેન, તેની હત્યા કરે છે. ભાઈની હત્યા અંગે વસવસો પ્રગટ કરતા નરેનને, રહસ્ય પરથી પડદો ઉપાડતાં માતા કહે છે કે તેણે ભાઈની નહિ, પણ પિતાની હત્યા કરી છે! આ જાણીને ઉદ્વિગ્ન બનેલો નરેન કુંદાની સાથે લગ્નજીવન ભોગવી શકતો નથી, એટલે કુંદા ફરીથી ડિકીનો આશ્રય લે છે.

આમ, પિતાની શોધ પહેલાંની અને પછીની નરેનની મનોદશા અને એનું ભગ્ન લગ્નજીવન, આ બે આંતર-બાહ્ય ઘટનાઓ આ નવલકથાની પાયાની ઘટનાઓ હોવાનું જણાય છે. પોતાની જાતને ‘શાપિત’ માનતા નરેનના મનોભાવોનું લેખકે કરેલું નિરૂપણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેમ છે. તો સાથોસાથ બોનસને મામલે મિલમાં પડેલી હડતાલ, ચંદ્રન અને ઘોષાલ જેવા કામદાર નેતાઓએ લીધેલું નેતૃત્વ, નરેનની બહેન ડો. લતિકાનાં ચંદ્રન સાથેનાં લગ્ન, ચંદ્રનના મૃત્યુ પછી લતિકાનાં ચિત્રકાર હરનાથ સાથે થતાં લગ્ન, હરનાથના ખૂન પછી ફરીથી લતિકાનું વિધવા થવું, જેવી ઘણી બધી ગૌણ ઘટનાઓ કથાના પ્રવાહને વેગીલો અને બહોળો બનાવે છે. આ બધાંને કારણે આ કૃતિ મહાનગર જેવો પથરાટ અને આધુનિક સમાજ જેવી સંકુલતાવાળી કૃતિ બની રહે છે.

એક એક ઘોડાવાળા સાત રથ દોડતા હોય તો એકાદ રથને સૌથી આગળ નીકળી જવાની તક રહે. કોઈ રથ રસ્તામાં જ ભાંગી પણ પડે. પણ સાતે ઘોડા એક જ રથ સાથે જોડ્યા હોય ત્યારે તો બધાએ સાથે જ દોડવું પડે. કોઈ આગળ નહિ, કોઈ પાછળ નહિ. ‘ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ’નાં પાત્રો એક રથે જોડેલા ઘોડા જેવાં છે. ઉમાશંકરે ‘વ્યાજનો વારસ’ને નાયક વિનાની નવલકથા કહી છે, પણ એ વાત મડિયાની ઘણી કૃતિઓને લાગુ પડે તેમ છે. ‘ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ’ જેવી કૃતિમાં તો આ નાયકહીનતા સહેતુક જણાય છે. જોકે તેમની બધી કૃતિઓ માટે આમ કહી શકાય તેમ નથી.

અઘોરી જાનકીદાસ, ડિકી, કરમસીકાકા, વીજભૂષણ, પ્રાણજીવનદાસ, યશોદા, કુંદા, ગોદાવરી, નારંગી, રિકામ્મા – આ નવલકથાનાં આવાં પાત્રોને જોઈએ ત્યારે પહેલી નજરે તો જાણે જાતીય સંબંધો પરત્વે abnormal માનસ ધરાવતાં સ્ત્રી-પુરુષનો મેળાવડો મળ્યો હોય એવું કદાચ લાગે. લગ્નપૂર્વ અને લગ્નબાહ્ય તો ખરી જ, પણ

એ ઉપરાંત પણ જાતીય સંબંધની અનેક અરૂઠ ગંજના આ પાત્રોમાં જોવા મળે છે. તે ઉપરાંત અહીં અફીણ-ગાંજામાં મસ્ત રહેનારાઓ છે, ટ્રાન્કવલાઇઝરના વ્યસનીઓ છે, હીરારસના પ્રયોગથી બીજાને બરબાદ કરનારા અને પોતે પણ બરબાદ થનારાઓ છે, વિકૃત જાતીય અંગો ધરાવતી રસ્તે રખડતી નગ્ન ભિખારણ છે, દારૂનો ધંધો કરનારી ટોળકી છે, પી.એ. કે સ્ટેનોનું મહોરું પહેરી વેશ્યાવ્યવસાય કરનારી સ્ત્રીઓ છે. મુંબઈનું આખુંયે underworld અહીં આપણી આંખ સામે તેના યથાતથ રૂપે આવે છે અને મોટરના એકઝોસ્ટના કડવા ધુમાડા જેવી આ બધાની વાસ વાયકના મનમાં વ્યાપી જાય છે.

પણ વાર્તાનો નાયક, કહો કે પ્રતિનાયક નરેન, કુંદાનું સ્મરણ કરતો બસમાં જતો હોય છે ત્યારે એને માત્ર એકઝોસ્ટના ધુમાડાની કડવી વાસ જ નથી આવતી, પણ એ વાસને વીંધીને આણી, છતાંય ઓછી નહિ, એવી ‘ઓ દ કોલોન’ની સુવાસ પણ આવે છે. આ નવલકથામાં પણ આવી આણી આણી સુવાસ સતત ફેલાયેલી રહી છે. જગત અને જીવનની વિષમતાઓ તો છે જ, પણ ચંદ્રન જેવા મરજીવા અને લતિકા જેવી વીરાંગનાઓ પણ છે, હરનાથ જેવા કલાકારો પણ છે, જે આ જીવનના ચિત્રમાં કોઈ અદકો રંગ પૂરવાની હોંશ ધરાવે છે. અને કથામાં સતત નરેનનું મનોમંથન પણ છે જ. છેવટે ભલે કુંદા પણ તેને છોડીને ડિસ્કી સાથે ભાગી જાય છે, છતાં નરેન ભાંગી પડતો નથી. હરનાથ પણ મૃત્યુ પામે છે, પણ કથા ત્યાં અટકતી નથી. ભલે પોતાના નહિ, તોય છેવટે કુંદાના સંતાનને નરેન જુએ છે, અને ત્યારે આકાશમાં ઇન્દ્રધનુ ખીલી ઊઠે છે. નરી આંખે ભલે એમાં સાત રંગ દેખાતા હોય, પણ આઠમો રંગ પણ એમાં ભળ્યો છે. અને આમ, મૃત્યુથી શરૂ થયેલી કથા જીવન, બલકે નવજીવન, આગળ આવીને અટકે છે. અને છતાં કૃતિ ક્યાંય ‘મંગલ છાપ’ બનતી નથી.

અહીં પ્રસંગો પાર વિનાના છે, પણ પ્રસંગ ખાતર પ્રસંગ ભાગ્યે જ જોવા મળે. પહેલી નજરે વાંચતાં કોઈક પ્રસંગ આગંતુક લાગે, પણ થોડે આગળ જઈએ ત્યાં એ પ્રસંગ સમગ્ર ઘટના-પ્રવાહમાં બરાબર ગોઠવાઈ જતો લાગે. આ નવલકથાની નિરૂપણ રીતિ યરવડા ચક્ર જેવી નહિ, પણ અંબર ચરખા જેવી છે. અહીં એકસાથે ઘણી ત્રાકો ફરે છે, ઘણી પૂણીઓ કંતાય છે, ઘણા તાર નીકળતા જાય છે. પણ આ બધાને ચલાવનાર મુખ્ય ચક્ર તો એક જ છે, નરેન. આથી આટલી બધી ઘટનાઓ હોવા છતાં કૃતિ વેરવિખેર થઈ જતી નથી. આખી નવલકથા વાંચતાં એની લખાવટમાં એક આગવી બળૂકાઈ વર્તાઈ આવે છે. આપણી ઘણી નવલકથાનાં શહેરી પાત્રોની બોલી જાણે ડેટોલથી ધોયેલી હોય તેવી, વધારે પડતી સ્વચ્છ, પણ માંદલી લાગે. આ નવલકથાનાં બધાં જ પાત્રો શહેરી છે, તેમાંનાં કેટલાંક સુશિક્ષિત છે, છતાં તેમની બોલીમાં પેલી માંદલી સ્વચ્છતા નથી, પણ તંદુરસ્ત માણસની બળૂકાઈ છે. આથી આખી કૃતિને વિશિષ્ટ બળ મળી રહે છે.

કોઈ પણ વાયક આ નવલકથા વાંચીને જરૂર કહી શકે કે તેનો લેખક સુખાસનમાં બેસનારો નહિ, પણ ફરંદો આદમી છે. મુંબઈના જુદા જુદા રસ્તાઓ પર

જુદે જુદે વખતે - ખાસ કરીને મોડી રાતે - લેખક ખૂબ ફર્યા છે. પરિણામે મુંબઈનાં અનેક કડવાં, મીઠાં, તૂરાં ચિત્રો અહીં આવતાં રહે છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં માણવાં ગમે તેવાં છે. જેમ કે એક વખત દિવસ-રાત ધબકતી સેન્ટ્રલ ટેલિગ્રાફ ઓફિસની આસપાસના વિસ્તારનું રાતના બાર-સાડા-બાર પછીના સમયનું વર્ણન. પણ ક્યારેક આવાં વર્ણનોની માત્રા સહેજ વધુ પડતી થતી કોઈને લાગે તો ક્યારેક લેખક વધુ પડતા બોલકા બની જતા લાગે છે. ઝટ દેતાંક ને મગનું નામ મરી પાડી દેતા હોય એવું લાગે. જેમ કે રસ્તા પર વેચાતા શીશકબાબ અને અંધારા ખૂણામાંથી નીકળી આવતી વેશ્યા, એ બેનું સહચિત્રણ જે સૂચવવાનું છે એ માટે પૂરતું છે. છતાં કદાચ વાચક એ ન સમજી શકે એવી બીકે લેખક કહે છે: “અહીં પણ આદિમ કક્ષાએ જીવન જિવાતું હતું. પેલા સળિયા પર શેકાતા શીશકબાબ જેવું જ.” તો ક્યારેક મડિયા જેવા જાણતલ લેખક પાસેથી આશા ન રાખી હોય તેવી ચૂક પણ જોવા મળે છે. કુંદા વેશ્યાગૃહમાંથી છૂટે છે અને તરત જ રજિસ્ટ્રારની ઓફિસે જઈ નરેન સાથે પરણી જાય છે. સિવિલ મેરેજ એ ગાંધર્વ લગ્ન નથી, એ કરતાં પહેલાં એક મહિનાની નોટિસ આપવી પડે છે, એ હકીકત મડિયા જેવા મડિયા ચૂકી જાય ત્યારે કાબે લૂંટેલો અર્જુન યાદ આવી જાય અને ચિત્રકાર ઘરનું બારણું ઉઘાડવા આવે ત્યારે પેલેટ સાથે લઈને આવે એ તો સમજાય, પણ આખેઆખી ઈઝલ લઈને કેવી રીતે અને શા માટે આવે? છતાં અહીં બે-ત્રણ વાર એવો ઉલ્લેખ થયો છે. અને છતાં, મડિયાની નવલકથાઓમાં જ નહિ, શહેરી પશ્ચાદ્ભૂમિ ધરાવતી આપણી પ્રમાણમાં ઓછી નવલકથાઓમાં એક આગવી કૃતિ બની રહે એવી તો આ નવલકથા છે જ. ‘લીલુડી ધરતી’માં મડિયાની ગ્રામજીવનના ચિત્રણની કુશળતા સોળે કળાએ ખીલતી જણાય છે. તો અહીં નગર-ચિત્રણની સૂઝ અને શક્તિ જોવા મળે છે.

‘ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ’ વાંચ્યા પછી મનમાં એક સવાલ ઊઠે છે: મડિયાને જો થોડાં વધારે વરસ મળ્યાં હોત તો? તો કદાચ નગરજીવનનું બળુકું નિરૂપણ કરતી ‘ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ’ જેવી વધુ નવલકથાઓ તેમની પાસેથી મળી હોત! ગામડું અને શહેર, બંનેની તલવાર એક જ મ્યાનમાં રાખી શકવાની કુશળતા તો તેમનામાં હતી જ. સર્જક મડિયા ગામડાથી બહુ દૂર તો ગયા ન હોત, કારણ એ તો એમને ગળથૂથીમાં મળ્યું હતું. પણ કર્મભૂમિ મુંબઈનાં વધુ પ્રતિબિંબ તેમની કૃતિઓમાં ઝિલાયેલાં જોવા મળતાં હોત, કદાચ. પણ શું જીવનમાં કે શું સાહિત્યમાં જો-તોને અવકાશ જ ક્યાં હોય છે? ‘ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ’ના છેલ્લા વાક્યમાં નજીવો ફેરફાર કરીને આપણે કહી શકીએ: “લેખકે જરા પીઠ ફેરવીને ફળિયામાંથી આકાશ તરફ જોયું. ઇન્દ્રધનુનો બહુ જ નાનો ટુકડો અહીંથી દેખાતો હતો. પણ એની રંગપૂરણીમાં એક અદકા રંગની મિલાવટ થઈ ચૂકી હતી.”

‘ઇન્દ્રધનુનો આઠમો રંગ’ નવલકથા એટલે મડિયાની નવલકથાનો પણ એક અદકો રંગ, આઠમો રંગ.

ભીતરનો પયગામ મહોબ્બતનો

ઁકેશ ઓઝા

જયંત ઁંગેદરા આપણા જાણીતા કવિ છે. એમના બે કાવ્યસંગ્રહો : ‘ફૂલોની પાંખ પર’ (૨૦૧૫), ‘છબી અવાજની’ (૨૦૨૧) પ્રગટ થયા છે. પ્રવાસનું એમનું આ પહેલું પુસ્તક છે. વિષય કાશ્મીરનો છે, શીર્ષક છે : ‘કાશ્મીરની ભીતરમાં’ ૨૦૧૦માં પંદરેક દિવસ તેઓને સર્વોદયની પ્રેરણાથી કાશ્મીરના મૈત્રીપ્રવાસની તક મળેલી. પછી દસ વર્ષે કોરોનાકાળ દરમ્યાન તેના વિશે લખવાનું થયું. લેખન પૂરું થયું અને આપણા પ્રતિષ્ઠિત સામયિક ‘કુમાર’ના તંત્રીને તે પ્રતિભાવ અને સલાહ-સૂચનની ખેવનાથી વાંચવા આપ્યું. લેખક નસીબદાર છે કે તંત્રીએ પુસ્તક ‘કુમાર’માં સચિત્ર લેખમાળા રૂપે પ્રગટ કરવાનું નક્કી કર્યું. ૨૦૨૨-૨૩ દરમ્યાન તે શ્રેણી રૂપે પ્રગટ થયું અને ૨૦૨૪માં પુસ્તક સ્વરૂપે.

પ્રસ્તાવનામાં લેખકે લખ્યું છે કે, ‘અહીં કાશ્મીરના સૌંદર્યની વાત છે તો એની પીડાનું આલેખન પણ છે.’ પુસ્તકને વરિષ્ઠ સંશોધક-લેખક નરોત્તમ પલાણની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના પ્રાપ્ત થઈ છે. કાશ્મીરની ભીતરમાં ભારત વિરોધી અને પાકિસ્તાન વિરોધી માનસ છે. જે સમજવામાં આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. અલગતાવાદ અને આતંકવાદ, અફવાઓ અને લશ્કરની જોહુકમી – આ બધાની વચ્ચે થોડા રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો અને મિત્રો આ સમગ્ર પિછવાઈમાં કાશ્મીર સમસ્યાને સમજવાની જરૂર છે. કાશ્મીરનો યુવાન સાચું કહે છે : ‘કાશ્મીરકો કિસીકી નજર લગ ગઈ હૈ, વરના ઐસે હાલાત ન હોતે!’

આપણે કાશ્મીરનું સૌંદર્ય જોવા અને બરફીલા પહાડોનું રસપાન કરવા અધીરા છીએ ત્યારે કાશ્મીરની ભીતરમાં શું ચાલી રહ્યું છે એ આ પ્રવાસવર્ણન પ્રગટ કરી આપે છે. પ્રવાસનો ઉદ્દેશ માનવીય છે. માનવઅધિકારો માટે કામ કરતા મિત્રોએ ગોઠવેલો છે. આખા માહોલને નાગરિક સમાજ વતી સમજવો અને શક્ય તેટલો મૈત્રીનો સેતુ ઊભો કરવો એવા ઉદ્દાત્ત હેતુથી કશ્મીરનાં અંતરિયાળ ગામોમાં આ જૂથ ફર્યું છે, સ્થાનિક લોકોને ત્યાં વસવાટ કર્યો છે, ત્યાંના સંઘર્ષ અને સરઘસોમાં સામેલ થવાની પણ તેમને એ દરમ્યાન આકસ્મિક તક સાંપડી છે. આ બધી બાબતો જોતાં પ્રવાસવર્ણન પલાણસાહેબ કહે છે તેમ ‘રોચક’ બની રહે છે.

સૌથી મહત્ત્વની વાત મહેમાનનવાજીની છે. અજાણ્યા પ્રદેશમાં અજાણ્યા લોકો વચ્ચે ફરતી વખતે ક્યારેક ડર અને દહેશત ઊભાં થતાં રહે છે, પણ એકંદરે એવી બધી જ મુશ્કેલીઓ ખાળીને જે રીતે આગળ વધવાનું થાય છે તેનો યશ કાશ્મીરની પ્રજાને આપવો પડે. અજાણ્યા માણસોને સહેજ શંકાથી અને પછી તરત માનવભૂખ્યા પ્રેમથી આવકારવા, અરે રોકાઈ જવા, અહીંના લોકોએ જે આગ્રહ કર્યો છે ત્યારે મૂળ સૌરાષ્ટ્રના આ લેખકને પણ લાગ્યું છે કે મહેમાનનવાજીનો ઇજારો એકલા કાઠિયાવાડનો તો ન હોઈ શકે!

કાશ્મીરની સમસ્યા વિશે આપણો ઊંડો અભ્યાસ હોતો નથી. જોકે અભ્યાસીઓ પણ કોઈ ઉકેલ તો કરી શક્યા નથી! એ અર્થમાં જ આ પ્રશ્ન પેચીદો છે. કાશ્મીરમાં જે સૌંદર્ય છે, જે કુદરત છે, જે નદી-નાળાં અને પહાડો છે, વૃક્ષો અને વનરાજી છે, તે બધાંનું વર્ણન એક કવિની કલમે મળે એ લાભ તો વાચકને છે જ અને મળ્યો છે. પરંતુ કાશ્મીરના ગર્ભમાં, લોકોના દિમાગમાં શું ભરાઈ બેઠું છે એને વિવિધ મુલાકાતો, ઘટનાઓ અને પ્રસંગો દ્વારા પ્રગટ કરવામાં પણ લેખકને સફળતા સાંપડી છે. જે પ્રવાસ કરી રહ્યા છે તેમની ધડકન જેમ વધે છે તેમ વાચકનો જીવ પણ તાળવે ચોંટે એવું ઘણે ઠેકાણે બને છે. અસલામતીભર્યો આ માહોલ માનવીય સંવેદનાને બાજુ પર રાખીને કંઈક અણધાર્યું તો નહિ કરી બેસે ને એવી ભીતિ સતત ચિત્તમાં રહે છે.

અહીં બેઠાં બેઠાં કાશ્મીર વિશે જાહેર માધ્યમો દ્વારા આપણને જે કંઈ જાણવા મળે છે એનાથી ડરી જઈને કેટલાક કાશ્મીર તરફથી મોં ફેરવી લે છે. તો બીજો કેટલોક વર્ગ જેનામાં માત્ર ને માત્ર એક ટૂરિસ્ટ બેઠો છે તે પ્રવાસનના નામે સૌંદર્યના ઉપભોગની તક જતી કરવા ઇચ્છતો નથી. આ પ્રવાસીલેખક આ બેમાંથી એકેય અંતિમે નથી. એ પ્રવાસી પણ છે અને માનવીય સંવેદનાથી ભર્યો ભર્યો ભારતનો નાગરિક છે તેની પ્રતીતિ તમને પ્રત્યેક પાને પાને થતી રહે છે. માધ્યમો આપણને જે કંઈ કહે છે અને સરકાર દ્વારા જે કંઈ કહેવામાં આવે છે એ બંને ઉપક્રમોને બાજુ પર રાખીને સીધા અનુભવનું બયાન આપણને પ્રાપ્ત થાય છે જે એકંદરે પ્રવાસનો જે મૂળભૂત ઉદ્દેશ છે તે માનવીય સંવેદનાનો વિસ્તાર કરવામાં ઉપકારક નીવડે છે.

લેખક ગુલમર્ગ, સોનમર્ગ અને વૈષ્ણોદેવી પણ ગયા છે, પણ એથી વધુ ત્યાંના લોકોમાં ભળ્યા છે. એમની લાગણી, એમની માંગણી, એમની દહેશત, એમની આશંકા, એમનાં અર્થઘટનો એ સર્વને, ઉપદેશક બન્યા વિના, ખોલી આપવા પણ મથ્યા છે. અંતનું તારણ તો એ જ છે કે કાશ્મીરની સમસ્યાનો ઉકેલ કંઈ એમ હાથવગો નથી. સરકાર લશ્કરના માર્ગે આગળ વધે છે અને લશ્કર સલામતી પૂરી પાડવાને બદલે પ્રજાને આતંકવાદીઓની મદદગાર ગણી લઈ નવો આતંક ફેલાવે છે! ભારત સાથેનું અહીંની પ્રજાનું ભાવનાત્મક જોડાણ હજુ સુધી થયું નથી એ ડગલે ને પગલે જોવા મળે છે. અહીંની પ્રજાના મનમાં જે 'સ્વાયત્ત કાશ્મીર'નું ભૂત ભરાયેલું છે એ કેવી રીતે ઉતારવું એ કોઈને સમજાતું નથી. પ્રજા પોતે પણ સતત દ્વિધાભાવ અનુભવ્યા કરે છે. આતંકવાદીઓને મજબૂરીપૂર્વક સહી લેવા પડે અને બીજી તરફ લશ્કર દ્વારા તેમના તરફ પણ શંકાની સોય તકાતી રહે એ રોજની પીડા વેઠીને પ્રજા ત્રાસી ગઈ છે.

વર્ષો પહેલાં વિનોબાએ મહોબતના પયગામ રૂપે કાશ્મીરનો પ્રવાસ કરેલો. ત્યારે વિનોબાએ એમ જ કહેલું કે અમે કંઈ તમારા પ્રશ્નો ઉકેલી શકીએ એમ નથી; અમે તો તમારાં દુઃખદર્દમાં, એક માનવીય ધોરણે, તમારી સાથે થોડો સમય, ઊભા રહેવા આવ્યા છીએ. અમને પણ વિનોબાની ધરી પર ચાલીને ‘વિશ્વગ્રામ’ના માધ્યમથી ત્રણેક વાર કાશ્મીરના વિવિધ પ્રદેશોની લાંબી મહોબતયાત્રાઓ કરવાની તક સાંપડી છે, ત્યારે પણ અમારી સમજ કોઈ નવી ઊભી થઈ નથી. દુઃખની વખતે કોઈ બાજુમાં આવીને ઊભું રહે તો કોઈ પણ પીડિતને એ સ્વાભાવિકપણે જ ગમવાનું. આ માનવીય ઉદ્દેશ નજરઅંદાજ ન થવો જોઈએ.

(કાશ્મીરની ભીતરમાં, લે. જયંત ડાંગોદરા, પ્ર.આ. ૨૦૨૪, કિં.રૂ. ૧૫૦/-, પૃ. ૧૧૨, પ્રકાશક : કૃતિ પ્રકાશન, વિરમગામ-૩૮૨૧૫૦)

‘યાત્રાપથે’ ચાલી અંતર્યાત્રા

ડંકેશ ઓઝા

દક્ષા વ્યાસ જાણીતાં ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનાં અભ્યાસી અધ્યાપક અને લેખક પણ છે. કવિતા, વિવેચન, સંશોધન, અનુવાદ, સંપાદન ઉપરાંત પ્રવાસ વિશે પણ એમણે લખ્યું છે. વર્ષ ૨૦૦૬માં ઉત્તરાંચલ વિશેનું પ્રવાસનું પુસ્તક એમણે આપેલું. હવે આ બીજું પુસ્તક છે જેમાં હિમાચલનો વિસ્તાર છે, ગોવા, આંદામાન, લક્ષદ્વીપ જેવા દરિયાકાંઠાના વિસ્તારો વિશે છે. તો વળી, દક્ષિણ ભારત, જે તીર્થધામોથી ભરેલું છે, તેના ગુરૂવાયુર અને રામેશ્વર વિશે પણ છે. વર્ષો પહેલાં પુટપતિ એટલે કે સત્ય સાંઈબાબાના મુખ્ય મથકની પણ તેઓ ભાવયાત્રા કરવા ગયેલાં. સાંઈબાબા તેલુગુમાં બોલતા હતા, એ દિવ્યવાણીનો પ્રશાંત અનુભવ પણ તેઓ માણી આવ્યાં છે.

પુસ્તકનું શીર્ષક ‘યાત્રાપથે’ ભલે હોય, પરંતુ બધે સ્થળે તેઓ ટૂરમાં ગયાં છે. યાત્રા શબ્દ અત્યંત ઊંચો અને અલગ પ્રકારનો ભાવ ઊભો કરે છે જે આજે આપણે ટૂરિસ્ટો કદી અનુભવી શકવાના નથી! સદીઓ પહેલાં આદિ શંકરાચાર્યે પદભ્રમણ કરીને ચાર ખૂણે ચાર મઠો સ્થાપ્યા હતા તે સાચી યાત્રા હતી. કાકા કાલેલકર અને સ્વામી આનંદ જેવા હિમાલય ખૂંદવા નીકળતા એને પણ આપણે યાત્રા કહી શકીએ. પરંતુ તે પછીના બધા પ્રવાસો છે. આજે તો આપણે જે કંઈ ફરીએ છીએ એ ટૂરિઝમ જ છે.

લેખિકા શ્રદ્ધાળુ છે, ભાવુક પણ છે, કવિ પણ છે, જિજ્ઞાસુ છે અને પ્રવાસ કરવાનાં શોખીન છે. ક્યાંક ક્યાંક ગદ્યથી ભાવ વ્યક્ત કરવાનું અપર્યાપ્ત જણાતાં પદ્યમાં પણ સરી પડે છે! મથામણ તો અનુભવેલા ભાવની અભિવ્યક્તિની જ છે. એક ઠેકાણે ખુદ કહે છે : ‘યાયાવર પંખીની જાત હશે મારી. નિજાનંદે નીકળી પડી છું. સાથે સમ ખાવા પૂરતી એક સહેલી છતાં સાવ એકલી...’ (પૃ.૩૦) કદાચ આ પ્રવાસસંગાથી પ્રિય સખી રક્ષા પારેખને તેથી જ પુસ્તક ‘અર્પણ’ માટે પસંદ કરી છે.

આજના પ્રવાસો કંડક્ટેડ ટૂર પ્રકારના હોય છે. દક્ષાબહેન પણ એનાં આયોજનો જાણી-સાંભળી તેમાં જોડાઈ જવા ઉત્સાહી બન્યાં છે. અભ્યાસી જીવ છે તેથી સ્થળો વિશે વધુ વિગતે જાણી વર્ણનમાં ઉમેરતાં રહે છે. ગોવામાં કુખ્યાત ચાર્લ્સ શોભરાજને જ્યાં પકડેલો તે કિનારાનો સંદર્ભ પણ આપવાનું ચૂકતાં નથી. એ વખતે એમની ભાષાને પણ અખબારી ભાષા આભડી જાય છે અને લખે છે : ‘કુખ્યાત ચાર્લ્સ શોભરાજને અહીંથી જ દબોચી લેવાયો હતો તો!’

પ્રવાસમાં અનુભવવી પડતી અમુક પ્રકારની એકવિધતાથી તેઓ થાકી પણ જાય છે. ક્યારેક નાનીશી વાતમાં આનંદિત પણ થઈ ઊઠે છે. આવી જ એક ભાવયાત્રા, ચિત્તની અંદરની જ તો, અનુભવતાં લખે છે : ‘ન જાણું શાથી મન ઉદાસ છે આ શી વિધિની લીલા છે! પુનરપિ જનનમૂ! પુનરપિ મરણમૂ..ની! થાય છે, બસ આમ જ ચક્રયાન વગર અટકયે ચાલ્યા જ કરે... ચાલ્યા જ કરે ને હું ઓગળતી રહું આ સ્તિગ્ધ અંધકારમાં...’

એકંદરે પ્રવાસરસિયાઓ માટે સ્વપ્નપ્રદેશમાં શબ્દ સંગ્રાથે વિહરવા માટેનું એક મજાનું પ્રવાસપુસ્તક આ છે. પુસ્તકના છેલ્લા પૂંઠા પર એમણે સાચું જ કહ્યું છે કે બહિર્યાત્રાની સાથે ચાલતી રહેતી અંતરયાત્રા મહત્ત્વની બની રહેતી હોય છે. આપણે પણ તે માણીએ.

(યાત્રાપથે, લે. : દક્ષા વ્યાસ, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧, પ્ર.આ. ૨૦૨૪, પૃ. ૧૩૬, મૂલ્ય : રૂ. ૧૭૫/-)

હજાર લખ દીવડા ઝગમગે અહીં સામટા,
સુશોભિત મરીન ડ્રાઇ પગથી પરે : વીજળી,
નિર્ચો, અગણ ગેસ-લાઇટ ઝળાંઝળાં માર્ગમાં-
સળંગ ઝગતો અહા નગરકંઠ નેક્ર લેસ શો!
સહસ્રશત આફતાબ ઊતર્યા કહીં આભથી,
ઘરેઘર સુવાંગ ચાંદની; નિહારિકા નીતરી
વહે ધવલ દૂધગંગ મુજ માર્ગ - આસ્કાલ્ટમાં.
પ્રકાશ જળધોધમાં - પથ વિશાળમાં - હું અરે
ખરેખર ભૂલો પડ્યો... ચહું દિશે ભલે રોશની!
ચડેલ ચખ ડાબલા અતિ ઉજાસ-અંધારીના;
તમિસ્ર વિણ ઓળખાય ક્યમ કેડી ઉજાસની?
નિરાશ થઈ આખરે નિજ મહીં કર્યું ડોકિયું,
અહા તગતગે તમિસ્ર! ચખમાં ઝગે સોયરું-
કળાય ઉજળું પથે, કળણ પેખતો પાધરું.

મડિયાનું સમગ્ર પદ્ય, ચુનીલાલ મડિયા, પાનાં નંબર ૬૩

નવા નારીસ્વરો : ત્રણ કવયિત્રીઓ

અશોક ચાવડા

‘પોતીકું અજવાળું’ પાથરતો ‘શબ્દનો ઉજાસ’ / જિજ્ઞા મહેતા

સાંપ્રત સમયમાં ગઝલ સ્વરૂપ એની લોકપ્રિયતાની ચરમસીમાએ છે, પરિણામે પ્રત્યેક કલમ જાણે-અજાણે કાવ્યસર્જનની પહેલી પા... પા...પગલી ગઝલની ચાલણગાડીથી કરે છે. કવિઓની તુલનામાં કવયિત્રીઓએ, વિશેષ કરીને ગુજરાતીમાં, ગઝલ-સ્વરૂપને ઓછું ખેડ્યું છે. ‘ગુજરાતી ગઝલમાં કવયિત્રીઓનું પ્રદાન’ એક સંશોધનનો વિષય છે. ગઝલ ક્ષેત્રે યાદ રહી જાય એવા નામોમાં નયના જાની, સરૂપ ધ્રુવથી આશા પુરોહિત, રક્ષા શુક્લ સુધી આવતાં આંગળીના વેઢા વધી પડે. એમાંય ગઝલ સાથે ગીત, ગદ્ય કવિતા ઉપરાંત અન્ય સ્વરૂપો સાથે કલમરત હોય એવાં સ્ત્રી-સર્જકોની ગણતરી પાછો અલગ વિષય છે. આમ, સમગ્રતયા ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવયિત્રીઓની સંખ્યા નહિવત્ જોવા મળે છે.

અમદાવાદમાં કાર્યરત ‘બુધસભા’ અને ‘શનિસભા’ પર નજર કરીએ તો જિજ્ઞા મહેતા, ભારતી પ્રજાપતિ, રાધિકા પટેલ પ્રથમ પંક્તિમાં સહજ યાદ આવે. આ ત્રિપુટીમાંથી મોડા તો મોડા, પણ ૬૬ ગઝલ, ૧૩ ગીત, ૨૧ ગદ્ય કવિતા સાથે સંવેદન-શતક રૂપે ‘શબ્દનો ઉજાસ’ લઈને જિજ્ઞા મહેતા આવ્યાં છે. ગઝલનાં ધસમસતાં વહેણમાં પહેલાં તો ગઝલસંગ્રહ અપેક્ષિત હોય એ માન્યતાને પ્રથમ પ્રકાશને કવયિત્રીએ ત્રણેય સ્વરૂપો આરાધીને ભાવકોને અચંબિત કર્યાં છે. વ્યવસાયે માધ્યમિક શિક્ષક એવાં આ કવયિત્રી ‘દરેક કવિતા મારી જિવાતી જિંદગીનાં પ્રમાણપત્ર તેમજ મારા આંતરિક અવકાશની તેમજ ભીતરે જાગેલી સંવેદનાઓની અનુભૂતિ છે’ કહીને શબ્દ સાથેનો સંબંધ મૂલવે છે. ગીતકવિ માધવ રામનુજ ‘ગઝલમાં એમની કવિતા ખીલી ઊઠે છે’ કહીને ગઝલોને આવકારે છે. ગઝલકાર રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ ‘સંગ્રહમાં ગઝલોના પ્રમાણમાં ગીતની સંખ્યા ઓછી છે, પરંતુ ગીતમાં તેમની સર્જક પ્રતિભા ખીલતી

જણાય છે' કહીને ગીતોને આવકારે છે. મૂર્ધન્ય કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠ આશીર્વાચન આપે છે અને વિનોદ જોશી 'સરેરાશ શબ્દને વિશિષ્ટ બનાવવાની એમને સમજ છે તે તરત દેખાઈ આવે છે' કહીને મહદંશે ગદ્ય કવિતા તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે.

'શબ્દનો ઉજાસ' કાવ્યસંગ્રહમાં કર્તા 'કવિ' નથી, પણ 'કવયિત્રી' છે એ સહજ વર્તાઈ આવે એમ કવયિત્રીએ પાને પાને પોતીકો શબ્દઉજાસ ફેલાવ્યો છે. એક રીતે એ વિશેષતા પણ છે અને મર્યાદા પણ. અલબત્ત, હાલ તો ગમતાનો ગુલાલ જ હોય એ નિમિત્તે શબ્દનો ઉજાસ જ્યાં જ્યાં ભીતરી અજવાસ પાથરે છે એવાં શબ્દસ્થાનો માણીએ.

અમે દરિયો બનીને એટલું જાણી લીધું,
ઘણા કાંઠાની કિંમત સાવ કોડી હોય છે.

*

ભાર ચૂલાનો હતો જેના ખભે,
ત્યાં ફરજ શી છે બતાવી ના શક્યા.

*

ઝાપટું તો ક્યારનું પૂરું થયું,
બે જણાં પલળે હજી વરસાદમાં.

*

શ્વાસની આ આવજા મોંઘી પડે,
ત્યાં તને હું શી રીતે ધારણ કરું.

*

જે હતી જાહોજહાલી તું હતી,
છે હજી તારી કમી તું આવજે.

*

નજરની બારસાખે પણ તમારી રાહ દેખી છે,
હવે અદલ બની ઈશ્વર સજનજી દોડતા આવો.

*

એક હકીકત ખુલ્લી પડતાં,
જગ આખામાં લજવાઈ છું.

*

હું રહું છું એ નથી મારું હજી,
આપણું ઘર આપણા નામે નથી.

*

બારણાં ખોલો બધા માટે તમે,
હું તો ઘરની ભીંતથી ટેવાઈ ગઈ.

*

દર વખત તો વાંકમાં હોતા નથી,
દર વખત આરોપ ઓઢ્યા છે અમે.

*

એક તરફ સંસાર હતો ને,
બીજે પલ્લે રાખ મૂકી છે.

જિજ્ઞા મહેતાનું ઘડતર કાર્યશાળાઓમાં થયું હોવાથી ગઝલોમાં એકંદરે પાંચ-સાત બહાર પર હથોટી હોવાથી છંદસફાઈ જોવા મળે છે, પરંતુ કાફિયા-લોભ કાફિયાદોષથી બચાવી શક્યો નથી. કાફિયાને અન્ય કાવ્ય-સ્વરૂપોમાં ‘પ્રાસ’ તરીકે ખપમાં લેવાય છે. કાફિયા સ્વર (હફ્-એ-ઇલ્લત) અને વ્યંજન (હફ્-એ-રવી) પર નિર્ભર હોઈ કાફિયાની અયોગ્ય ગોઠવણથી કાફિયાદોષ જન્મે છે. આમ, છંદશાસ્ત્રની લગોલગ કાફિયાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ગઝલકાર માટે અનિવાર્ય છે. પ્રથમ પ્રકાશન હોવાથી હાલ એની વિગતે ચર્ચા ટાળીએ.

ખેર, ગઝલમાં છંદ-ગણબિંબ યુસ્ત હોય છે એટલે એક પણ વધારાનો અક્ષર આખા મિસરાની ઇબારતને છિન્નભિન્ન કરી દે છે. કવયિત્રીને ‘પણ’, ‘ને’ જેવા ભરતીના શબ્દોથી વિશેષ લગાવ છે. જ્યાં ‘ગા’ માટે કંઈ ના મળ્યું ત્યાં ‘પણ’, ‘ને’ જેવા ભરતીના શબ્દોની ટેકણલાકડીથી ચલાવ્યું છે. માત્ર છંદ-રદીફ-કાફિયાનું મેળવણ ગઝલ નથી એ વાત જલદી સમજાય તો સારું અન્યથા ગઝલલેખન ગઝલો પર ગઝલો ઘૂંટવાનો ઉપક્રમ બની રહેશે. અન્ય કવિઓની જાણીતી રદીફનું પ્રયોજન પણ ટાળવું જોઈએ. જેમ કે, ‘બેઠા છીએ’ (રાઝ નવસારવી), ‘વરસાદમાં’ (આદિલ મન્સૂરી).

મોટે ભાગે પાંચ શેરમાં ગઝલ ગૂંથતાં કવયિત્રી પ્રથમ દષ્ટિએ કેટલીક ગઝલમાં હઝલના શેર પણ રચી દે છે. સંભવત્ આવા શેર કવયિત્રીએ સભારંજનીને ધ્યાનમાં રાખીને પણ મૂક્યા હોય. અલબત્ત, લોકપ્રિયતા અને પ્રકાશનમોહમાં ગઝલ-હઝલની ભેદરેખા ઘણા ગઝલકારો સમજી શકતા નથી. જેમ કે,

તું કહે તો આજની રજા મૂકી દઉં,
એક દિવસનો ભલે પગાર ના કર.

*

આ બધા પાગલ છે મારા શબ્દ પર,
ને ફિદા છું હું તમારી ગાળ પર.

*

બધી નાજુક અદાઓને સમેટી બાનમાં રાખો,
વધારે ઝુલ્ફ ભીની હોય તો ટુવાલમાં રાખો.

*

એક ઇશારે હું નાચી તો,
એને લાગ્યું લાયક થઈ ગઈ.

૧૩ ગીતોમાં પણ કવયિત્રી પોતાનાં અસ્તિત્વને નારી પૂરતું સીમિત કરી દે છે. ગીતોમાં યુસ્ત અનુપ્રાસ અને લયાનુભૂતિ કવયિત્રીની સતત કલમસાધનાનું પરિણામ છે. ‘કેમ છો’ ગીત પર ચિનુ મોદીના ‘કેમ છો સારું છો’ની સીધી અસર વર્તાય છે. અલબત્ત, ચિનુ મોદીએ પણ એક શનિસભામાં ‘રે-મઠ’, ‘હોટલ પોએટ્સ’નાં તોફાનોની સ્મરણગલીમાં વિહરતાં જિજ્ઞા મહેતાની નવ્ય કવિતોળી સાથે તોફાનની

ઈચ્છાને માન આપી હું કવિતાસંગ્રહ અંતર્ગત શનિસભાના કવિઓના 'હું'ને પ્રકાશિત કરેલ. ખેર, ગીતમાં ગમતીલા ભાવ જોઈએ.

ભીતરની વાતોને સંઘરીને રાખું તો માલીપા થઈ જાતી ભીંસ,
દરિયાના કાંઠે જઈ પથ્થરને કીધું તો પડઘાઓ પાડે છે ચીસ.

*

એક ખૂણો મેં અંગત રાખ્યો મારા નવતર ઘરમાં,
કેદ કરેલું શૈશવ છુટું મૂક્યું મેં પળભરમાં.

*

બેઉ જણાની વચ્ચે ખોળી એક જગા મેં અંગત,
સાવ અજાણી રાહ હતી ને નથી કોઈની સંગત

૨૧ ગદ્ય કવિતાઓ પણ નારી-સંવેદનોથી તરબતર છે. ગીતગઝલની તુલનામાં ગદ્યકવિતા એના સ્વતંત્ર મિજાજથી લખવી દુષ્કર છે. 'ગોદડી' કવિતા વિશેષ આસ્વાદ્ય છે.

એક વાર માએ

મને સોયમાં દોરો પરોવવા કહ્યું હતું

આજે

એ સોયના નાકામાંથી આખેઆખા

પરિવારને પરોવી દીધાનો આનંદ થાય છે.

'વલ્કેનાઈઝ'માં પણ કવયિત્રી બા-સોયદોરોનાં સંવેદનમાં અટવાય છે.

બા આવા કઠોર સોયાથી કોમળ હાથે કેમ કરીને સાંધતાં હશે

નઈ જેવાં ફાટેલાં કપડાંને!

'કેપિટલ આઈ' ભારેખમ હું-નો ચિતાર દે છે. અલબત્ત, કવયિત્રીને ગદ્ય કવિતાનો પટ પણ વિશેષ માફક આવે છે.

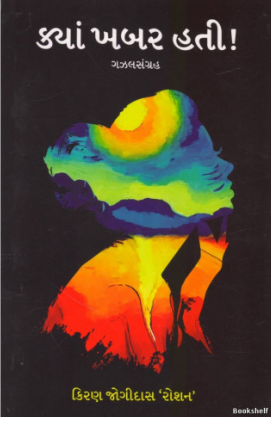
ખેર, પ્રથમ ઉક્ચનને પોતીકી મર્યાદાઓ હોય છે, પરંતુ ઉક્ચન માટે કટિબદ્ધ થવું એ પણ પ્રશંસનીય છે એમ કવયિત્રીની ૧૦૦ કૃતિઓમાંથી પસાર થવાથી નારીસંવેદનનું પરંપરાગત અને આધુનિક પ્રતિબિંબ મળી રહે છે. કવયિત્રીએ ગઝલ-ગીત-ગદ્ય કવિતામાં અન્યોની તુલનામાં પોતાનું જ પુનરાવર્તન વિશેષ કર્યું છે એટલે કવયિત્રીએ પોતાની જાત સાથેનો સંવાદ બાબતે સભાનતા કેળવવી રહી, અન્યથા કવિતા અંગત નોંધપોથી બની રહેવાનાં ભયસ્થાનો છે.

* * *

(શબ્દનો ઉજાસ, કવિતાસંગ્રહ, લેખક-પ્રકાશક: જિજ્ઞા મહેતા, મુખ્ય વિકેતા: નવભારત સાહિત્ય મંદિર, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૨૪, કિંમત : ૨૭૫/-)

■

જાણવાની જરૂર છે ‘ક્યાં ખબર હતી!’ / કિરણ જોગીદાસ

બાલાશંકરથી શરૂ થયેલી ગઝલયાત્રામાં પ્રારંભે કવયિત્રી નહિવત્ પ્રમાણમાં હતી, પરંતુ સમયાંતરે ક્રમશઃ એમાં સાંવેદનિક ઇજાફો થતો રહ્યો છે અને હાલનો ગઝલમુકામ જોઈએ તો ગામેગામ કવિઓની સમાંતરે કવયિત્રીઓનો કાફલો પોતાના આગવા મિજાજમાં જોવા મળે છે. પહેલાં ગઝલક્ષેત્રે આટલી બધી માત્રામાં સર્જકો નહોતા, પણ હવે છે એની પાછળ સોશિયલ મિડિયાનો વધતો પ્રભાવ, સહજ ઉપલબ્ધ મંચ તેમજ વિવિધ કવિતાશાળાઓ અને શિબિરો. ખેર, સાબરમતીનાં રિવરફ્રન્ટથી આગળ જોઈએ તો ગઝલની આરાધના કરતાં કવયિત્રીઓમાં લક્ષ્મી ડોબરિયા, પારુલ ખખ્ખર, હર્ષવી પટેલ, શબનમ ખોજા, કાજલ કાંઝિયા, અંજના ગોસ્વામી અચૂક યાદ આવે.

ખેર, એક બાજુ અનેક મક્કમ અવાજો હજી પ્રકાશન બાબતે ઉદાસીન છે તો બીજી બાજુ પ્રકાશનયોજનાના લાભથી અનેક સર્જકો પોતાનો પ્રથમ સંગ્રહ પ્રકાશિત કરી રહ્યાં છે, તે સાહિત્યિક સંસ્થાઓ માટે અને ભાવકો માટે પણ લાભદાયી ઘટના છે. તાજેતરમાં જ પ્રકાશનયોજના અંતર્ગત કિરણ જોગીદાસ ‘રોશન’ ૧૦૧ ગઝલો સાથે ‘ક્યાં ખબર હતી!’ ગઝલસંગ્રહ ભરૂચથી લઈને આવ્યાં છે. આમ, ગઝલનો ફાલ અમદાવાદ, સુરત, ભાવનગર, વડોદરા પૂરતો સીમિત રહ્યો નથી એનો આનંદ.

વ્યવસાયે યોગશિક્ષક એવાં કોંકિલા ઓઘાણીએ ‘વાત જાણે એમ છે’ કહીને કોંકિલાથી કિરણ જોગીદાસ સુધીની સ્વયાત્રા સહજભાવે ખોલી આપી છે. લગ્ન નિમિત્તે નારી પાસેથી પ્રત્યક્ષ રીતે તો પિયરનામ કે પિયરઅટકનો ત્યાગ છે, પરંતુ પરોક્ષ રીતે અનેકગણું ત્યાગવું પડતું હોય છે એનો સંવેદનચિતાર કવયિત્રીની કેફિયતમાંથી મળી આવે છે. ‘સૂલઝેલી સમજણને કારણે એમની ગઝલોને એક મજબૂત ધરી સાંપડી છે જે એમની ગઝલગતિને વેરવિખેર કે નિરંકુશ થવાથી બચાવે છે’ કહીને કવિ રઈશ મનીઆર કવયિત્રીની ગઝલો માટે આશાવાદ જન્માવે છે. તો ‘એક સ્ત્રી કવિતા લખે ત્યારે તેમાં નારીવાદી સ્પર્શ હોવાની સંભાવના વધી જતી હોય છે, પરંતુ કિરણબહેનની ગઝલોમાં એવા કોઈ ફાંટા નજરે ચડતા નથી’ કહેતાં કવયિત્રી પારુલ ખખ્ખર કવયિત્રીને નારીવાદીનાં ચશમાંથી ન જોવા ટકોર કરે છે.

ખેર, એ અલગ વાત છે કે કવયિત્રીની કલમમાં નારીવાદી સ્પર્શની ઝાંખી જ સવિશેષ જોવા મળે છે. આવો, થોડીક શબ્દાનુભૂતિ માણીએ.

સ્થિર છું ભીતર અને બદલાય છે આ ચામડું,
હું યુગોથી સાચવેલો મુજ મહીં અવશેષ છું.

*

ઘર છોડીને ફળિયે બેઠાં,
સપનાં જઈ ઝળઝળિયે બેઠાં.

*

પાંખ સાથે ઊગી નીકળ્યું પીંજરું,
આભ ઊડવા કદી ના મળ્યું આપણું.

*

બની ગૌતમ અહમ્ મારો મને પથ્થર બનાવે છે,
અહલ્યા જેમ તડપું છું છતાં ક્યાં રામ આવે છે.

*

નથી હું દ્રૌપદી કે કૃષ્ણ આવે ને બચાવે લાજ,
વલણમાં તેજ ને તરખાટના સો ચીર રાખું છું.

*

તડકો હશે તો મૂલ્ય હશે છાંયડાંનું પણ,
સુખ પણ ગમે ના જો મળે દુઃખ ભોગવ્યા વગર.

*

તાપની કે ટાઢની ક્યાં છે અસર,
સોડમાં ચિંતા ઘણી પાળી હશે.

*

ઝાડ પર આવે અગર એકાદ ચકલી,
ડાળખીનું જાણે કોઈ વ્રત ફળે છે.

કિરણ જોગીદાસની ગઝલોમાં એક-બે અપવાદ (જેમ કે, દીધા કાગળ કોરા તે...) અવગણીએ તો પ્રમાણમાં છંદદોષ જોવા નથી મળતા. કાર્કિયાદોષ વર્તમાન ગઝલોમાં ઘર કરી ગયો છે અને એની વિગતે ચર્ચા કરવાનો હાલ અવકાશ નથી. કવયિત્રી પોતાનાં કલ્પનનું પુનરાવર્તન કરવામાં પણ ઉતાવળ કરે છે. જેમ કે ચકલી અને ડાળખીનું ઉપરોક્ત કલ્પન અન્ય શેરમાં આ રીતે આવે છે.

ડાળખી જ્યારે દિસે ચકલી વગરની વાંઝણી,
ઝાડ જેવી વેદના ઊભરાય મારી કૂખમાં.

તો અન્ય ગઝલમાં કિરણ કહે છે:

મંઝિલ મળે કે ના મળે એની નથી ખબર,
રાખ કચાશ ના કદી રોશન પ્રયાસમાં.

અલબત્ત, કિરણ જોગીદાસનો પ્રયાસ અભિનંદનીય છે, પરંતુ અનેક જગાએ કચાશ રહી ગઈ છે. કવયિત્રીએ પૂર્વસૂરિઓનાં ભાવ-સંવેદન અને એમનાં નામે ચલણી

થયેલા શબ્દસમૂહોથી ગંભીરતાપૂર્વક બચવું જરૂરી છે, અન્યથા કિરણનું પોતાનું અજવાળું ગઝલસાહિત્યને ક્યારેય રોશન નહીં કરી શકે. કોઈ ખાસ પ્રયોજનથી આવા શેર કે સાદ્યંત રચનાઓ થાય તોપણ પ્રકાશન વખતે શક્ય હોય તે અવગણવી હિતાવહ છે. પ્રથમ વાચને યાદ આવ્યાં એવાં કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

ગંગાસતી કહે છે :

વીજળીને ચમકારે મોતીડાં પરોવો રે પાનબાઈ!
નહિતર અચાનક અંધારાં થાશે જી;
જોત રે જોતાંમાં દિવસો વહી જશે પાનબાઈ.

તો કિરણ જોગીદાસ લખે છે:

શરત છે વીજળી ચમકે તરત મોતી પરોવી દો,
સમય આપે છે તક નક્કી ભલે પળવાર આપે છે.

આદિલ મન્સૂરી કહે છે:

પાછળ પ્રવાસીઓમાં ઘણા મિત્ર પણ હતા,
કોણે કર્યો પ્રહાર મને કંઈ ખબર નથી.

તો કિરણ જોગીદાસ લખે છે :

કાંટા તો રાહમાં હતા, ઘાયલ થયું હૃદય,
મિત્રો જવાબદાર હશે, ક્યાં ખબર હતી!

શ્યામ સાધુ કહે છે :

આવ, મારા રેશમી દિવસોના કારણ,
જિંદગી જેને કહે છે એ અહીં ઠેભે ચડી છે!

તો કિરણ જોગીદાસ લખે છે :

હતી જે હૃદયમાં ઘણી કીમતી એ,
બધી લાગણી આજ ઠેભે ચડી છે.

શયદા કહે છે :

જિંદગીનો સાર જો પાણી મહી,
એક પરપોટો થઈ ફૂટી ગયો.

તો કિરણ જોગીદાસ લખે છે :

જિંદગીનો ફક્ત એટલો સાર છે,
ફાવો તો તાજ નહીંતર નર્યો ભાર છે.

નયના જાની કહે છે :

વ્યાકુળ હૃદયનું કામ પ્રતીક્ષા જ છે હવે,
મારગ અને મુકામ પ્રતીક્ષા જ છે હવે.

*

તો કિરણ જોગીદાસ લખે છે :

જીવનનું બીજું નામ જાણે પ્રતીક્ષા,
અહીં માનવી રોજ માણે પ્રતીક્ષા.

ખેર, ભાવસંવેદનોની સામ્યતા નાઝિર દેખેયા (તમારા ગયા પછી), કૈલાસ પંડિત (છેતરી જશે), મનહર મોદી (વગર), રાજેન્દ્ર શુક્લ (પ્રવાસમાં), પુરુરાજ જોશી (મન મૂકી વરસ), મનોજ ખંડેરિયા (જિવાયું છે), અનિલ ચાવડા (એવું પણ નથી) જેવા અનેક કવિઓ સુધી લંબાય છે. એટલું જ નહીં ‘ધીરે ધીરે’ (આહિસ્તા આહિસ્તા) ‘જરા સરખી આહટ’ (જરા સી આહટ) એમ અન્ય ભાષા સુધી પણ વિસ્તરે છે. ખેર, એ બધું નજરઅંદાજ કરીએ તો પણ કવયિત્રીએ હિન્દી-ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દો (જેમ કે, રાઝદાર, આહટ) તેમજ અંગ્રેજી શબ્દોથી (ગન, પેકિંગ, લોન, એસી) થોડું અંતર રાખવું જરૂરી છે. પ્રયોગના ભાગ રૂપે કોઈ રદીફનું આયોજન કરીને રચના થાય તો ઠીક, પરંતુ આવા શબ્દો આગંતુક લાગે છે અને ભાવકમનને ભાવતૃષ્ણા ણિપાવવામાં અડચણરૂપ બને છે. પ્રયોગના ભાગ રૂપે કવયિત્રી અનેક નવીન રદીફ પ્રયોજે છે, પરંતુ આ રદીફ કૃત્રિમ લાગે છે અથવા તો એમ કહીએ કે ગઝલના સાદંત ભાવ સાથે લગાવ સર્જી નથી શકતા અને પરિણામે કૃતિ આસ્વાદ્ય બનતી નથી. જેમ કે ‘સભ્યતાના નામ પર’, ‘છતાં ધીરજ નથી ખૂટી’, ‘હવે તો બારણે મારો ટકોરા’, ‘ચકલી વિના’, ‘ચલ બેસ’, ‘સમસ્યા’.

જાણીતું સંસ્કૃત સુભાષિત છે:

લાલયેત્ પંચ વર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ તાડટેત્
પ્રાપ્તે ષોડશે વર્ષે પુત્રે મિત્રવદાયરેત.

કવયિત્રી લખે છે:

યુવા સંતાનને થઈ માવતર સમજી શકો ના,
પ્રથમ મોટપ મૂકીને મિત્ર એના થાય અંગત.

ખેર, પ્રથમ સંગ્રહમાં બધું સારું જ પ્રકટે તે જરૂરી નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં શું સારું હોય એ સમજવા માટે પ્રથમ સંગ્રહ જરૂર માપદંડ બની શકે છે. ‘પાણીદાર ગઝલોના સંગ્રહો ઉત્તરોત્તર મળતા રહે તેવી શુભેચ્છાઓ’ આપતા કવિ રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ સાથે આપણે પણ કવયિત્રીને વધાવીએ અને આવાં ભયસ્થાનોની ભવિષ્યમાં કવયિત્રી કાળજી લઈને પોતીકી સંવેદનાઓથી ગઝલસાહિત્યને રળિયાત કરશે એવી આશા સાથે ‘ક્યાં ખબર હતી!’ને આવકારીએ.

* * *

(ક્યાં ખબર હતી, ગઝલસંગ્રહ, લેખક-પ્રકાશક : કિરણ જોગીદાસ ‘રોશન’,
મુખ્ય વિકેતા : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૨૪, કિંમત : ૧૯૯/-)

તાજગીસભર ‘પહેલી સવાર છે’ / પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ

૧૯૩૨માં ‘ત્રિઉર’ની (ઉમાશંકર જોશી, ત્રિભુવનદાસ લુહાર અને રતિલાલ શુક્લ) ત્રિપુટીએ ‘કુમાર’ના ડેલામાં બચુભાઈ રાવતની રાહબરી હેઠળ આરંભેલી ‘બુધસભા’થી પ્રેરાઈને અમદાવાદમાં તો અનેક સભાઓ શરૂ થઈ છે અને બંધ પણ, પરંતુ ‘કુમાર’ની એ ‘બુધસભા’ ક્રમશઃ ‘કુમાર’, ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના પ્રાંગણમાં આજેય કાર્યરત છે. આ ‘બુધસભા’થી પ્રેરાઈને એ જ નામથી અનેક શહેરોમાં કવિતાસભાઓ કાર્યરત છે.

સાહિત્યની આવી સભાઓ જો એની પ્રાથમિક શરત વાહવાહીને ઓળંગવાની હોય તો પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ રીતે સર્જકને ઘડવામાં મહત્ત્વનો ફાળો ભજવે છે.

આવી સભાઓએ અનેક લોકોને લખતા કર્યાં છે. એમાંય કવયિત્રીઓને પ્રકાશન, મંચ સુધી લઈ આવવામાં આવી સભાઓનું યોગદાન એક વિશિષ્ટ માવજત માગતો અલગ વિષય છે. ગુજરાતી સાહિત્યની વાત કરીએ તો છેલ્લા દસકામાં શિક્ષણના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલી કવયિત્રીઓ ધ્યાન ખેંચે છે.

અમદાવાદની ‘બુધસભા’માં પ્રસંગોપાત્ત હાજરી આપતાં કવયિત્રી પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટની સાહિત્યની સાથે સાથે સંગીતરુચિ પણ નોંધનીય છે. શિષ્ટ સામયિકોમાં અવારનવાર પ્રકાશિત થતાં પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ ૧૦૫ ગઝલો સાથે ‘પહેલી સવાર છે’ ગઝલસંગ્રહ લઈને આવે છે. આમ પણ આજે ગઝલનું સ્વરૂપ એટલું લોકપ્રિય થયું છે કે ભાગ્યે જ એવો પદ્ય સર્જક મળી આવશે જેણે ગઝલ ન લખી હોય. ગઝલ સ્વરૂપની આ લોકપ્રિયતા દાવા-દલીલના વ્યવહારુ નિરૂપણને સવિશેષ આભારી છે.

ગૃહિણીમાંથી કવયિત્રીમાં રૂપાંતર થવું એ કોશેટમાંથી પતંગિયું થવા જેવી આવકાર્ય ઘટના જ છે. ગૃહિણીની સવાર કરતાં કવયિત્રીની સવાર કંઈ અલગ હોવાની અને કદાચ એટલે જ કવયિત્રી ‘પહેલી સવાર છે’ એવા શીર્ષકથી ૧૦૫ સ્વ-સંવેદન-કિરણો લઈને આવ્યાં છે. કવયિત્રીની સંવેદનપોથીમાંથી પસાર થઈએ તો પ્રથમ વાચને જણાઈ આવે છે કે કવિ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ સાચું જ લખે છે ‘પૂર્વી એક પૂર્ણકાલીન વ્યવસાયી મહિલા હોવા છતાં પૂરી શિષ્ટતાથી ગઝલો લખે છે એટલે તેમાં બૌદ્ધિક વ્યાયામ કરતાં હૃદયનો સાદ વધુ સંભળાય છે.’ કવયિત્રી ઉષા ઉપાધ્યાય ‘ભાવકો ઓવારી ન જાય તો નવાઈ’ એવાં અનેક કલ્પન-સ્થાનોના ઉલ્લેખ સાથે ‘નવી પેઢીના સબળા અવાજ’ તરીકે કવયિત્રીને ઓળખાવે છે.

જોકે ‘છંદશાસ્ત્ર અને કાર્કિયાશાસ્ત્રનાં નિયમોનું પાલન ચોકસાઈપૂર્વક કરવા પ્રયત્ન કર્યો હોવા છતાં કોઈ ભૂલ થઈ હોય તો એ મારી અલ્પ સમજ જ ગણાશે’

એવો સહજ સ્વીકાર કરતાં વાણિજ્ય વિદ્યાશાખાનાં સ્નાતક કવયિત્રી શબ્દ સાથેનો નાતો ચાળીશી પછી પણ જાળવી રાખીને સંવેદનાની સદી ઓળંગી શક્યાં છે એ પ્રશંસનીય બાબત છે. એ સ્વયં જ લખે છે.

કરી વિદ્રોહ સૌ સામે જરા હિંમત બતાવી છે,
મેં ખોવાયેલી મારી જાતને ખુદથી મળાવી છે.

*

જે ગળથૂથીમાં પીધાં છે અને નસનસમાં દોડે છે,
પ્રથાઓ ને રિવાજો એ હવે બેબાક તોડું છું.

કવયિત્રી શબ્દ ઉપરાંત સૂરથી પણ ઘરોબો ધરાવે છે અને એટલે જ શબ્દ સાથે સૂરના નિયમોનું પણ ધ્યાન રાખે છે. અલબત્ત, શબ્દ હોય કે સૂર એના નિયમ અંતે તો જીવન-ક્રમમાં જ તબદીલ થતા હોય છે. કવયિત્રીની સભાનતાને ઉજાગર કરતો શેર જોઈએ.

છો બહાર થઈ જવું પડે ગાયકના વૃંદથી,
ખોટા સૂરો ગવાય તો ઝીલી શકાશે નહીં.

કવયિત્રી વ્યવસાયે આચાર્યા છે એટલે વર્ગખંડની ભીતર અને બહાર સતત નજર રાખવાનું રહે જ. આમ તો ‘દફ્તર’ રદીફ સ્વયં ભાવકને રોકવા પૂરતી છે. દફ્તરનો એક અર્થ કાર્યાલય પણ થાય છે. અનેક અર્થાકાશમાં વિહાર કરાવતા શેર પાસે અટકીએ.

કહી ના શકે જ્યારે કોઈને કંઈ પણ,
પછી એક ચિઠ્ઠી લખી જાય દફ્તર.

નારી લખે એટલે નારીસંવેદન જાણેઅજાણે આવ્યા વિના ના રહે. છાશવારે અત્યાચારનો ભોગ બનતી મહિલાઓને લક્ષ્યમાં રાખીને ‘દુપટ્ટો’ ગઝલ એ રીતે કરુણભાવ સાથે આસ્વાદ્ય છે.

પીંખાયો હશે જ્યારે દસ-બાર હાથે,
હશે કેવો હીબકે ભરાયો દુપટ્ટો.
દબાયાં છે રંગીન સપનાંઓ નીચે,
દુપટ્ટાની ઉપર છે ધોળો દુપટ્ટો.

તો, એ જ ભાવસંવેદન અન્ય શેરમાં આ રીતે આવે છે.

એણે અનુભવ્યો છે ભૂખ્યો સ્પર્શ જ્યારથી,
સૌને જુએ છે ત્યારથી કેવી ડઘાઈને.

ખેર, વિગતે વાત કરવા કરતાં ‘પહેલી સવાર’માંથી કેટલાંક ગમતાં તાજગીસભર કિરણો માણીએ.

ચાલો ઊડો, ઊડો હવે એ બંધ થયું રટણ,
પાંખો કપાઈ ગયા પછી રાહત ઘણીય છે.

*

માફી, પ્રશંસા, પ્રેમ, સહાનુભૂતિ બધું -
ત્યારે મળ્યું કે જ્યારે હું કાયાવિહીન થયો.

*

અપરાધભાવથી સદા પીડાતી એ હશે,
કોઈ રુદન ક્યાં સાંભળે બિચારી જાળનું.

*

થાકી ગઈ છું વ્યર્થ પ્રયત્નો કરી હવે,
મારાથી મારી બહાર લગીરે અવાશે નહીં.

*

આખું જીવન ગયું પણ અળગા કર્યા ના જેણે,
ને આખરે ચિતા પર રાખી શક્યા ન થેલા.

*

મૂકી હતી મેં વાત તો અંગતની સામે પણ,
ક્યાંથી હવે એ વાતને આવી ગયા છે પગ?

*

હું હાજર છું - એવું હંમેશાં જતાવે,
ઘણાં દર્દ ઝંઝર પહેરીને આવે.

*

નવરાશ ક્યાં હશે હવે તારા ગયા પછી,
વર્ષો જશે આ આંખનું પાણી ઉલેચતાં.

*

સમાઈ જશે એમાં આંખોના રેલા,
કૂવા ખોદી રાખ્યા છે ઉંબરની અંદર.

*

અપેક્ષાના કિલ્લામાં બંધક બનીને,
ખૂણામાં લપાઈને શૈશવ રડે છે.

*

સરળ ને શાંત હો જીવનસફર બસ એ જ આશયથી,
સહનશક્તિ, ક્ષમા ને મૌન મેં સહવાસમાં લીધા.

*

કાપીને પાંખ આપવી નહીં પરવડે મને,
આઝાદી ગીરવે રાખવી નહીં પરવડે મને.

ખેર, કવયિત્રી સજગ છે, છતાં ક્યાંક છંદદોષ, જોડણીદોષ જોવા મળે છે. જોકે આજે રચાતી મોટા ભાગની ગઝલોમાં છંદ-ગણભિન્નમાં જરૂરી એવા યતિ-આવર્તન પ્રત્યે ઉદાસીનતા જોવા મળે છે. પૂર્વી બ્રહ્મભટ્ટની બે-ચાર ગઝલોમાં આવું જોવા મળે છે. જેમ કે, આ શેરમાં ઉલા મિસરામાં છંદ-લય બેઉ જોખમાયા છે.

ખુમારી સાચવીને રાખી અભાવો વચ્ચે,
આ વાત પર મેં આજે ખુદની નજર ઉતારી.

વળી, કવયિત્રીએ અનેક હિન્દી-ઉર્દૂ શબ્દોનું પ્રયોજન કર્યા કર્યું છે તેનાથી બચવું જરૂરી છે. 'સિંગિંગ બર્ડ'નું પ્રયોજન તો ખૂંચે જ છે. આજના અનેક ગઝલકારોની જેમ પૂર્વસૂરિઓએ અંકે કરેલ રદીફો પ્રયોજવાનો મોહ કવયિત્રી નથી છોડી શક્યાં. જેમ કે, 'નથી હોતા' (શેખાદમ આબુવાલા), 'લાજ રાખી છે' (કૈલાસ પંડિત), 'ભેજ છે' (ચિનુ મોદી), 'હોત તો સારું' (બરકત વિરાણી), 'એ કોણ છે' (અમૃત ઘાયલ), 'વાર તો લાગે જ ને' (ઉદયન ઠક્કર) જેવી રદીફ સાથેની ગઝલો કોઈ તરહી મુશાયરા કે અંગત અભ્યાસ માટે ભલે લખાઈ હોય, પણ પૂર્વસૂરિઓના કાફિયા-રદીફ આજની પેઢીએ શક્ય હોય તો ટાળવા જોઈએ. ખાસ કરીને અસલ અને નકલ વચ્ચેની ભેદરેખા જેટલી જલદી સમજાઈ જાય એટલું વહેલું કલાનું પોત ખીલે છે એ નાતે રદીફ બાબતે તો અવશ્ય ધ્યાન રાખવું જોઈએ. વળી, નવીન કાફિયા-રદીફ પ્રયોજવાની ઉતાવળ કવયિત્રીને માફક નથી આવી અને પરિણામે કેટલીક ગઝલોની રદીફ માત્ર લટકણિયું બનીને રહી ગઈ છે. જેમ કે, 'ઈચ્છા ભસ્મ થઈ', 'ગરજ' વગેરે. તો અનેક મિસરાઓમાં ઘસાઈ ગયેલી પંક્તિઓ કવયિત્રીની કલમસજ્જતાને હાનિ પહોંચાડે છે. જેમ કે, 'દિલ દુખાડે છે', 'દિલ પર લગાડે છે' વગેરે.

બીજું કે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં અઢળક જોડણીદોષ જોવા મળે છે, જે સજ્જ ભાવકના વાચનરસમાં વિઘ્ન જન્માવે છે. અલબત્ત, એવું પણ બની શકે છે કે કવયિત્રીએ લઘુ-ગુરુને છંદ મુજબ જાળવી રાખવા આવું પ્રયોજન કર્યું હોય, તેમ છતાં ભાષા બાબતે સજકે સભાન રહેવું જ જોઈએ અને ભવિષ્યમાં આવું ન થાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. કવયિત્રીએ પોતાના વ્યવસાયનાં સંવેદનોમાંથી બહાર આવવાની પણ જરૂર છે કારણ કે 'પરીક્ષા', 'કસોટી', 'ઉત્તર', 'પ્રશ્નો', 'અભ્યાસક્રમ', 'પાસ' ઇત્યાદિ વારંવાર આવશે તો એની અર્થસ્થાયા પણ પુનરાવર્તિત થવાની જ. અલબત્ત, સમગ્રતયા ૧૦૫ ગઝલોમાંથી પસાર થતાં કવયિત્રીની 'પહેલી સવાર' તાજગીસભર તો વર્તાય જ છે. ભવિષ્યમાં આ સવાર વધારે ને વધારે પ્રકાશમય બને એવી શુભ કામનાઓ.

(‘પહેલી સવાર’ છે, ગઝલસંગ્રહ, લેખક : પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ,
પ્રકાશક : નવસર્જન પબ્લિકેશન, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૨૪, કિંમત : ૨૫૦/-)

નર્મ-મર્મ અને કળાકેન્દ્રી આકર્ષક નિરૂપણ : ‘પોલિટેકનિક’

ગીતા ડી. કુકડિયા

(શોધછાત્ર, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાના સર્જન ક્ષેત્રે વર્ષ ૨૦૧૬માં ‘પોલિટેકનિક’ નામનો વાર્તાસંગ્રહ લઈને શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમારનો પ્રવેશ થાય છે. એકમાત્ર વાર્તાસંગ્રહ અને તેની ૧૦ જેટલી વાર્તાઓ છતાં વિષય અને કલાકીય મૂલ્યોની માવજતની દૃષ્ટિએ તેમણે દાખવેલી સર્જકતા તેમનામાં રહેલા બળૂકા વાર્તાકારનો ગુજરાતી ભાવકોને પરિચય કરાવે છે. વાસ્તવ જીવનની આસપાસ મંડરાતા ખૂબ નગણ્ય કે નાના ગણાય તેવા પ્રશ્નોને તેમણે હાસ્ય-કટાક્ષ દ્વારા જે રીતે ટૂંકી વાર્તામાં મૂકી આપ્યા છે તે ખરેખર વખાણવાલાયક છે. ‘પોલિટેકનિક’ વાર્તાસંગ્રહની આ વાર્તાઓ ‘શબ્દસૃષ્ટિ’, ‘ખેવના’, ‘જલારામ દીપ’, ‘નવનીત સમર્પણ’, ‘તથાપિ’ વગેરે સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયેલી. તે સમયથી જ ગુજરાતી વાચકોનું ધ્યાન તેમણે પોતાની તરફ આકર્ષિત કરેલું. આ વાર્તાસંગ્રહની દરેક વાર્તા એક નવા, વાસ્તવિક તથા સામાજિક પ્રશ્નોને નર્મ-મર્મના આસ્વાદ્ય પુટ સમેત રજૂ કરે છે. પ્રથમ આવૃત્તિમાં કુલ ૧૦ વાર્તાઓ પ્રગટ થયેલી. ત્યારબાદ ૨૦૨૦માં નવજીવન ટ્રસ્ટ દ્વારા બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવી તેમાં ‘બ્લેન્કેટ’ નામની વાર્તા ઉમેરીમાં આવી છે.

‘પોલિટેકનિક’ વાર્તાસંગ્રહમાં ‘પોલિટેકનિક’, ‘હવે કઈ પોલિટેકનિક?’, ‘ઊડણચરકલાડી’, ‘ઈન્ટેલેકચ્યુઅલ ઈન્દુભાઈ’, ‘ઈસ કી મા કા સુંદરજી’, ‘આઈ.એસ. આઈ.નો હાથ’, ‘સાહેબની શોકસભા’, ‘શીર્ષક: હજી નક્કી નથી’, ‘એમ.પી.અજમેરા’, ‘પોસ્ટકાર્ડ જેટલી (જ) વાર્તા’, ‘બ્લેન્કેટ’ (જે પાછળથી ઉમેરવામાં આવી) આ અગિયાર વાર્તાઓ છે. આ ટૂંકી વાર્તાઓએ ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા ક્ષેત્રે નવું પરિમાણ બક્ષવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે તેમ કહી શકાય. પોતાની આસપાસના જિવાતા જીવનના - એક દૃષ્ટિએ સામાન્ય લાગતા પ્રશ્નોને તેમણે ટૂંકી વાર્તા સ્વરૂપમાં ચોટદાર રીતે મૂક્યા છે. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા ક્ષેત્રે હિમાંશી શેલતની ‘બારણું’ અજિત ઠાકોરની ‘માવઠું’ મોહન પરમારની ‘હિરવણું’ કે કિરીટ દૂધાતની ‘બાયું’ જેવી વાર્તાઓ નોખી ભાત રચે છે, તેમ મહેન્દ્રસિંહ પરમારની ‘પોલિટેકનિક’ વાર્તા નારીજીવનના વાસ્તવિક પ્રશ્નોને જે રીતે-ભાતે અને કલાકીય સૂઝ સાથે પ્રગટાવે છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે.

‘પોલિટેકનિક’ વાર્તા ખુલ્લામાં કુદરતી હાજતે જવામાં સ્ત્રીઓને અનુભવાતી મુશ્કેલીઓને હળવા કટાક્ષ અને રમૂજી વિષયવસ્તુમાં લેખક રજૂ કરે છે. આ વાર્તા પ્રગટ થયા પછીના સમયમાં આ વિષયને અનુરૂપ ફિલ્મ રૂપાંતરો પણ થયાં છે જેમ કે : ‘જહાં સોચ વહી શૌચાલયની જાહેરખબરમાં ‘અબ યે ઘૂંઘટ તુમ હટા હી દો’ એવી નવવધૂને અપાતી શિખામણ હોય કે ‘ટોઇલેટ એક પ્રેમકથા’ ફિલ્મ હોય કે ‘કરસનદાસ પે એન્ડ યુઝ’ જેવી ફિલ્મમાં પણ આ પ્રકારનું કથાવસ્તુ આવે છે. આ સંગ્રહની પ્રથમ ત્રણ વાર્તા ‘પોલિટેકનિક’, ‘હવે કઈ પોલિટેકનિક?’ અને ‘ઊડણચરકલડી’ જેવી વાર્તાઓ સમાન જેવું વિષયવસ્તુ છતાં જુદી રીતે લખાયેલી હોવાનું દેખાઈ આવે છે. ગામડામાં શૌચાલયના અભાવે સ્ત્રીઓને સહન કરવી પડતી મુશ્કેલી આ વાર્તાઓનો મુખ્ય સૂર છે. આ વાર્તાઓમાં સ્ત્રીઓ માટેની હમદર્દી અને સંવેદનશીલ હૃદયના ભાવો જોવા મળે છે. સ્ત્રીઓને શૌચાલયની આવશ્યકતા છે એ વાસ્તવિકતા સમાજ મોડેથી સ્વીકારે છે, પણ સ્વીકારે તો છે જ.

વાર્તાસંગ્રહની પ્રથમ ત્રણ વાર્તાઓ (‘પોલિટેકનિક’, ‘હવે કઈ પોલિટેકનિક?’, ‘ઊડણચરકલડી’) એક જ કથાબીજમાંથી વિસ્તરતી વાર્તાઓ છે. લેખક પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે, “પોલિટેકનિક કોલેજની સામેની દીવાલમાં પડેલું બાકોરું અને અવારનવાર ‘કામ પતાવવા’ નીકળતી ડબલાબદ્ધ બહેનોને જોઈને ઘણી વાર હૃદયમાં બાકોરાં પડતાં! ભાવનગરની ભાગોળનાં જુદાં જુદાં ‘ઠેકાણાં’ અંતરની રીતે એકબીજાથી ખાસ્સાં દૂર એવાં સ્થળો (સમૂહ) શૌચના પ્રશ્ન ‘એક’ થઈ ગયા. દસ વરસ પછી એ ધારાની બીજી વાર્તા ‘હવે કઈ પોલિટેકનિક?’ લખાઈ ત્યારે જિલ્લાની મેજિસ્ટ્રેટની કચેરી પોલિટેકનિકની સામે ખડી થઈ ગયેલી!.” (પૃષ્ઠ : ૪) એ વિષય વસ્તુ નજર સમક્ષ રાખીને લેખકે આ વાર્તા લખી છે.

‘પોલિટેકનિક’ વાર્તામાં ડેલાની બહેનોને શૌચાલય માટે ખેતર, એ. વી. સ્કૂલનું મેદાન, ભીખાની ચાલી, રેલવેસ્ટેશન, ઇન્ટરસિટી ટ્રેન, દુકાળિયા તળાવ વગેરે ખૂંદી વળે છે. થોડા સમયમાં કોર્પોરેશનની ચૂંટણી આવે છે તો નેતાઓને સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ‘પેલા વેવસ્થા પછી મત.’ મત માટે વ્યવસ્થા તો થઈ ગઈ પણ વસ્તીથી ઉભરાતા નગરમાં એ લાંબો સમય ટકી નહીં. ડેલામાં રમણની વહુ પરણીને આવે છે. અમદાવાદ જેવા મહાનગરમાં રહેલી રમણની વહુને અહીં શૌચાલયની વ્યવસ્થા નથી તે જોઈ હેબતાઈ જાય છે. રમણની વહુ સાસુને કહે છે કે; “દિવસે જવું હોય તો શું કરવાનું?” સાસુએ ધધડાવીને કહી દીધેલું, ‘અમદાવાદ જતા રે’વાનું!” પછી તો જોકે ઘીના ઠામમાં ઘી, ને ડેલામાં રમણની વહુ! ક્યાં જાય!” (પૃષ્ઠ : ૧૦) આ વાર્તામાં આમ સામાન્ય લાગતા પણ ગંભીર ગણાતા પ્રશ્નને લેખક લઈ આવે છે. સ્ત્રીઓ શૌચાલય માટે ઉપયોગ કરતી તે સ્થળો એક પછી એક છીનવાઈ જાય છે. ત્યારે બાયું પોલિટેકનિક કોલેજની દીવાલમાં બાકોરું પાડે છે. બાયુંનો આકોશ: “હમજે છં શું પિટવાવ! મુઆંવ! હવે ચણો વંડયું!” (પૃષ્ઠ : ૧૫) કાઠિયાવાડી

બોલી સાથે વાર્તામાં આવતા સંવાદો પાત્રોના મનોભાવો, વેદના અને સમસ્યાઓ સાથે આવે છે. વાર્તાને અંતે બાયું જે આકોશથી દીવાલમાં બાકોરું પાડેલું તેનો હવે વટથી ઉપયોગ કરે છે. આ વાર્તામાં સ્ત્રીઓના મનોભાવો પ્રગટાવવામાં લેખકને સારી સફળતા મળી છે.

‘હવે કઈ પોલિટેકનિક?’માં પાંચ વરસ સુધી તો બાયુંનો ‘પ્રોગ્રામ’, ‘વ્યવસ્થિત’ ચાલ્યો, પણ પછી કલેક્ટરે પોલિટેકનિકના બાકોરાંવાળી જગ્યાએ તાર ફેન્સીંગ કરાવી એ દીવાલ બંધ કરી દીધી. ત્યાં હવે કલેક્ટર કચેરીનું મકાન બનશે તેથી સ્ત્રીઓની શૌચાલય માટેની મૂંઝવણ વધે છે. ‘ઘણીનો વળી ઘણી કોણ?’ તેના જેવું થાય છે. સમય પસાર થતાં ડેલામાં ટી.વી આવે છે. ત્યારે પણ બાયુ વ્યંગમાં બોલે છે, કે : ‘ટી.વી આવ્યાં, જોવાનાં ડબલા આવ્યાં પણ ‘જવા’નાં તો આ પોલિટેકનિકનાં જ!’ સ્ત્રીઓની આ સમસ્યાનું નિવારણ લાવવાનો વિચાર ના તો સમાજને આવે છે, કે ના તો સરકારને. ડેલાની બાયું બધા જ ઉપાયો કર્યા છતાં પ્રશ્નનું નિવારણ આવતું નથી એટલે અંતે કલેક્ટરસાહેબની ઓફિસે પહોંચે છે. કલેક્ટરને સરકારી કચેરીનું મકાન બનાવી મુખ્યમંત્રીના હાથે ઉદ્ઘાટન કરવામાં જ રસ હતો. પણ અચાનક આ ડબલાપલટણથી ગભરાયેલા કલેક્ટરસાહેબ હાલતા-ચાલતા ‘શૌચાલયરથ’ મુકાવી હાલના સમય પૂરતી આ સમસ્યાને નિવારે છે. પરંતુ બાયુંનું આ સુખ લાંબો સમય ટકતું નથી. થોડા દિવસ પછી બીજી શેરીમાં ‘શૌચાલયરથ’ ફેરવી દેવાય છે. એટલે આ સમસ્યા માત્ર એક ડેલીની કે એક શેરી પૂરતી જ હતી નહીં, પણ આખા સમાજની હતી. વાર્તાનું રમણની વહુ વિચારે છે કે : “મૂઓ ઘણી, મૂઈ આ મારી સાસુ, મૂઈ બાયું ને મૂઓ આ ડેલો, છૂટાછેડા જ કરાવી લઉં.” (પૃષ્ઠ :૨૦) રમણની વહુનો આ આકોશ વંધ્ય નીવડે છે. સંયુક્ત કૌટુંબિક પરંપરાને તોડી વિસંવાદિતતા દર્શાવવાના પક્ષમાં વાર્તાકાર નથી એટલે પછી બધું સમાધાનપૂર્વક આગળ ચાલે છે.

‘ઊડણચરકલડી’ વાર્તામાં ડેલાની એક દીકરી જીવી પરણીને સાસરે જાય છે. પછી પિયરમાં શૌચાલયની કોઈ સુવિધા ન હોવાથી પોતાના સગા ભાઈના લગ્નમાં પણ વહેલાં આવવા માટે તૈયાર નથી. લગ્નનાં આગલા દિવસે આવે છે, ત્યારે દૈનિક ક્રિયા રેલવે ટ્રેનના ડબ્બામાં જ આટોપી લે છે ને લગ્નના દિવસે પિયર પહોંચે છે. લેખકે પરણીને સાસરે ગયેલી કન્યા માટે ‘ઊડણચરકલડી’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. જીવીને સુવિધાસંપન્ન સાસરું મળ્યું હોવાથી તે મા-બાપ-ભાઈને પણ મળવા આવતી નથી. એ પિયરની પેલી ‘રામસભા’ને કાયમ માટે ભૂલી જવા જ માંગે છે. ભૂતકાળમાં જીવી આ ‘રામસભા’ માટે ટ્રેનમાં એક દિવસ ગયેલી ને અચાનક ટ્રેન ચાલતી થઈ ગઈ. આગળનું સ્ટેશન પાંચ કિ.મી દૂર હતું તો ત્યાંથી પગપાળા ચાલતા ઘેર સુધી આવવું પડેલું. પણ વર્તમાનમાં તો જીવી માટે વર અને સાસુ બંને જ એની દુનિયા. તેના મૂળમાં પિયરના સ્વજનો પ્રત્યેનો અભાવ નથી પણ શૌચાલયનું અસુખ છે. આ વાર્તામાં અન્ય સ્ત્રીઓ દ્વારા બોલાતા વ્યંગ, કટાક્ષ, રમૂજ લોકબોલીનો પ્રયોગ દ્વારા વાર્તાકાર રચે છે. જેમ કે : “આવડી આ ઊડણ ચરકલડી તો નવી નવ્વાઈણી

પવણી છે' અંદાદ ગઈ છે સે ને સનેલતા થઈ ગઈ સે!' ડોશીનુંય ગણગણ -' માંડ મંડપ મૂરતમાં આવે સે!' (પૃષ્ઠ : ૩૦) વાર્તામાં સ્ત્રી સ્વભાવગત વલણો પ્રગટાવવામાં સર્જકની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ શક્તિનો પરિચય મળે છે. હળવી શૈલીથી આસ્વાદ્ય રીતે રચાતી આ વાર્તા અંત સુધી ભાવકને જકડી રાખે છે.

‘ઇન્ટેલેકચ્યુઅલ ઇન્દુભાઈ’ ચરિત્રમૂલક વાર્તા છે. કોમી રમખાણથી એક સંવેદનશીલ માણસને કેવો આઘાત લાગે છે, તેનું વર્ણન વાર્તાકાર ઇન્દુભાઈના પાત્ર દ્વારા કરે છે. ઇન્દુભાઈ કોલેજમાં અધ્યાપક છે. જ્યારે કોલેજના માથાભારે છોકરાઓ પરીક્ષામાં જોડે હથિયાર રાખી ચોરી કરતા ત્યારે તેમને અટકાવવાની હિંમત ઇન્દુભાઈ સિવાય કોઈ અધ્યાપકમાં હતી નહીં. ઇન્દુભાઈનું વાંચન, અધ્યયન અને તેમની વિદ્વત્તાનું પ્રમાણ તેમના ડ્રોઈંગરૂમમાં રહેલાં મોટાં-મોટાં પુસ્તકોથી મળે છે. મુંબઈમાં કોમવાદી રમખાણ થાય છે અને ઇન્દુભાઈ જે ભાડાનાં મકાનમાં રહેતા તે મકાનને આગ ચાંપી દેવામાં આવે છે. તેમાં એમનાં બધાં જ પુસ્તકો બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. જે છોકરાઓને ભણાવેલા તેમના હાથમાં નોટપેન હતી તે આજે એમના હાથમાં ખંજર, એસિડની બોટલ જોઈને હૃદયથી હચમચી જાય છે. તેઓ સમજાવવા માટે જાય છે તો એમને અપમાનિત કરીને મારી નાખવાની ધમકી આપે છે ત્યારે જ ઇન્દુભાઈને મૃત્યુ કોને કહેવાય એનો ખ્યાલ આવે છે. ચારેય બાજુ આતંક, લૂંટફાટ, માણસોને જીવતાં સળગાવી દેવાના સમાચાર ઇન્દુભાઈને મળે છે. ઇન્દુભાઈ માનસિક રીતે સંતુલન ગુમાવી બેસે છે. ‘સામેવાળા’ ને ‘આપણાવાળા’માં વિભાજિત થયેલા લોકો સાવ જડ લાગણીના થઈ ગયા છે. સાંપ્રતમાં ઇન્દુભાઈ જેવા ભલા અને આદર્શવાદી માણસને કોઈ સાંભળવા તૈયાર નથી એ વાસ્તવ જગતને વાર્તાકાર દર્શાવે છે. આ વાર્તામાં આવતી સમસ્યા જેવી સમસ્યાઓ સુમન શાહની ‘ઈ.ઈ.ડબલ્યુ યાને સંકટ સમયની બારી’, હિમાંશી શેલતની ‘આજે રાતે’, દલપત ચૌહાણની ‘ટૂક ન ઊપડે તો’, વર્ષા અડાલજાની ‘ચાંદલો’, મીનળ દવેની ‘ઓથાર’ વગેરે વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે.

‘ઇસ કી મા કા સુંદરજી’માં હેરકટિંગ સલૂનમાં કામ કરતો ભરત વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર છે. આ વાર્તા પરિસ્થિતિમૂલક વાર્તા છે. ભરત ફ્રૈજ બનવાનાં સપનાં જુએ છે. ભરત કહે છે કે, સરહદ ઉપર જે સમસ્યા થાય તેની ઉપર કાબૂ મેળવવા માટે નેતાઓ કે પોલીસથી કામ ચાલતું નથી. તેના માટે તો એક ફ્રૈજની જરૂર પડે છે. આથી ભરત ફ્રૈજની ભરતી પ્રક્રિયામાં ટેસ્ટ આપવા ગયો, પણ “ભરતીના સ્થળ પર યુવાનોનાં ટોળાંને જોઈને એ મનમાં વિચારે છે. કે, ભરતીમાં જાવા કરતાં ભરતી હોય ન્યાં કેળાની લારી લઈને ઊભા રહી જાય તો કમાણી સારી થાય.” (પૃષ્ઠ : ૩૫) વાર્તાકારે અહીં ભણેલા-ગણેલા યુવાનોમાં જોવા મળતી બેકારી તો વળી બીજી તરફ લારી લઈને ઊભા રહો તો ફ્રૈજ બનવા કરતાં બમણી કમાણી કરી શકાય- એ વાતને લેખક વક્તાપૂર્ણ શૈલીમાં રજૂ કરે છે. ભરત નિષ્ફળ જાય છે અને અંતે પાછો આવીને હેરકટિંગ સલૂનમાં કામે લાગી જાય છે. આખી વાર્તા હળવાશપૂર્ણ સંવાદમાં

સ-રસ વિકસે છે. હાસ્ય અને ઉપમાના સુમધુર સંયોજનથી કેટલાક સંવાદો વારેવારે માણવા ગમે તેવા છે દા.ત.: “હવે માથું કશ્મીરનું જંગલ થઈ જાય કે ગિરનારી બાવાની જટ્ટા થઈ જાય....ને ઘરવાળી ધમકાવે તોય ક્યાંય જવું જ નથી! ઇસકી મા કા સુંદરજી!!” (પૃષ્ઠ : ૩૮)

‘આઈ. એસ. આઈ.નો હાથ’માં ગામમાં બંધાતા મંદિરમાં બોમ્બવિસ્ફોટમાં હંમેશાંની માફક પાકિસ્તાની આઈ.એસ.આઈ.નો હાથ હશે તેની શંકા બધાને જાય છે. ઘટનાની તપાસમાં એસ.પી.ને જાણવા મળે છે કે, તેમાં ભંગારિયો ડાભી, કેટરિંગ પેઇંગગેસ્ટનો ધંધો કરતો શરદ, પ્રોફેસર ધોળકિયા પણ સામેલ છે. આ લોકોના ધંધા પડી ભાંગતાં તેઓ ગુસ્સામાં આ ઘટનાને અંજામ આપે છે. પુણ્ય કમાવા લોકો પસ્તીને ધર્મસંસ્થામાં આપતા આથી ભંગારવાળો બેકાર બન્યો. શરદનો કેટરિંગનો ધંધો ભાંગી પડ્યો. આ લોકોની વાતો સાંભળીને એસ.પી. પોતાના અતીતની સ્મૃતિમાં સરી પડે છે. સામાજિક વાસ્તવનું બળૂકું આલેખન લેખકે આ વાર્તામાં પૂરી સજ્જતાથી કર્યું હોવાનું દેખાય છે. જેમ કે, “અરે.... રામ શું કળજગ બેઠો છે! મારા હાળા હવે મંદિરનેય નથી મૂકતા....” ‘ચૂંટણી આવે છે તે કંઈક મોરલાવ અંદરખાને કળા કરતા હોય એમાં આઈ.એસ.આઈ.ની ક્યાં કર છ?’ (પૃષ્ઠ : ૪૩) આ ધર્મ સંપ્રદાયો સામાન્ય જનસમુદાયની આજીવિકા છીનવીને પોતાની અર્થસત્તા મજબૂત કરી રહ્યા છે એ વાત વ્યંગના સૂરે બખૂબી કહેવાય છે.

‘સાહેબની શોકસભા’ વાર્તામાં અખિલેશકુમાર નામના વિદ્યાર્થીનું મુખ્ય પાત્ર છે. અખિલેશ ભણવામાં મધ્યમકક્ષાનો વિદ્યાર્થી હતો, પરંતુ ભવિષ્યમાં અધ્યાપક બનવાનાં સપનાં જુએ છે. અખિલેશને હંમેશાં લાગ્યા કરે છે કે, સાહેબે ઓછા માર્ક આપ્યા એટલે તેનું આ સ્વપ્ન પૂરું થયું નથી. પોતાને અન્યાય થયો હોવાની લાગણી અનુભવતો અખિલેશકુમાર સાહેબની હયાતીમાં જ એમનું મૃત્યુ, અગ્નિદાહ અને શોકસભા સુધીનાં દિવાસ્વપ્ન જોવા લાગે છે. વાર્તાકારે આ વાર્તા બીજા પુરુષ કથનકેન્દ્રમાં કહી છે. વાર્તાને અંતે અખિલેશકુમારની પત્ની સાહેબના ઘરેથી સાહેબનો ફોન આવ્યો હતો તે આજે બપોરે પોસ્ટઓફિસમાં પાસબુક લેવા માટે આવવાના છે તેની જાણ કરે છે ત્યારે જ ભાવકને ખ્યાલ આવે છે કે, આ આખી વાર્તા તો અખિલેશકુમારના દિવાસ્વપ્નમાં જ ચાલતી હતી.

‘શીર્ષક : હજી નક્કી નથી’ વાર્તામાં સભા પચીસમીમાં વાર્તામંડળ મહેફિલેફેસાને-ગુપ્તાની વાર્તાશિબિરમાં નવોદિત વાર્તાલેખકોની વાર્તા લખવાની મથામણ અને શિબિરમાં આવેલા વાર્તાના માસ્ટર્સ નવા લેખકોને જે ટીકા-ટિપ્પણી કરે છે તે આ વાર્તામાં લેખક હાસ્ય-રમૂજની શૈલીમાં આલેખે છે. તો ‘એમ.પી. અજમેરા’માં નરેન્દ્રકુમાર અજમેરા (એમ.એ. સંસ્કૃત વિશેષ યોગ્યતા) એક નિષ્ઠાવાન શિક્ષક છે. આ વાર્તાના કેન્દ્રમાં નરેન્દ્રકુમાર અજમેરાનું પાત્ર છે. અજાણતાં જ શાળામાં એક દિવસ નિવાસી કલેક્ટરનાં ધર્મપત્નીને શાળાના બાગમાંથી આચાર્ય અજમેરા ફૂલ તોડતાં રોકે છે. ત્યારથી શાળામાં દરેક સરકારી કામગીરીના ઓર્ડરો આવવા લાગે

છે. એમને સપનામાં પણ વિચાર ન હતો કે એમની આટલી ભૂલ મોંઘી પડી જશે. આ વાર્તામાં એમ.પી. અજમેરાના ચરિત્રચિત્રણ દ્વારા શિક્ષકોની દયનીય દશાનું હળવી શૈલીમાં લેખકે આલેખન કર્યું છે. ચૂંટણીની કામગીરીમાં શિક્ષકોની થતી હાલત જુઓ : “ભારતની લોકશાહી વિશે ચિંતા કરતાં આખી રાત ફફડતા જીવે ઉભડક પસાર કરેલી. સવારમાં ચાર વાગ્યામાં પ્રાતઃકર્મ ‘પતાવી’ લેવાના દબાણમાં નિશાળની ટાંકીથી જલપાત્ર ભરી જતાં હતાં ત્યાં મતપત્રકોની ચિંતા પેઠી. એક થેલીમાં લીધાં સાથે. એક હાથમાં જલપાત્ર ને બીજા હાથમાં મતપત્રો!” (પૃષ્ઠ : ૬૫)

‘પોસ્ટકાર્ડ જેટલી (જ) વાર્તા’ પ્રયોગશીલ અને તેની કથનશૈલીથી નવી ભાત પાડતી વાર્તા છે. આજના સમયે ફેસબુક, બ્લોગ, વોટ્સએપ, ફ્લિક્સ જેવાં સોશિયલ મિડિયા માધ્યમો આવતાં ટપાલપેટીનું પતન થયું છે. સાથે સાથે માતૃભાષા અને સંસ્કૃતિ-સંસ્કારોનું સતત અવમૂલ્યન થઈ રહ્યું છે તેના વિશે લેખક સુંદર કથાવસ્તુ અને ચરિત્રચિત્રણ દ્વારા સચોટ રીતે રજૂઆત કરે છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં આપણે પણ મોબાઇલ જેવા સોશિયલ મિડિયામાં બ્લોગ-ફેસબુક-વોટ્સએપ-ફ્લિક્સમાં જે ભાષા શીખી રહ્યાં છીએ તેના કારણે માતૃભાષા કે પોસ્ટકાર્ડથી અલગ થતાં જઈ રહ્યા છીએ એ ચિંતાજનક સ્થિતિ આ વાર્તામાં લેખકે વ્યક્ત કરી છે. તો અંતિમ વાર્તા ‘બ્લેન્કેટ’માં પરીક્ષિતલાલના ચરિત્રમાં રહેલાં કંજૂસાઈ, દંભ, ચોરી વગેરેનું સરસ આલેખન થયું છે.

આમ, ‘પોલિટેકનિક’ની વાર્તાઓમાં વ્યંગ, કટાક્ષ, લાઘવ, નર્મ-મર્મ હાસ્ય, વાસ્તવલક્ષી સમસ્યાઓ, જુસ્સો, નાગરિકતાના વિવિધ ભાવોને પામી શકાય. પ્રદેશવિશેષ, લોકબોલી અને લોકલઢણનો ભાવ લેખકની દરેક વાર્તામાંથી સારી પેઠે પામી શકાય છે. આ સંગ્રહની કેટલીક વાર્તાઓમાં પાત્રના આત્માવૃત્તાંતની વાત સુંદર વર્ણન સાથે આવે છે. તેમાં ‘ઇસ કી મા કા સુંદરજી’ વાર્તાનાં કેટલાંક વર્ણન આકર્ષક છે, જેમ કે...

“જવાનની વવને સંદેશો આપવાનું કીધું તો કે ‘અપના ખ્યાલ રખના!’ આપણને સાહેબ ‘ટય’ કરી ગઈ બાઈ. હું ફોજમાં હોઉં ને મનેય કો’ક આવું કે તો કેવો જલસો પડે સાહેબ!”. (પૃષ્ઠ:૩૨)

“મારે ગામ મારી વવ- આ ચા દઈને ગઈ ને ઈ વાયડીને, ઈ દેખાણી! ટીવીમાં મને કે’તી: ‘અપના ખ્યાલ રખના’ હું તો સાહેબ એમાં જ ખોવાઈ ગયો તો”. (પૃષ્ઠ:૩૭)

અહીં ગુજરાતી સાથે હિન્દીમિશ્રિત બોલી જે તે પાત્રના આગવા ચરિત્રને ઉજાગર કરે છે. ચરિત્રોના આલેખનમાં લેખકની ગદ્યશૈલીથી રચાતું કલાવિશ્વ ભારોભાર આનંદ આપનારું બની રહે છે. તેમના ગદ્યના કેટલાક આકર્ષક નમૂના જોવા જેવા છે.

આમ આ વાર્તાસંગ્રહની વાર્તાઓમાં વિષયવસ્તુની માવજત, ચરિત્રોની સુરેખ માંડણી, કથનકેન્દ્રની વિવિધ તરાહો અને નર્મ-મર્મ મિશ્રિત બળૂકા ગદ્યનો વિનિયોગ

વાર્તાઓને કલાક્ષમ બનાવે છે. સામાજિક અને રાજકીય, ધાર્મિક કે શૈક્ષણિક સ્તરે જે ગંભીર સમસ્યાઓ સાંપ્રત સમયમાં વકરી રહી છે તે વાર્તાઓમાં સારી રીતે ઝિલાય છે. આ વાર્તાઓમાં જિવાતા જીવનની વિટંબણા અને સંવેદનાને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે સ-રસ છે. આપણી આસપાસના સમાજવિશ્વમાં સામૂહિક સંઘર્ષ સાથે જોવા મળતો આંતરિક વૈયક્તિક સંઘર્ષ આ વાર્તાઓમાં કળાકીય સજ્જતા સાથે પ્રગટ્યો છે. ‘પોલિટેક્નિક’ની વાર્તાઓ દ્વારા ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના વાર્તાકારોમાં પોતાનું મહત્ત્વનું સ્થાન અંકિત કરનારા આ લેખક પાસેથી હજુ વધુ વાર્તાઓ પ્રાપ્ત થાય તેવી આશા રાખીએ.

સંદર્ભસૂચિ :

- (૧) મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, ‘પોલિટેક્નિક’ વાર્તાસંગ્રહ લટુર પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ-૨૦૧૬
- (૨) મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, ‘પોલિટેક્નિક’ વાર્તાસંગ્રહ નવજીવન ટ્રસ્ટ અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ-૨૦૨૦
- (૩) ધીરેન્દ્ર મહેતા, ‘પ્રત્યક્ષ’ સામયિક જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૬, (‘પોલિટેક્નિક’-મહેન્દ્રસિંહ પરમાર લટુર પ્રકાશન ભાવનગર ૨૦૧૬)
- (૪) શબ્દસૃષ્ટિ અંક ૨૦૦૨ જાન્યુઆરી ‘પોલિટેક્નિક’- મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

“તુળશીશ્યામથી બે ગાઉ અમે ખજૂરીને નેસડે હતા, ત્યાં રીડ થઈ. સાવજ ડણક્યો. હાકોટા થવા માંડ્યા. રોળકોળ વેળા થઈ હતી. ખાડુંધણ ઝૂંપડે આવતાં હતાં. તેમાંથી હીરબાઈ કરી એક ચારણ બાઈની વોડકીને સાવજે પાદરમાં જ પાડી. અમે બધા દોડ્યા. વીસેક જણ હતા. જ્યાં ધાર માથે ચડ્યા ત્યાં તો હીરબાઈ ક્યારનીયે ત્યાં પહોંચી ગઈ હતી. મરેલી વોડકી પર એ ચારણ-કન્યા ચડીને સાવજ સામે સોટો વીંઝતી હતી. સાવજ બે પગે સામો થઈ હોંકારા કરતો હતો. બાઈ સાવજના ફીણથી નાહી રહી, પણ ગાયને ચારણી બાઈએ સાવજને ખાવા ન દીધી. ... એ વખતે ‘ચારણ-કન્યા’ ગીત મેઘાણીભાઈ કાગળ-કલમ સિવાય રચીને ગાવા લાગ્યા. એમનું શરીર જાગી ઊઠ્યું. આંખો લાલ ધ્રમેલ ત્રાંબા જેવી થઈ ગઈ. એ પણ સાવજ તરફ દોડવા લાગ્યા. અમે એમને માંડ માંડ પકડી રાખેલા.” [દુલા કાગ]

(સોનાનાવડી, પાના નં. ૧૭૧)

પૂર્વજોના પગલે

સગાં દીઠાં અમે ચારણ-કન્યાનાં

લલિત ખંભાયતા

૧૯૨૮માં ખજૂરી નેસે પહોંચેલા ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ચારણની દીકરી સિંહને ભગાવી મૂકતી હોય એવું દૃશ્ય જોયું અને પછી કવિતા લખી... ‘ચારણ-કન્યા’ નામની એ કવિતા તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમરત્વ ભોગવે છે, પણ પત્રકાર તરીકે મારો સવાલ એ હતો કે એ ઘટના પછી ચારણ-કન્યાનું શું થયું?

* * *

૨૦૧૦ની ૨જી માર્ચ.

ગીરગઢડા પાસેનો ઘોડીવાડી નેસ.

‘અમરૂભાઈનું ઘર આ જ કે...?’

‘આવો ને ભાઈ, કુનું કામ સે?’

મારા સવાલ સામે ‘અમરૂભાઈ તો ખેતરે ગયા છે, હમણાં આવશે’ એવી માહિતી મળી.

રાહ જોવાનો એ ચોથો દિવસ હતો. ત્યાં સુધી પહોંચતાં પહેલાં ઘૂડઝિંઝવા, પડા-કાંધી, જસાધાર, ખિલાવડ... એમ વિવિધ ગામ અને નેસ અમે ફરી ચૂક્યા હતા. એટલે એ દિવસે તો પછી મનોમન નક્કી કર્યું હતું કે હવે ઘોડીવાડી પહોંચ્યા પહેલાં પાણી પણ નથી પીવું. ત્યાં પહોંચીને એ ખોરડાનું જ પાણી પીધું.

ઘરમાં બે નાની દીકરી, એક દીકરો, અમરૂભાઈના ઘરનાં હતાં. એમણે ખાટલો ઢાળ્યો, ધડકલી પાથરી. ચા-પાણી આવ્યાં. આસપાસમાંથી કોઈ જુવાન આવ્યા અને મારી સાથે વાતોએ વળગ્યા.

થોડી વાર પછી ખેતરેથી અમરૂભાઈ પણ આવ્યા, સાથે ઢોરઢાંખર હતાં. એને થાળે પાક્યાં. મારી પાસે આવ્યા, રામ રામ કર્યા અને મારા સવાલના જવાબમાં કહ્યું : ‘હા, અમે જ ચારણ-કન્યાના વંશજ...’

* * *

માર્ચ ૨૦૧૦ની વાત છે. મેઘાણીની પુણ્યતિથિ આવી રહી હતી. અમે ‘સંદેશ’ની પૂર્તિમાં એ વખતે શું નવું થઈ શકે એ વિચારતા હતા. મેઘાણીના પૌત્ર પિનાકીભાઈએ મને અગાઉ વાત વાતમાં માહિતી આપી હતી કે ચારણ-કન્યાના વંશજો ગીરના કોઈ નેસમાં છે.

મેં એ વાત અમારા મેંગેઝિન એડિટર ધૈવત ત્રિવેદીને કહી. એમણે વાત સાંભળીને કહ્યું, ‘આ બહુ રસપ્રદ ઘટના છે, પહોંચો ગીર અને શોધો ચારણ-કન્યાના પરિવારજનોને...’

મારું વતન મોટી ખોડિયાર ગીરના કાંઠે આવેલું છે. મારું સાસરું પણ ધારી પાસે ગીરના કાંઠે. એટલે ધારી પહોંચ્યો. ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ હતો. અમરૂભાઈ ગઢવીને શોધી કાઢવા.

ખબર એટલી હતી કે અમરૂભાઈના પિતાનું નામ રામભાઈ અને એમના પિતાનું નામ રાસાભાઈ હતું. અમરૂ રામ, રામ રાસા.. એટલો આંબો પાક્કો કરી લીધો હતો. પણ એ વંશાવળી સાચી છે કે કેમ એ પહેલાં તો ચેક કરવાનું હતું અને સાચી હોય તો એમને શોધી કાઢવાના હતા અથવા તો શોધી કાઢ્યા પછી ચેક કરવાનું હતું. મેઘાણીએ પોતાની ઘણી રચનાઓ નીચે કયા સંજોગોમાં રચાઈ તેની નોંધ લખી છે.

ચારણ-કન્યા નીચે લખાયેલી નોંધ મુજબ એ ઘટના ૧૯૨૮માં ખજૂરી નેસમાં બની હતી. મેઘાણી સાથે દુલા કાગ હતા. ‘સલૂન’ નામના એમના ઊંટ પર બેસીને ડાયરો ખજૂરી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં સાંજે છાશું પીતા હતા (એટલે કે ભોજન કરતા હતા), એ ટાણે ઓચિંતો નર કેસરી આવી પૂગ્યો અને વાછરડી પર તરાપ મારી. ત્યાં હાજર હીરભાઈ નામની દીકરીએ લાકડી ઉગામી, મૃગેંદ્રને ફટકારી અને ભગાડી મૂક્યો.

એ જોઈને મેઘાણીએ તુરંત એસી લીટી કરતાંય લાંબું કાવ્ય લખી નાખ્યું, એનું નામ ચારણ-કન્યા.

એ સમગ્ર વાત જાણીતી છે, ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી છે.

એનાં ૮૨ વર્ષ પછી અમારે ઘટનાના સગડ મેળવવાના હતા. સ્વાભાવિક રીતે ચારણ-કન્યા તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યના દરેક વર્ણકે ફેલાયેલાં હીરભાઈ તો ત્યારે હયાત ન હોય. હોય તોપણ ૧૦૦ વર્ષનાં આળેગાળે હોય. એટલે હીરભાઈ કે એમનો પરિવાર અમારે શોધી કાઢવાનો હતો.

કામના એ એજન્ડા સાથે હું મારા સાસરે પહોંચ્યો. મારા દાદાસસરાને ખબર પડી એટલે એમણે માહિતી આપી કે ધારીમાં રહેતા ચારણ અગ્રણી માણસૂરભાઈ ડેરી ચલાવે છે. એમને પૂછો કેમ કે એ વિવિધ નેસમાંથી દૂધ ભેગું કરે છે.

એ વખતે લાગ્યું કે વાહ, કામ તો આસાન થઈ ગયું.

ધારીમાં રહેતા શ્વેત દાઢીધારી ચારણ માણસૂરભાઈએ અમને આવકાર આપ્યો. વાત સાંભળી અને કહ્યું કે ખજૂરી નેસમાં તો હવે કોઈ રહેતું નથી. પણ સતિયા ચારણો હવે ક્યાં ગયા હશે એ યાદ આવતું નથી. ત્યારે અમને ખબર પડી કે જે અમરૂભાઈને શોધીએ છીએ એમની અટક સતિયા છે.

માણસૂરઆપાએ તુરંત બીજા એકાદ માણસને બોલાવ્યો. અમારો સવાલ એને કર્યો અને આ પરિવાર ક્યાં હોઈ શકે એનો તાળો મેળવ્યો. પછી કહ્યું કે ઘૂડઝિંઝવા નેસમાં ચારણો રહે છે, અમરૂ પણ ત્યાં છે. તમે ત્યાં જાવ.

અમે કહ્યું કે તમેય સાથે આવો ને... એમને થયું કે આ જવાનિયા ચારણ-કન્યાના વંશજો શોધવા નીકળ્યા છે એ વાત તો રસપ્રદ છે. વળી હમણાં ઘણા વખતથી ઘૂડઝિંઝવા ગયો નથી. હાલો આંતો મારી લઈ...

અમારી પાસે વાહન નામે સ્પેન્ડર હતું. હું અને મારો સાળો અંકિત બે હતા. દાદા ઉમેરાયા. ટ્રિપલ સવારી ઊપડ્યા ધારીથી તુલસીશ્યામના રસ્તે આવેલા ઘૂડઝિંઝવા નેસ તરફ.

ગીરના જંગલમાં રહેતા માલધારી-ચારણ-આયર-રબારી... જ્યાં રહે એ વસાહત નેસ તરીકે ઓળખાય. નેસ એટલે નાનું ગામડું, જ્યાં પાકું મકાન ન બાંધી શકાય. ગાર-માટીની દીવાલો, ફરતે લાકડાંની વાડ, ઝાડી-ઝાંખરાનાં રખોપાં અને એની વચ્ચે ધબકતું જીવન. એમાં કંઈ આધુનિક કહી શકાય એવું હોય તો સોલાર લાઇટ, કેમ કે નેસ ગીર જંગલ અભયારણ્યની હદ અંદર આવેલા હોય એટલે ત્યાં લાઇટના થાંભલા સહિતનાં બાંધકામો ન થાય. બેલાની દીવાલ પણ ન બની શકે અને પાક્કો રસ્તોય ન બને.

એ નેસવાસીઓની જુદી દુનિયા છે. અમે એ જુદી દુનિયામાં જવા નીકળ્યા. કોઈ ગઢની ફરતે દરવાજા હોય એમ ગીરના જંગલ ફરતે પ્રવેશદ્વાર આવેલાં છે. જંગલખાતાની ત્યાં ચેકપોસ્ટ. વટેમાર્ગુઓએ વાહન અને કેટલી વ્યક્તિ છે એ નોંધાવવું પડે. સાંજ પડ્યે જંગલમાંથી બહાર નીકળી જવાનું. અમે પણ મોટસાઇકલના નંબર, નામ, વ્યક્તિ વગેરે નોંધાવી ધૂળિયા મારગે આગળ વધ્યા.

ગીરમાંથી ઘણી વખત નીકળ્યો હોવાથી રસ્તો ખાસ અજાણ્યો ન હતો. વળી અમારી સાથે આ વિસ્તારના ભોમિયા દાદા માણસૂરઆપા હતા. તોપણ ગફલતમાં અમે ઘૂડઝિંઝવા તરફ જતી કેડીને ચૂકીને આગળ નીકળી ગયા, પાછા વળ્યા અને રસ્તા કાંઠે જંગલમાં હેઠવાસે જતા રસ્તે ઊતર્યાં. પછી ટ્રિપલ સવારીમાં બાઇક આસાનીથી ચાલે એમ ન હતી. હું બાઇક ચલાવું, બન્ને સાથીદારો સાથે ચાલે એમ કરતાં થોડી વારે ખુલ્લું મેદાન આવ્યું. મેદાન પૂરું થાય ત્યાં ઘાસની દીવાલો હતી, એકાદ ઊંટ બેઠું હતું, બાળકો રમતાં હતાં અને થોડી ભેંસો દેખાતી હતી.

અમે ઘૂડઝિંઝવા નેસે પહોંચી ગયા હતા. વિષયપ્રવેશ થાય એમ માણસૂરઆપાએ અમારો પ્રવાસ ઉદ્દેશ્ય પ્રવેશ કરાવી દીધો. શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસું ત્રણેયમાં ટકી શકે એવાં ઘાસ-લાકડાંના બનેલા લાંબા ઢાળિયામાં અમને બેસાડ્યા.

માહિતી મળી કે અમરૂભાઈ તો ઘાસ લેવા માટે જંગલમાં ગયા છે. રાહ જોવાની જ હતી. ત્યાં સુધી નેસનાં બાળકો સાથે વાતો કરી. જરા આઘે એક ધોધ હતો એ જોયો. ઊંટની સવારી પણ કરી. એવી બધી મજામસ્તી કરી અને ખાસ તો નેસવાસીઓને અહેસાસ કરાવ્યો કે ભલે અમદાવાદથી આવ્યા પણ આ ધૂળના જ અમે પ્રેમી છીએ.

ગીરમાં સાંજ જરા વહેલી થાય, પણ સામે પક્ષે ઉનાળો હતો. સાંજને ઢળવાની ઉતાવળ હોય તો ઉનાળાનેય મોડે સુધી તપવાની તાલાવેલી હતી. અમારે સાંજ પડે એ પહેલાં ગીરના દ્વાર બહાર નીકળી જવું હતું. સદ્ભાગ્યે થોડી વારમાં અમરૂભાઈ

આવી ગયા. બેઠા, વાત સાંભળી અને પછી કહ્યું કે હું અમરૂભાઈ ખરો, પણ તમે શોધો છો એ હું નથી.

તો પછી એ અમરૂભાઈ ક્યાં મળશે?

અમારી સામે અમરૂભાઈ હતા પણ એનું અમારે કામ ન હતું. જે અમરૂભાઈ અમારે જોઈતા હતા, એ અમારી સામે ન હતા. પણ અમારી સામે રહેલા અમરૂભાઈએ કહ્યું કે રાણાબાપાને પૂછીએ તો ખબર પડે...

એ જ નેસમાં રાણાબાપા રહેતા હતા, નેસના વડીલ હતા અને સોએક વર્ષ જેટલી ઉંમર હતી. કાફલો એમને ત્યાં પહોંચ્યો. ખાટલામાં લાબેવાલે રાણાબાપાને અમરૂભાઈએ અમારી જરૂરિયાત સમજાવી. એમણે યાદશક્તિને જોર આપીને યાદ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો... પણ ચોક્કસ ખબર ન હતી.

ઘરડાં ગાડાં વાળે એમ અમને રસ્તો જોકે એમણે જ બતાવ્યો. કહ્યું કે તમે અમારા ગઢવીઓના બારોટ પાસે જાવ. એમને ખબર હશે.

એ વખતે અમનેય થયું કે વાત તો સાચી છે. ગૂગલમાં ન મળે એ બારોટ પાસે તો મળે જ. તો ક્યાં છે બારોટ? એ તો ઉના પાસે પડા-કાંધી ગામે રહે છે. અમે ગીરના આ છેડે હતા, જવાનું હતું સામે છેડે.

હવે કાલે ફરીથી નવી સફર શરૂ કરીશું. નેસવાસીઓનો આભાર માન્યો, સાથે કેમેરો હતો એનાથી થોડા ફોટા પાડ્યા. ને સાંજ પડ્યે ગીરનાં દ્વાર બંધ થાય એ પહેલાં ટ્રિપલ સવારીમાં ધારી આવવા નીકળ્યા.

* * *

બીજા દિવસે પડા કાંધી તરફની સફર શરૂ કરી. એ વખતે મારો સાળો સાથે ન હતો. રખડવામાં સાથે જોડાતો પિતરાઈ વિમલ હતો.

૮૦-૮૫ કિલોમીટરની સફર કાપીને ગામના પાદરે પહોંચ્યા. પાદરે વડલાના જાડ નીચે ખેડૂત જુવાનો બેઠા બેઠા ખજૂર ખાતા હતા. અમે પૂછ્યું કે બારોટના ઘરે જવું છે. એમણે કહ્યું કે ખજૂર ખાવા લાગો તો રસ્તો બતાવીએ.

એમનો પ્રેમાગ્રહ અનોખો હતો. એમને અવગણીને ગામમાં જઈએ તો બારોટ તો મળી જાય પણ એમના પ્રેમને એ રીતે હુકરાવવો ઠીક નહીં. અમે ખજૂર પાર્ટીમાં જોડાયા, પણ ખેડૂત જેટલી ખજૂર તો ક્યાંથી ખાઈ શકાય? બે-ચાર પેશી ખાધા પછી મજબૂરી સમજાવી કે અમે હળ નથી ચલાવતા, આ ખાવાની અમારી ત્રેવડ નથી. તમારું માન રાખ્યું, હવે મારગ બતાવો.

એમણે આંગળી ચીંધી પુણ્ય લઈ લીધું. અમે ગામના સાંકડા, કાઠવ-કીચડવાળા રસ્તે આગળ વધ્યા. ઘર પાસે એક દુકાન હતી એમાં પૂછ્યું એટલે માહિતી મળી કે આ ડેલી જ બારોટની.

અંદર પ્રવેશ્યા. ઘરમાં એક માજી કંઈક કામ કરતાં હતાં. બારોટદાદા ખાટલામાં હતા. અમે અંદર ગયા એટલે કુતૂહલવશ પાસેના દુકાનદાર પણ આવ્યા. અમને એનાથી સરળતા થઈ, કેમ કે માજી-દાદાને અમારી વાત સમજાવવી જરા મુશ્કેલ હતી.

અમે કહ્યું કે હીરબાઈના વારસદારો શોધીએ છીએ, બારોટના ચોપડા મુજબ ક્યાં હોઈ શકે? એટલે એમને થયું કે કોઈ શા માટે હીરબાઈના વારસો શોધે અને એ વળી ક્યાં ખોવાયેલા છે?

દાદા બીમાર હતા, પણ અમારી વાત સાંભળીને એટલું કહ્યું કે એ ચારણોનો ચોપડો મારા દીકરા પાસે છે અને એ તો કુંડલા રહે છે.

લ્યો બોલો. હવે કુંડલા જવું પડશે?

મને ઊંડે ઊંડે એવી શંકા હતી કે દાદા યાદશક્તિના આધારે કહી શકશે કે અમરૂભાઈ ક્યાં રહે છે, કેમ કે વાતોમાં એ સંકેત તો આપતા હતા, પણ મૂળ પ્રશ્ન અવિશ્વાસનો હતો. અમે જાણીને શું કરવા માંગીએ છીએ એ એમની સમજ બહાર હતું.

દરમિયાન માજીએ ચા-પાણી આપ્યાં. એ વાતનો પણ અમને અપરાધભાવ થયો કે આ મોટી ઉંમરનાં દાદી અમારા માટે ચા બનાવે છે, પણ એ સોરઠી મહેમાનગતિની પરંપરા હતી.

એ દરમિયાન જ મને યાદ આવ્યું કે કેમેરામાં ગઈકાલના ફોટા પડ્યા છે. મેં કેમેરો કાઢ્યો અને બારોટદાદાને ફોટા બતાવ્યા. એમાં ઘૂડઝિંઝવા નેસ, ત્યાંના ચારણો, રાણાબાપા વગેરે હતા. એ જોઈને એમને વિશ્વાસ પડ્યો કે આ જુવાનિયાઓ આવ્યા છે તો કોઈક સારા કામે.

દાદાએ તુરંત કહ્યું કે અમરૂભાઈ તો ઘોડીવાડી નેસમાં રહે છે. એ પણ જાણવા મળ્યું કે એ નેસ તો ગીરગઢડા પાસે જંગલમાં આવેલો છે. એટલે સમજાયું કે અત્યારે ત્યાં પહોંચી ન શકાય, કેમ કે જંગલમાં હોય તો પ્રવેશદ્વાર બંધ થવાનો સમય થઈ ગયો હતો, પણ પગેરું મળ્યું એ વાતનો સંતોષ લઈને સાંજ પડ્યે અમારા ઘોલકામાં પરત ફર્યા.

* * *

ગીરગઢડા જવા માટે ધારીથી એકથી વધારે રસ્તા છે. તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે ગીરની ચેકપોસ્ટ પૂરી થાય એ જસાધાર રેન્જના નાકા પાસેથી એક શોર્ટ કટ છે. એ રસ્તે જવામાં આવે તો સીધા ઘોડીવાડી નીકળી શકાય. ધારી ગીરના ઉત્તર છેડે, ગીરગઢડા દક્ષિણ છેડે.

જંગલ કાપતાં જસાધાર રેન્જના નાકે પહોંચ્યા. આછો લીલો કલર કરેલી એક ઓરડાની વનખાતાની ચેકપોસ્ટ હતી ત્યાં પૂછ્યું કે ઘોડીવાડી જવું છે, પણ ટૂંકા રસ્તેથી. ત્યાં હાજર ગાર્ડ ના પાડી કે જંગલમાં એ રીતે પૂર્વમંજૂરી વગર જઈ ન શકાય.

એ દિવસે અમે ૩ હતા. ટ્રિપલ સવારી તો આમેય સામાન્ય રસ્તે પણ ચલાવાની ન હોય. બીજી બાજુ અમારી મૂર્ખામી એ હતી કે ઘોડીવાડી નેસનો એક્ઝેક્ટ રસ્તો અમને ખબર ન હતો. ગાર્ડને પૂછ્યું કે રેન્જ ફોરેસ્ટર ક્યાં છે?

સામે જંગલખાતાનાં બીજાં મકાનો હતો. લીલા કલરની લાકડાંની જાળી કરેલા એક મકાન તરફ આંગળી ચીંધી. ત્યાં જઈ રેન્જ ફોરેસ્ટરને વાત કરી. અમારી ઓળખ પણ આપી. એણેય એ જ જવાબ આપ્યો કે ધારીથી જ મંજૂરી લેવી પડે. પછી આ રસ્તે તમે જઈ શકો.

હકીકત એ પણ હતી કે અમારો દેખાવ લઘર-વઘર અને પાછા બાઈકમાં ત્રણ જણા. એટલે જંગલખાતાને કોઈ વાતે અમે પત્રકાર જેવા લાગતા ન હતા. ઇરાદો સારો હતો, તૈયારી અધૂરી હતી.

તો પછી હવે લાંબા અને જંગલમાંથી પસાર થતા કાયદેસરના રસ્તેથી જ જવું પડશે. એ કામ વળી એ દિવસે થઈ શકે એમ ન હતું. ત્યાંથી અમે ધોયેલા મૂળાની જેમ પાછા ફર્યા.

* * *

ચોથા દિવસે હું એકલો હતો. સૌથી પહેલાં ધોકડવા પહોંચવાનું હતું. ત્યાંથી આગળનો રસ્તો પૂછવાનો હતો. આ વખતે કોઈ જોખમ લેવાનું ન હતું. ધોકડવા પહોંચીને પૂછ્યું કે ઘોડીવાડી ક્યાંથી જવાશે?

ખિલાવડ, દ્રોણ અને પછી નદીના સામે કાંઠે જંગલ શરૂ થાય ત્યાં છે ઘોડાવાડી, પણ રસ્તો કથોરો છે. માહિતી આપનારે મારો શહેરી લેબાશ જોઈને સલાહ આપી.

ખિલાવડ પહોંચીને ચા પીવા રોકાયો. પાણી પીધું અને પછી નક્કી કર્યું કે હવે તો ઘોડીવાડી પહોંચ્યા પહેલાં પાણી પીવું જ નથી. દ્રોણ પહોંચ્યો ત્યાં પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય અને ડરામણું સ્વરૂપ બન્ને સાથે જોવા મળ્યાં. દ્રોણ ગામ પાસે દ્રોણેશ્વર મંદિર છે અને મચ્છુન્દ્રી નદી પર મોટો ડેમ છે. ડેમ આગળ હેઠવાસમાંથી રસ્તો પસાર થાય છે. એટલે ઢાળ ઊતરવાનો, નદી પાર કરવાની, ઢાળ ચડવાનો. આવા રસ્તાનો ભારતમાં પાર નથી, પણ મને તો એ પાર કરવો જરા આકરો લાગ્યો, કેમ કે સામે ઢાળ વધારે તીવ્ર છે. એ પછી જંગલનો રસ્તો શરૂ થતો હતો.

વળી જંગલખાતાનું નાકું આવ્યું. પૂછ્યું ક્યાં જવું છે? માહિતી આપી એટલે નોંધ કરીને અંદર પ્રવેશ મળ્યો. વાસ્કોને ભારતનો કાંઠો મળ્યા પછી કેવો રાજીપો થશો હશે એ ખ્યાલ નથી પણ એના જેવો રાજીપો ઊછળી રહ્યો હતો. સાથે હોન્ડા પણ ઊછળતી હતી કેમ કે ગારી કહેવાય એવો સાંકડો ને ઊબડખાબડ રસ્તો હતો.

આખરે ઘોડીવાડી ગામ આવ્યું. અમરૂભાઈ મળશે, એ જ હશે, વાત સાંભળીને રસ પડશે.. એવા ઘણાય સવાલો પણ મોટરસાઈકલ સાથે મનમાં ચાલતા હતા. એ બધાને બ્રેક વાગી. ગામનું પાદર આવ્યું. અવેડે ભેંસોના ખાડાં વચ્ચે બે-ચાર જુવાનિયા હતા. એમને અમરૂભાઈનું ઠેકાણું પૂછ્યું. સામે જ ઘર હતું એટલે એક જુવાન અંદર મૂકવા આવ્યો. મોટી ડેલી ખોલીને પ્રવેશ કરાવ્યો.

અમરૂભાઈ તો ઘરે ન હતા. એટલે શરૂઆતમાં નોંધ્યું એમ રાહ જોવાની હતી.

થોડી વાર પછી અમરૂભાઈ આવ્યા. વાત સાંભળીને કહ્યું કે હા, હીરબાઈનો વંશજ હું જ. મને હાશકારો થયો. નોકિયાના ૩૩૧૦ ફોનમાંથી મારા એડિટર ધૈવત

ત્રિવેદીને મેસેજ કર્યો કે ચારણ-કન્યાના વંશજો મળી આવ્યા છે. અમરુભાઈને પણ મજા આવી. પછી તો વાતોની મંડળી જામી. ગામના એક-બે મિત્રો પણ જોડાયા. બપોરે ભોજનની તૈયારી થવા લાગી.

વાતોમાં અમરુભાઈએ સ્પષ્ટ કર્યું કે પછી હીરભાઈનાં લગ્ન થયાં પણ નાની વયે જ વૈધવ્ય આવ્યું. એટલે એમના કોઈ સીધા વારસદાર નથી. એ સંજોગોમાં એમનો પરિવાર જ વારસ ગણાય. હીરભાઈ પરણી ગયાં હતાં એટલે એમનાં સાસરિયાંના વંશજો એ જ એમના વંશજો.

હીરભાઈના જેઠ હતા રાસાભાઈ.

એમના દીકરા થાય રામભાઈ.

એમના દીકરા એટલે મારી સામે હતા એ અમરુભાઈ.

અમરુ રામ, રામ રાસા એ રીતે પેઢી પણ યાદ કરી લીધી.

અમરુભાઈને બે દીકરા હરદાન અને પાલણ. બે દીકરી કુંવર અને હીર. દીકરીનું નામ હીર જોઈને વળી કાન ચમક્યા. અમરુભાઈએ સ્પષ્ટતા કરી કે અમારા ચારણોમાં ત્રીજી પેઢીએ એ જ નામ રાખી શકાય. એટલે હીરભાઈના વંશમાં વધુ એક હીરભાઈ અમારી સામે હતી.

એને પૂછ્યું કે તને ચારણ-કન્યા કવિતા આવડે છે, તો બે-ચાર કડી આવડતી હતી એ બોલી સંભળાવી. અમરુભાઈ પાસેથી લેવાની હતી એ બધી વિગતો લીધી. સાથે ભોજન લીધું અને બપોર પછી રજા લીધી.

અમદાવાદ આવીને સ્ટોરી લખી નાખી. સ્ટોરી સાથે ચારણ-કન્યાને અનુરૂપ ચિત્ર પણ અમારા ચિત્રકાર (હવે સ્વર્ગસ્થ) રણમલ સિંધવે બનાવી આપ્યું, કેમ કે ફોટા તો હોય નહીં ચારણ-કન્યાના.

રિપોર્ટિંગ કર્યા પછી હોય એવું સામાન્ય મારું લખાણ હતું, જે મને તો બહુ દમદાર લાગતું હતું, પણ એવું હતું નહીં. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વમાં એકસરખી જ હથોટી રાખતા અમારા એડિટર ધૈવતભાઈએ મારી સ્ટોરી રિ-રાઈટ કરી. પાનાં પર ગોઠવડાવી અને પછી હેડિંગ આપ્યું : સગાં દીકાં અમે ચારણ-કન્યાનાં...

* * *

અમરુભાઈનો પરિવાર આજેય ત્યાં રહે છે. ચારણ-કન્યાના વારસદારો હોવાનો એમને કોઈ ભાર નથી, ગૌરવ જરૂર છે. ડાયરાના સ્ટેજ પરથી મર્દાનગીપૂર્વક ચારણ કન્યા કવિતા રજૂ કરતા મોટા ભાગના કલાકારો ચારણ-કન્યાના પરિવારની હયાતીથી અજાણ છે. એટલે ભાગ્યે જ એમનું નામ ક્યાંય લેવાય છે, પણ હકીકત એ છે કે ગીરમાં સગાં વસે છે ચારણ-કન્યાનાં.

લોકભારતીની પ્રાર્થનાનો છેલ્લો શ્લોક

હું લોકભારતીમાં જોડાયો અને લોકભારતીની સાથે પ્રાર્થના મને જચી ગઈ. કોઈ દિવસ એવો નહીં હોય કે હું પ્રાર્થનામાં ન ગયો હોઉં! પણ મારે અહીં મારી પ્રશંસા કરવાનો હેતુ બિલકુલ નથી. અહીં આવ્યાનાં વર્ષો સુધી આ પ્રાર્થનાને હું સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો ગયો. વચ્ચે વચ્ચે લોકભારતીમાં જેઓએ અધ્યયન-અધ્યાપન કરેલું હતું તેવા મા. શ્રી ભરતભાઈ ભટ્ટ, મા. શ્રી યોગશભાઈ ભટ્ટ વગેરે લોકભારતીમાં આવતા ત્યારે તેઓ સાથે પ્રાર્થના અંગેની પોતાની સમજણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે રજૂ કરતા, એ હું બરાબર સાંભળતો-સમજવા પ્રયત્ન કરતો. મારું પણ આ બાબતે ચિંતન ચાલ્યા કરતું. મારી વિચાર-સૃષ્ટિમાં એક પછી એક ચમકારા થવા માંડ્યા અને લોકભારતીની આ પ્રાર્થનાના દરેક શ્લોકની પસંદગી કેવી રીતે કેટલી પ્રસ્તુત છે તે ગળે ઊતરતું ગયું.

પણ જેમ જેમ મારું પ્રાર્થના વિશેનું ચિંતન ઊંડાણ પકડતું ગયું તેમ તેમ એક શ્લોક પર આવી મારી મૂંઝવણ વધતી ચાલી. લોકભારતીના પ્રાર્થનાનો છેલ્લો શ્લોક આમ છે. આ શ્લોક કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિનો એક શ્લોક છે અને તેનો અનુવાદ રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કરેલો છે.

આ છેલ્લી યાચના આપ પાસે, મારા ઊંડા છેક અંતસ્તલેથી;

છેદી નાંખો ક્ષીણતા સર્વ મારી, પૂરા જોરે ખડગ ઝીંકી પ્રભુજી!

કંગાલોને જ્ઞાનહીણા કરું ના, જાલિમોને પાય ઝૂકી પડું ના,

ઊંચે માથે ક્ષુદ્રતાની વચાળે, ચાલુ એવી શક્તિ આપો પ્રભુજી!

હવે આ શ્લોકમાં બધું જ બરાબર રીતે સમજાતું હતું, પણ શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ કેમેચ કરીને ગળે ઊતરે નહીં. ‘કંગાલોને જ્ઞાનહીણા કરું ના...’ હવે આ સમજાય જ નહીં. ‘જ્ઞાનહીણા કરું ના...’ એટલે શું સમજવું? થોડો સમય તો મન મનાવ્યું કે ‘જ્ઞાનહીણા રાખું ના...’ એમ હોવું જોઈએ ને શબ્દપ્રાસ મળતો નહીં હોય એટલે આમ રાખેલું હશે? કે લોકભારતીની પ્રાર્થનામાં કે ‘લોકગુંજન’ ભજન-ગીત-સંગ્રહમાં જોડણીદોષ રહી ગયો હશે? હવે અહીં આટઆટલા સાહિત્યના જાણકારો અને અનુભવી અધ્યાપકો-કાર્યકરો હોય તો આવી તો ભૂલ શાની રહે? એટલે

પછી મેઘાણીના પુસ્તકને ઉથલાવ્યું. તેમાં આ શ્લોકને પણ ઉપર લખ્યું છે તેમ જ ‘કંગાળોને જ્ઞાનહીણા કરું ના...’ લખેલું જોયું! એટલે મૂંઝવણ ઓર વધી! હવે આપણી હેસિયત તો આપણે જાણતા હોઈએ એટલે આવી વાત ક્યાં અને કોને કરવી તેની વધારે મૂંઝવણ થઈ.

આ દરમિયાન લોકભારતીમાં જેમણે વર્ષો પહેલાં અભ્યાસ કરીને પછી વર્ષો સુધી ગુજરાતી ભાષાના એક સારા અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી છે, તેવા મા. શ્રી યોગેશભાઈ ભટ્ટ નિવૃત્તિ પછી થોડા દિવસ (લગભગ ૨૦૧૩માં) લોકભારતીમાં એક અન્ય કાર્ય માટે રહેવા આવ્યા. મેં એમની સાથે આ બાબત છેડી. મારો સંકોચ એમ દૂર થયો કે તેઓએ મારી આ વાતને સમર્થન આપ્યું ને મને સૂચવ્યું કે આ બાબતને આપણે ગુજરાતના સાહિત્યકારો-સાહિત્યરસિકો-વિવેચકો સમક્ષ ચર્ચાની એરણે છૂટી મૂકીએ. મને કહે કે તમે ‘ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ’ના માસિક ‘પરબ’માં લખીને મોકલો. વળી પાછી મારી મૂંઝવણ તો ઓર વધી. આવા સામયિકમાં આવું કેમ મૂકવું? અને મેં ત્યારે એ ન જ મોકલ્યું!

પણ મારી મૂંઝવણ તો હજી હતી જ. એટલે મેં ટાગોરના અંગ્રેજી અને બંગાળી શ્લોકનો સંદર્ભ શોધ્યો.

રવીન્દ્રનાથે બંગાળીમાં ‘ના કરિતે હીનોજ્ઞાન, બલેર ચરોને’ લખેલ છે. અંગ્રેજીમાં રવીન્દ્રનાથજીએ જ ‘Give me the strength never to disown the poor’ શબ્દોનો ઉપયોગ કરેલ છે આમ ‘disown’ શબ્દ આવ્યો ને બંગાળીમાં ‘હીનોજ્ઞાન’ શબ્દ આવે છે. હવે સવાલ એ થાય કે બંગાળીમાં ‘હીનોજ્ઞાન’ શબ્દનો શું સંદર્ભ થાય? તે તો કોઈ બંગાળી ભાષાના જાણકાર જ કહી શકે. ‘હીનોજ્ઞાન’નો સીધો સાદો અર્થ ‘જ્ઞાનહીણા’ જ થાય કે બીજો કોઈ સંદર્ભ છે તે એમ ને એમ અનુમાન કરવું તો વધુ મુશ્કેલ થયું.

છેવટે મા. શ્રી યોગેશભાઈ ભટ્ટને અને મને-બંનેને એમ લાગ્યું કે આ ‘disown’નો સંદર્ભ રાખીને ‘માનહીણા’ કરીએ તો લગભગ બંને અર્થ સચવાઈ જાય. અને અમે તો અમારી પ્રાર્થનામાં છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે.

પણ આજે ‘પરબ’ સામયિક હાથમાં આવ્યું ને ફરી પેલો જૂનો કીડો મનમાં સળવળ્યો ને તરત જ લખવા જ બેસી ગયો. હવે આપ સૌ સુજ્ઞાનો ને વાચકો સમક્ષ ચર્ચાની એરણ પણ આ મૂકું છું. આશા રાખું કે આપ સૌ આ અંગે યોગ્ય પ્રકાશ પાડશો.

- હસમુખ દેવમુરારિ

વિચાર વિમર્શ

શ્લીલ-અશ્લીલ

સુંદર મુખપૃષ્ઠ સાથેનો 'પરબ'નો જુલાઈ મહિનાનો અંક જોયો. એમાં અંતે 'વિચારવિમર્શ'માં ડૉ. ભદ્રેસરિયાએ બે ટૂંકી વાર્તાઓ વિશે વાત કરી છે. એક છે 'મી ટુ' અને બીજી અભિમન્યુ આચાર્યની ટૂંકી વાર્તા 'લોન્ડ્રીઝમ'ના ઉદયન ઠક્કરે અગાઉ 'પરબ'માં કરેલા આસ્વાદ વિશે.

એ 'વિચારવિમર્શ' પરથી સ્પષ્ટ છે કે ડૉ. ભદ્રેસરિયાએ લેખ/ટૂંકી વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી ભાષા કે વર્ણનો સામે શ્લીલ/અશ્લીલના પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે લવાજમ ભરેલ વ્યક્તિને પણ સમયસર 'પરબ'નો અંક ન મળતો હોય એવી સ્થિતિમાં કોઈ બાળકના હાથમાં 'પરબ'નો અંક આવી જવો એ બહુ આશ્ચર્યજનક વાત છે. આ 'વિચારવિમર્શ'માં રહેલાં કેટલાંક વિધાનો સામે ભાવક તરીકે મને અનેક પ્રશ્નો થયા છે. જેમ કે, એમાંનું આ વિધાન જુઓ - 'વધુ પડતા અનુ-આધુનિક બની ગયા હોવાનો ભ્રમ...'

'અનુ-આધુનિક' સંજ્ઞા વિશે વર્તમાન સમયમાં ઘણી ગેરસમજો પ્રવર્તતી હોવાથી ડૉ. ભદ્રેસરિયાએ એ સંજ્ઞા વિશે કે પછી 'લોન્ડ્રીઝમ'માં પ્રયોજાયેલી ભાષાથી કેવી રીતે 'અનુ-આધુનિક' હોવાનો 'ભ્રમ' ઊભો થાય છે, એ વિશે કારણો રજૂ કર્યા હોત તો સારું, કેમ કે ટીકા હંમેશા સાધાર હોય.

આ વિધાન જુઓ 'સર્જકની બેકાબૂ બનતી માનસિક-શારીરિક લાગણીઓ...' મેં 'લોન્ડ્રીઝમ' વાર્તા વાંચી છે. ડૉ. ભદ્રેસરિયાએ જે જગ્યાએ _____ કરેલ છે, એ જગ્યાએ મૂળ વાર્તામાં રહેલ શબ્દો મેં તપાસ્યા. એ શબ્દો કંઈક આ પ્રમાણે છે - સ્તન, નિતંબ, અન્ડરવેર

આ બધા શબ્દો ડૉ. ભદ્રેસરિયાને એટલા અશ્લીલ લાગે છે જાણે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્જાયેલી પ્રશિષ્ટ કૃતિઓની પરંપરામાં અગાઉ કદી આવો શબ્દપ્રયોગ જ ન પ્રયોજાયો હોય! કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ...

૧. ...એની નીચે એના સુપુષ્ટ સ્તનનો અગ્રભાગ દબાઈ ગયો (સુરેશ જોષીની ટૂંકી વાર્તા 'વારતા કહો ને!'માંથી)

૨. ફેરફુદરડી ફરતી ખપ્પર જોગણીનો ઘાઘરો એ ફૂલ્યો, એ ફૂલ્યો, એ સંકેલાયો...બધે કાળુંધબ...મહામાયાની આ ક્ષત યોનિ ઘમ્મર ઘમ્મર... (અજિત ઠાકોરની ટૂંકી વાર્તા 'માવઠું' માંથી)

૩. ...એમાં દાખલ થતાં જ એક 'વુમન્સ બ્રેસ્ટ' નામનું ચિત્ર જોઈને તેં કહ્યું હતું...(મધુ રાયની 'ચહેરા' નવલકથાના અંતિમ પ્રકરણમાંથી)

ટૂંકમાં, મૂર્ધન્ય સર્જકોની કૃતિઓમાંથી પણ આવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો સાંપડી શકે. એ કૃતિઓમાં આલેખાયેલા પ્રસંગોની ચર્ચાથી કે પછી આસ્વાદ વખતે ચોક્કસ શબ્દોના ઉલ્લેખથી શું ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનું નીચા જોવાપણું થતું હશે? પ્રશિષ્ટ કૃતિમાં એનું આલેખન હંમેશાં 'કલાત્મક' જ હોય એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ કૃતિની જરૂરિયાતને આધારે થતું શબ્દચયન વાર્તામાં કેવી રીતે કલાનાં ધોરણો સાથે આવે છે, એની તપાસ કર્યા વગર કે વાર્તાનો ધ્વન્યાર્થ પામ્યા વગર માત્ર જે-તે શબ્દને ધ્યાનમાં રાખીને ઇચ્છિત પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ ઉચિત નથી.

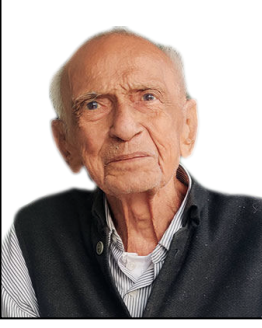
ડૉ. ભદ્રેસરિયાનું આ વિધાન જુઓ - આપણે શ્લીલ/અશ્લીલનો પ્રશ્ન... 'પરબ' ગુજરાતની સાહિત્યિક સંસ્થાનું 'મુખપત્ર' હોય તો એનાથી માત્ર ભાવકલક્ષી સામગ્રીની જ પીઠિકા બાંધવાનો દુરાગ્રહ રાખવો કેટલે અંશે યોગ્ય ગણાય?! 'પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે-તે લેખકની રહેશે' એવું વિધાન મોટા ભાગનાં સામયિકોમાં ઉઠાંતરી જેવી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને છપાતું હોય છે. એ છટકબારી નથી. મૂળ તો એ 'વિચારવિમર્શ' મોંમાથા વગરનાં વિધાનોથી ભરેલો છે. આ પ્રકારનાં વિધાનોથી સાહિત્યકૃતિને કે આસ્વાદલેખને વખોડી કાઢવાના વલણમાં કેટલું ઔચિત્ય છે એ પ્રશ્ન છે.

-હિરેન દેસાઈ (વડોદરા)

વ્યક્તિપૂજાની વિફલતા

આવા પ્રાણવંત ભાવોથી સાહિત્યને અનારાધાર વર્ષાએ કરી ગયેલ વાણીના સ્વામીની પ્રસાદી ગુજરાત સમક્ષ અને ગુજરાતને નિજનાં લાગે તેવાં સ્વરૂપે મૂકવા બદલ હું ધન્યતા અનુભવું છું. બંગાળી કવિતા, કલા કે સાહિત્ય પ્રત્યેનો વ્યામોહ આના કારણરૂપ લવલેશ નથી. રવીન્દ્રનાથ બંગાળી ન હોત તો પણ કશો ફેર પડત નહિ. એ તો કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને ભાસની જમાતમાં બિરાજતા લોકોત્તર શબ્દસ્વામી છે. તેમને ગુજરાતે પ્રશંસ્યા અને પૂજ્યા છે તેટલા પ્રમાણમાં તેની વાણીને પિછાનવા અથવા આત્મસાત્ કરવાની મહેનત લીધી નથી. વિભૂતિની વ્યક્તિપૂજા નિરર્થક છે એટલું જ નહિ પણ હાનિકર છે. રવિબાબુનું નામ અને અર્ચન એક ફેશન બની રહે તેથી નથી તો બંગાળે મલકાવાનું કે નથી એ ફેશનના ઉપાસક ગુજરાતીઓએ ફુલાવાનું. એ વ્યક્તિ તો હયાત પણ નથી. એની વાણી એ જ આપણી મૂડી અને સમૃદ્ધિ છે. એ વાણીનો વારસો, બીજા આપણા અઢળક વારસાની જોડાજોડ, આપણો કરી લીધેલો. ફરી કહું છું કે એને પરપ્રાંત નક્લી કોઈ ફેશનનું પાત્ર મિટાવી, અગર તો આપણી લઘુશ્રેણીને એનાં ચરણોમાં હાસ્યાસ્પદ અદાથી ઝૂકતી અટકાવી એનું વાક્ય જેટલા પ્રમાણમાં આપણું - ગુજરાતનું - બની શકે તેટલા પ્રમાણમાં જ એને વટાવીએ, પણ તે ગુજરાતીતાને ભોગે તો હરગિજ નહિ.

(ઝવેરચંદ મેઘાણી, સોના-નાવડી, પે.નં. ૩૧)

શ્રદ્ધાંજલિ

યાજ્ઞિક સાહેબ : સહસ્રા એક જ આહથી, આપું તમને નિવાપાંજલિ

હસિત મહેતા

સર્જન સમાજનિષ્ઠ અને વસ્તુનિષ્ઠ હોય એ પરંપરા આપણે ત્યાં ઘણી જૂની છે. સુધારક યુગ એમાં ભરતી લાવ્યો અને પંડિતયુગે એને સ્થિરતા આપી. સાક્ષરોના કાળે જે મનોમંથન હતું, તે આ જ હતું કે પોતાના મૂળિયાં ઉખેડ્યાં વગર સર્વ દિશાઓમાંથી જે કાંઈ શુભ હોય, ઈપ્સિત હોય તેનો સ્વીકાર કરવો. આ ભાવનાની આદર્શભૂમિ ગુજરાતમાં સાક્ષરનગરીની ઓળખ પામેલું નડિયાદ બન્યું હતું. એ નડિયાદમાં હમણે વધુ એક ઘટના ઈતિહાસના પાટા ઉપરથી ઉતરી ગઈ, જેનું નામ છે કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક.

‘યાજ્ઞિક સાહેબ’ અને ‘કે.પી.યાજ્ઞિક’ના હુલામણાં નામે ગુજરાતના અનેક શબ્દસ્વામીઓ, સંસ્કૃતિ ચિંતકો અને અનુશાસનધારકોના દીલ સહજ કુલીનપણાં થકી જીતી લીધાં છે, તે કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકે ગત્ ૨૭-૭-૨૦૨૪ તારીખે પોતાનો ૯૭ વર્ષનો દેહ, સાત હજાર સંસ્કૃત સુભાષિતોના સમશ્લોકી ભાવાનુવાદો, અગણિત વિદ્યાર્થીઓનો પત્રપ્રેમ અને નડિયાદની રહીસહી સાક્ષરી પરંપરાનું અનુસંધાન છોડી દઈને સાત્વિક સાક્ષરજીવન સમેટી લીધું છે.

આમ તો તેઓ એક સનદી અધિકારી. એટલે કાંઈ કેટકેટલાં તુમારોના લેખક તો ખરાં જ. તેઓ સરકારની વહીવટી પાંખમાં નીચલી પાયરીએથી શરૂઆત કરીને ઉચ્ચોચ પદ સુધી પહોંચ્યા, પરંતુ એ પદને શોભાવવા નહીં, બલકે તેની સેવા કરવા માટે જ. ૧૩ માર્ચ, ૧૯૫૧એ તેઓ રાજકોટમાં માહિતી મદદનીશ તરીકે નિયુક્ત થયાં અને ૩૧ જૂલાઈ, ૧૯૮૬એ રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગના અગ્ર સચીવ પદેથી સેવાનિવૃત્ત થયા. વિતેલા આ સાડાત્રણ દાયકામાં એમની સ્વચ્છ પ્રતિભાએ ગુજરાતના સનદી અધિકારીઓના જગતમાં એક સંવેદનશીલ અને વ્યવહારક્ષ અધિકારી તરીકેનો આદર્શ પૂરો પાડ્યો હતો.

મને બરાબર ખ્યાલ છે કે કોઈ તેમને માટે ‘પ્રમાણિક કલેક્ટર’ કે ‘ચોખ્ખાં આઈ.એ.એસ.’ એવું વિશેષણ કહે ત્યારે તેમને અણગમાની કક્ષાનો અજંબો થતો. પરંતુ સ્વભાવે એટલા મૃદુ કે સામાવાળાને નાગરી સાલસતાથી એટલું જ કહે કે ‘ભાઈ, પ્રમાણિકતા હોવી એ તો પ્રાણવાયુ જેટલી સહજ બાબત છે. એને કોઈ ગુણ ગણીને આવા વધારાના વિશેષણોથી મને શણગારવાની જરૂર નથી.’

આપણા આ કાળખંડ સાથે યાજ્ઞિક સાહેબની આવી સહજ વાતનો મેળ ખાય તેમ નથી. સરકારી પદે, જાહેર જીવનમાં, મોટા મોટા નિર્ણયો અને વહીવટોની વચ્ચે સાડા ત્રણ-ચાર દાયકાનો લાંબો ગાળો લાંછિત થવા માટે સ્હેજે ય ઓછો ન ગણાય. પરંતુ આ

નિર્વ્યાજ સાહિત્યપ્રીતિના માણસે કાદવ વચ્ચે કમળ ખીલવી જાણ્યું છે. પરિણામે તેઓ માહિતી મદદનીશ પછી બન્યાં કલેક્ટરના ચિટનીસ, નિવાસી અધિક કલેક્ટર, ડેપ્યુટી સેન્સસ (વસતીગણતરી) સુપ્રીટેન્ડન્ટ, કલેક્ટર ભરૂચ- ડાંગ-વડોદરા, ગવર્નરના અંગત સચિવ, ઉદ્યોગ વિભાગના અધિક કમીશ્નર, ચીફ મીનીસ્ટરના અંગત સચિવ અને પછી છેલ્લું સ્ટેશન આવ્યું રાજ્યના પ્રિન્સિપલ સેક્રેટરી, એજ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ, પદનું.

કોઈપણ સમજુ સરકારને આવા અધિકારી વ્યવિવૃત્તિને કારણે છોડી દેવા પડે તે પોસાય જ નહીં. તેથી સરકારના ચોપડે નોંધાયેલી તેમની સેવાનિવૃત્તિ તા. ૧૭.૫.૧૯૮૬એ ગવર્નરે કરેલાં સ્પેશ્યલ વટહુકમ થકી ફરીથી સકીય થઈ. હવે તેમને ગુજરાતના આદિ પાટનગર પાટણ ખાતે નવી શરૂ થનાર યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર પદનો ભાર સોંપાયો. ૧૯૮૬ની પહેલી ઓગષ્ટે તેમણે હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ તરીકેનો હવાલો સંભાળ્યો અને બે ટર્મ સુધી, ૬ વર્ષ સુધી, ઓગષ્ટ ૧૯૯૨ સુધી તેમણે પાટણની યુનિવર્સિટીને જન્મ અને વિકાસની નોંધનીય દિશા તથા ગતિ આપી. એક તરફ તેમની જિંદગીના ૩૫-૩૫ વર્ષો સુધી સરકારી કામકાજની શુષ્ક બાબતોનું સંચાલન અને બીજી તરફ નવયુવાન વિદ્યાર્થીઓથી ઘડાયેલું ઉચ્ચ શિક્ષણનું વાઈબ્રન્ટ વિદ્યાજગત. પરંતુ જો પાણીના હાલકડોલક ત્રાજવે અર્જુનનું લક્ષ્ય ડગે તો જ યાજ્ઞિકસાહેબના વહીવટીક્ષેત્ર અને શિક્ષણક્ષેત્રના બે વિરોધાભાસી ક્ષેત્રો ભેળસેળિયા બને. વિદ્યાના આ સંવેદનશીલ જગતમાં યાજ્ઞિકસાહેબના લોહીના સંસ્કારો વધારે સકીય થયાં. પિતાજી પોપટલાલ યાજ્ઞિકની ગોધરા સરકારી શાળાના સંસ્કૃત શિક્ષણની અસરો અને માતા કૌશિકવિદ્યાના સ્તોત્રો-સ્તવનોના બુલંદ ગાનથી ઘડાયેલા આ જીવને શિક્ષણ, સંસ્કૃત અને સંસ્કારના જે પાન મળ્યાં, તે યુનિવર્સિટીના કાર્યકાળે પોકાર્યાં. પરિણામે પદથી તો તેઓ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ પરંતુ પ્રકૃતિથી નખશીખ શિક્ષક બન્યા. યુનિવર્સિટીના શિક્ષકો સાથે અધિકારપણું નહીં પરંતુ ભાઈબંધી. યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલય માટે વહીવટ નહીં પરંતુ અંગત દેખરેખ, યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ માટે મોટાસાહેબ નહીં પરંતુ વડાલા વડીલ. યુનિવર્સિટીના હીત માટે કોઈ લડાઈ-ઝઘડો નહીં પરંતુ વિશુદ્ધ હૃદયની ચિનગારી. બનેલું એમ કે એ પાટણની યુનિવર્સિટી સરકારની હોવા છતાં તેને માટેની જમીન સરકારના વિવિધ ખાતાઓની ફાઈલોમાંથી બહાર નીકળતી નહોતી. એ માટે કેટલીયે માથાકૂટો કરી. ફાઈલો ચલાવી, ઉપરના અધિકારીઓને સમજાવ્યાં, રાજનેતાઓને પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યાં, નગરજનો સાથે વિચાર-ગોષ્ઠીઓ કરી, તો ય યુનિવર્સિટીને જમીનનો કોઈ મેળ ન ખાય. છેવટે ૬૩૧ મે, ૧૯૮૯ની એક ચાલુ બેઠકમાં એમણે વિશુદ્ધ હૃદયભાવથી અનાયાસે જાહેરાત કરી દીધી કે જ્યાં સુધી આ યુનિવર્સિટીને જમીન નહીં મળે ત્યાં સુધી પાટણની ભૂમિ ઉપર રાંધેલું ધાન મારી જીભ ઉપર નહીં મૂકું અને ફળાહાર કરીશ.

જી, તમે બરાબર વાંચ્યું કે આવા ઉપવાસની જાહેરાત કોઈ નેતાએ નહીં, રાજપક્ષે નહીં, સમાજસુધારકે નહીં, વંદિત નાગરિકે નહીં, પરંતુ કુલપતિપદથી જાગેલી કર્તવ્યભાવનાએ કરી હતી. જેવાં આ તરફ કુલપતિના ઉપવાસ શરૂ થયાં કે તરત જ બીજી તરફ આખું ગામ હિલ્લોળે ચઢ્યું. પાટણ શહેરે, અરે એના ચાની લારીઓવાળાઓએ પણ સ્વયંભૂ બંધ પાળ્યો. જડબેસલાક હડતાલ પડી. ગુજરાતના ઈતિહાસમાં કદી આ રીતે કોઈ શહેર કે સમાજ પોતાની યુનિવર્સિટી માટે આંદોલન ઇચ્છ્યું હોય, એવો એકેય દાખલો નથી. યાજ્ઞિક સાહેબે પેટાવેલી પેલી ઉપવાસની ચિનગારી કારગત નીવડી, અને છેવટે જિલ્લા પંચાયતને

પાટણ યુનિવર્સિટી માટે ૪૫ એકર જમીન સોંપી દેવી પડી. બોલો, કોઈ એક શિક્ષણનિષ્ઠ તપ ન મળતી જમીન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ને?

યાજ્ઞિકસાહેબે કુલપતિ પદેથી દરેક સંલગ્ન કોલેજમાં રૂબરૂ મુલાકાતો કરવાની અનોખી પરંપરા ઉભી કરી હતી. વાઈસ ચાન્સેલર કોલેજમાં કોઈ ઉદ્ઘાટન કે સમારંભ કે ઈન્સ્પેક્શન કે ઈન્કવાયરી માટે નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને મળવા, તેમની સાથે વાતો કરવા, એમના ટોળાને ગોષ્ઠીમાં ફેરવવા જાય, એવી કલ્પના આજના બોડીગાર્ડો વચ્ચે રહેતા, બાઉન્સરો રાખતાં, અને એ.સી. કારમાં ફરતાં કુલપતિઓના પરીપ્રેક્ષ્યમાં થઈ શકે ખરી? એ જ રીતે યુનિવર્સિટીના કેમ્પસમાં દર બુધવારે વિદ્યાર્થીઓની મુક્તચર્ચાસભા નામે ‘બુધવારિયું’ શરૂ કરાવીને તેમણે ગુજરાતને તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓની એક આખી ફોજ આપી છે. યુનિવર્સિટીનું મુખપત્ર નામે ‘ઉદ્દિવ્ય’ હોય, તેમાં વિદ્યાજગતની જ વાતો હોય, એના આદિવચન લખનાર કુલપતિની સંસ્કારશીખ હોય, એવું ય માત્ર યાજ્ઞિકસાહેબના કાર્યકાળે જ આરંભાયેલું.

યાજ્ઞિક સાહેબ કોઈ યુનિવર્સિટીમાં બે ટર્મના કાર્યકાળેથી રીટાયર્ડ થયેલા આદિ કહેતાં આદ્યસ્થાપક કુલપતિ માત્ર જ નહોતાં, પરંતુ એ પહેલાંના વર્ષોના એક પ્રેરણાદાયી, દૂરંદેશી અને સહજ-સંવેદનશીલ સરકારી અધિકારી પણ હતા. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની ગિરાસદારી નાબૂદી, ભરૂચનું રેલસંકટ અને ધરતીકંપ, ડાંગની આદિવાસી પ્રજા વચ્ચે સહકારી પ્રવૃત્તિના મંડાણ, અમદાવાદના કોમી તોફાનો સમયે ભરૂચને કરફ્યુમુક્ત રાખવાનો પડકાર, વડોદરાના નવનિર્માણ આંદોલનમાં રસ્તા વચ્ચેની દરગાહ ખસેડીને સુંદર આર્લેન્ડ બનાવવાની ધર્મનિરપેક્ષ વિચક્ષણતા, સેન્સસ (વસતીગણતરી)ના શુષ્ક રેડિયાળ કામ વચ્ચે કાષ્ટકળાના અને ઉત્સવો-મેળાના સુંદર પુસ્તકોનું સર્જન, મુખ્યમંત્રીના સચિવકાળે મધ્યાહ્ન ભોજન જેવી યોજનાઓનું અમલીકરણ, આવા તો કાંઈ કેટલાંયે લોકાભિમુખ વહીવટનાં દાખલાઓ તેમણે બેસાડ્યાં છે.

રખે ને એમ ધારી લેતાં કે એક આઈ.એ.એસ. ઓફિસર કે યુનિવર્સિટીના સ્થાપક કુલપતિ તરીકે તેમણે જીવનને સંકેલી લીધું હતું. આ બધાની ઉપર જો તેમની કોઈ એક મજબૂત ઓળખ હોય તો તે સાહિત્યપ્રીતિના માણસ તરીકેની. સંસ્કૃતજ્ઞ તરીકેની. વિદ્યાવ્યાસંગી તરીકેની. ગાંધી પરંપરાના ટૂંકા, સાદા છતાં વેધક વાક્યોના ગદ્યકાર તરીકેની. જાહેરજીવનમાં યાજ્ઞિકસાહેબ સર્જક છે. કાંઈ ને કાંઈ લખવું, વાંચવું, સર્જવું એ તેમનું કાર્ય નહીં પણ જીવન છે.

એક આઈ.એસ. અધિકારી સૌમ્ય વ્યક્તિત્વવાળા બૌદ્ધિક પણ હોય અને સાહિત્યના રસિક અભ્યાસી પણ હોય, ત્યારે એમના વહીવટી અનુભવોની વાતોમાં આપણને જિજ્ઞાસા જાગે એ સ્વાભાવિક છે. જાહેર વહીવટ, સનદી સેવાઓ, શાસનનું કારોબારી તંત્ર જેવા વિષયોમાં કેટલાંને રસ પડે? યાજ્ઞિક સાહેબની તો એ કાયમી ફરિયાદ પણ હતી કે સામાન્ય વહીવટની વાતોમાં સમાજ અને સરકાર ખૂબ જ ઓછો અને ઉપરછલ્લો રસ લે છે, તો સાહિત્યપ્રેમીઓને તો એ વિષય શુષ્ક અને અટપટો જ લાગે ને! પરંતુ ઊંડા વિશ્લેષક અને સમાજધર્મી સર્જક તરીકે યાજ્ઞિક સાહેબે આવા અનુભવોને માત્ર નિરીક્ષણની રીતે નથી જોયા, પણ એમાંથી ઉભા થતાં શાશ્વત મૂલ્યોને ઓળખવાના-ઓળખાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. જે તેમના ઈ.સ.૨૦૧૫માં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તક ‘વહીવટની વાતો’માંથી મળે છે. મજાની વાત એ છે કે સરકારી અધિકારી તરીકે પોતાનો પદ-મોભો એવો હોય કે કોઈપણ વાત કહેતાં-

કહેતાં જાતને જ આગળ ધરી દેવી પડે. છતાં એનાથી બચીને તેમની આ અનુભવ કથા સ્વાનુભવથી સર્વાનુભવ સુધી વિસ્તરી છે, એ જ તેનું શિરમોર અંગ છે. એમના ઘુંટાયેલા સાહિત્ય-વિદ્યાના રસને કારણે આ વાતોનું ગદ્ય મર્મીળું, સ્વાદ્ય અને સૂત્રાત્મક બન્યું છે. ‘વહીવટની વાતો’ ઉપરાંત તેમણે આપેલો ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો ઈતિહાસ પણ કંઈક અનોખો છે. ઈ.સ.૨૦૧૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં આ પુસ્તકમાં યુનિવર્સિટીના વિકાસની માત્ર હાડ-માંસ ગાથા નથી. એમાં એક કેળવણીવિદનું વિચારદર્શન છે. સંસ્થાકીય ઈતિહાસલેખન માટેનો એક દિશાસૂચક નકશો છે. યુનિવર્સિટીના પાક્ષિક મુખપત્ર ‘ઉદ્દિચ્ય’ માં નિયમિત લખાતાં ‘આદિવચનો’ને દક્ષેશ ઠાકરે સંપાદિત કરીને ‘વિદ્યાવિહાર’ નામે, ઈ.સ.૨૦૧૩માં આપેલાં પુસ્તકમાં યાજ્ઞિક સાહેબના મૌલિક વિચારો, જીવનલક્ષી અભિગમો, માર્ગદર્શક સૂચનો અને વિદ્યાક્ષેત્રે પ્રવર્તતી અંધાધૂંધીમાંથી બહાર નીકળવાના માર્ગોનો ખજાનો છે. પોતાના સેન્સસ (વસ્તીગણતરી)ના કાર્યકાળ દરમ્યાન તેમણે ‘ગુજરાતના મેળાઓ અને ઉત્સવો’ તથા ‘ગુજરાતનું કાષ્ઠશિલ્પ’નું સંપાદન આપીને તેમની ઊંડી કળાસૌંદર્યદષ્ટિનું દર્શન કરાવ્યું છે. ગુજરાતમાં રાજ્યપાલ અને દિલ્લીમાં મુખ્ય ચુંટણી અધિકારી રહી ચૂકેલા આર.કે. ત્રિવેદીના પુસ્તક ‘ગ્રીનિંગ ઓફ ગુજરાત’નો તેમણે આપેલો અનુવાદ ‘મ્હોરી ઉઠે ગુજરાત’ સરળ છતાં રસાળ ગદ્યનો નમૂનો છે.

જો કે સર્જનક્ષેત્રે તેમનો પ્રથમ રસ તો સંસ્કૃત સુભાષિતો તરફનો જ રહ્યો છે. નિવૃત્તિકાળ પછી તેમની આ સર્જન ગાડી એવી તો પૂરપાટ દોડી કે આજે નહીં નહીં તો ય સાત હજારથી વધુ શ્લોકનાં ભાવાનુવાદો તેઓ આપી શક્યા છે. ઈ.સ. ૨૦૦૩થી નિયમિત રીતે ‘અખંડઆનંદ’માં, વચલાગાળે ‘સમભાવ’ દૈનિકમાં અને ઈ.સ. ૨૦૦૮થી આજ પર્યંત ‘ગુજરાત સમાચાર’માં તેમના ‘સુપ્રભાત’ અને ‘સુભાષિતસાર’ના સ્તંભલેખનમાં તેમણે આપણા સંસ્કૃત સુભાષિતોને લોકભોગ્ય રીતે રજૂ કર્યાં છે.

લોકભોગ્ય ઝડપથી લોકરંજક થઈ જાય એવી લપસણી ભૂમિ હોય છે. તેની ઉપરથી અડગ રીતે પસાર થનાર યાજ્ઞિક સાહેબે ઈ.સ. ૨૦૧૧માં આપેલાં ‘સુભાષિત સૌરભ’ પુસ્તકમાં ૨૨૩ જેટલાં સુભાષિતો કે શ્લોકોના મૂળ પાઠ, અન્વય, અર્થ અને અર્થઘટનોને વિશાળ સંદર્ભોથી સમજાવ્યાં છે. શ્લોકનો ક્યારેક સીધેસીધો અનુવાદ, ક્યારેક ભાવાનુવાદ, ક્યારેક સમશ્લોકી પાઠ, ક્યારેક પદ્યાનુવાદ, એવા એવા પ્રયોગોથી તેમણે સુભાષિતરત્નભંડારનો પટારો ખોલી આપ્યો છે.

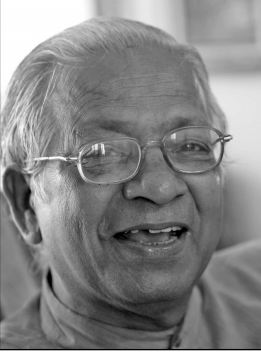
આદરણીય યાજ્ઞિક સાહેબ, જેની વાણી સદવાણી. જેનું વર્તન સદાચાર. જેનો વિચાર વ્યવહારદક્ષ. જેની પ્રજ્ઞા પ્રબુદ્ધ. જેનો વહીવટ અણીશુદ્ધ, છતાં કોઈ જાતનું વજન નહીં. ન ઉંમરનું, ન અનુભવનું, ન જ્ઞાનનું, ન પદનું. એમનું વ્યક્તિત્વ તો જાણે કે કુલીનતાથી સુશોભિત અને યજ્ઞકુંડની તેજસ્વિતાથી તગતગતું. તેથી જ તો તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, દર્શક ઈતિહાસ નિધિ, સરદાર વલ્લભભાઈ સમાજ સેવા ટ્રસ્ટ, ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય જેવી અનેક સંસ્થાઓમાં વિકટ પરિસ્થિતિએ પાર પાડવાની નૈયાને હંકારી શક્યા છે. આવું વિચક્ષણ વ્યક્તિત્વ હવે આપણી વચ્ચે સદાકાળ જીવંત રહેશે એમના ક્ષર દેહે, એમના કર્મદેહે, એમના જ્ઞાનવારસાની ઝળહળતી જ્યોતિરૂપે.

સહજ સદગતિ હો આપની, સંચરો શબદ તણા સથવારે સાહેબ.

પ્રયાણ : પ્રભુ સાથે હાથ મિલાવવા

યોગેશ જોષી

છબી સૌજન્ય : વિવેક દેસાઈ

મૂળની સાથે મેળ અને સત સાથે સુમેળ ધરાવતા પ્રશિષ્ટ સાહિત્યકાર, વિવેચક ચંદ્રકાન્ત શેઠે તા. ૨-૮-૨૦૨૪ના રોજ વિદાય લીધી. અંતિમ દર્શનાર્થે ગયો : પ્રશાન્ત ચહેરો; મુખ પર તેજ; જરીક ખુલ્લી રહી ગયેલી આંખો — હજીયે જાણે ઊંડું જોતી, અઢળક જોતી... હૃદમાં જોતી, અનહદ જોતી... જરીક અધખૂલું રહી ગયેલું મોં — હમણાં જાણે બોલશે — ‘ક્યાં છો ચન્દ્રકાન્ત?’ ગગન ખોલતી બારી લાધી ને જાણે નભ ખોલીને તેઓ ઊડી ગયા... એમના શબ્દનો સૂર સમષ્ટિના સૂર સાથે મળી-ભળી ગયો.

*

‘જે ભાવે તે થોડુંક તો ખાવ,’ ડોક્ટરે કહ્યું, ‘નહીંતર ઊભા ક્યાંથી થવાશે?’

જવાબમાં હોસ્પિટલના બેડમાં સૂતેલા ચંદ્રકાન્ત શેઠ મધુર હસ્યા, પછી બોલ્યા, ‘મને જાણ છે, હવે ‘ઊભા’ નથી થવાનું, હવે ‘ઉપર’ જવાનું છે.’ તર્જની ઉપર તરફ ચીંધી, વળી મધમીઠું હસી રહ્યા! હા, શરીરની પીડા જરૂર હતી, કહેતા, ‘કેન્સર હવે તોફાન કરે છે!’, પણ અંત સમય નજીક છે એનું ‘દુઃખ’ નહોતું, સ્વસ્થ સ્વીકાર હતો; પૂરતું, સારું જીવ્યાનો, જે કામો માટે જન્મ્યા એ બધાં લગભગ પૂરાં થયાનો સંતોષ હતો; જેમ જીવનની, એમ મૃત્યુનીય ઊંડી સમજણ હતી. ઉપનિષદ એમણે પચાવ્યા હતા. ઉમાશંકરના તેઓ આજીવન અભ્યાસી રહેલા. મારા ચિત્તમાં ઉમાશંકર જોશીના કાવ્ય ‘મૃત્યુક્ષણ’ની પંક્તિઓ રમી રહી :

‘મૃત્યુ સાથે મેં હાથ મિલાવ્યા છે.

જીવન, — કાળનો સ્વાદ, ક્ષણનો ઘૂંટ;

મૃત્યુ, — અનંત સાથે એકરસ અસ્મિ-તા?

કોઈ એક ક્ષણની જવનિકા હટાવી મૃત્યુ સ્વયં બોલી રહેશે :

લે, પ્રભુ સાથે તારે હાથ મિલાવવા હતા ને?’

*

ચારેક વર્ષથી ચંદ્રકાન્ત શેઠને પ્રોસ્ટેટનું કેન્સર હતું. છેલ્લે ફેલાઈ ગયું હતું ફેફસાં સુધી. દીકરો અભિજાત ડૉક્ટર. એપોલો હોસ્પિટલમાં ડાયરેક્ટર. એણે પિતાથી કશું છુપાવ્યું નહોતું.

ચારેક વર્ષથી છેક આંગણે આવીને ઊભેલું મરણ અને પથારીમાં કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠ – બંને એકબીજા સામે જાણે મધુર સ્મિત વેર્યા કરે. એમની કવિ-પ્રજ્ઞાનું તેજ વધતું જતું હતું. આવનારા મૃત્યુ માટે તેઓ કેવા તૈયાર હતા?! – ‘નવનીત સમર્પણ’ દીપો. અંક ૨૦૨૨માં પ્રગટ થયેલા એમના કાવ્યની આ પંક્તિઓ જુઓ :

‘ખંડેર સરખા ખોળિયે
ક્યાં સુધી રહેશો સૂબાજી, ક્યાં સુધી?’

...
ઝંખવાતી દીવડાની આંખ :
પિંજરામાં પંખીની પછડાય પામર પાંખ.
ના સમય આ ટહુકવાનો,
આ સમય તો ઊપડવાનો.’

(પણ, વિશ્રુતિ અમેરિકાથી આવે એ પહેલાં જ આમ ઊપડી જવાનું?!)

*

હતાશા-નિરાશાને દૂર હડસેલી આ કર્મઠ કવિ અધૂરાં કામો પૂરાં કરવામાં લાગી ગયેલા. કેન્સર કરતાંય એમને વધારે દુઃખ હતું આંખે બરાબર દેખાતું નહિ એનું, વંચાતું-લખાતું નહિ એનું. દીકરી વંદના એમને વાંચી સંભળાવતી, કવિતાઓ ઉતારતી, હસ્તપ્રત તૈયાર કરતી વગેરે. કેન્સરની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સારવાર ચાલતી – નિડયાદમાં એકાદ-બે નાનાં ઓપરેશન (જેથી પેશાબ માટે કોથળી લટકાવીને રાખવી ન પડે), અદ્યતન દવાઓ, કિમોથેરાપી, રેડિયો-આઈસોટોપ વગેરે. શરીરની પીડાને ભૂલવા તેઓ શબ્દમાં, શબ્દમાં ડૂબી જતા. દીકરો અભિજાત, દીકરી-જમાઈ વંદના-નાનકભાઈ તથા દીકરીનાં સંતાનો વિશ્રુતિ, શાશ્વતી તથા ચિરાયુ એમની ખૂબ કાળજી રાખે. પત્ની મુદ્રિકાબહેન તથા ચંદ્રકાન્ત શેઠના તો ખાલી દેહ જ અલગ. (‘ભલે કોડિયાં અલગ, આપણે શગે એક ઝળહળીએ.’) ડૉક્ટર તરીકે તો અભિજાત પપ્પાની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કાળજી રાખે જ. ‘ધૂળમાંની પગલીઓ’નો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરાવીને, દિલ્હીના ખૂબ જાણીતા પ્રકાશક પાસે એનું પ્રકાશન કરાવીને પપ્પાને એણે સરપ્રાઈઝ આપેલી.

તા. ૩-૨-૧૯૩૮માં જન્મેલા ચંદ્રકાન્ત શેઠના બાળપણ અને શૈશવની સ્મરણકથા ‘ધૂળમાંની પગલીઓ’ ગુજરાતી ગદ્યમાં નોખી પગલીઓ પાડતો ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાં પ્રગટ થતા નાનકડા ચંદ્રકાન્તને, કહો કે બચુડાને, ચંદરિયાને, ચંદુડિયાને મળવાનું ને એનાં વાણીનાંય વિવિધ રૂપો નિહાળવાનું વિવેચકોને અને ભાવકોને ગમે જ ગમે – તેઓ મોટા સર્જક થશે એનાં ઈંગિતો એમના બાળપણ, શૈશવમાંથી મળે, જેમ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી –

લાલજીને પહેલી વાર પ્રસાદ ધરાવવાની વાતે રુદન સાથે વિરોધ કરતો બચુડો; પણ ધરાવેલો પ્રસાદ લાલજી જરીકે ખાતા નથી તેની ખાતરી થતાં ઉત્સાહથી

લાલજીને પ્રસાદ ધરાવતો બચુડો; પોતાના હાથમાંનો લાડુયે લાલજી ખાતા નથી એ ઠીક ન લાગતાં એમનો હાથ વાળીને લાડુ ખવડાવવાના રાક્ષસી ઉપાયો કરતો ચાંદરો; સૂર્યગ્રહણ જોવા માટે ભાંગેલા કાચ પર મેશનું પડ ચડાવતો ચંદરિયો; મા-બહેન પતરાળાં-પડિયાં બનાવતાં તો એમના માટે ખાખરાનાં પાનનો નાનકડો ભારોય લઈ આવતો ચંદરિયો; ‘પુજારી જે રીતે, આરતીને અવકાશમાં ઊંચે સ્થિર કરી, તેને નમણા મરોડ આપતો’ એના પર વારી જતો ચંદરિયો; દાઉદખાની ઘઉંમાંના કાંકરામાંથી બુદ્ધની મૂર્તિ બનાવવા મથતો ચંદરિયો... આ યાદી હજી લાંબી થઈ શકે; ટૂંકમાં કહું તો ‘ધૂળમાંથી પગલીઓનું ગદ્ય પણ ચણીબોર જેવું છે, ગોરસ આમલી જેવું છે, પલાળેલાં આમળાં જેવું છે.’

ડૉક્ટર તરીકે અભિજાતની ઉજ્જવળ કારકિર્દી. એ યુ.કે. ગયો ત્યારે જ એણે નક્કી કરેલું – ઉંમરના કારણે માતા-પિતામાંથી કોઈનેય પહેલું ઓપરેશન કરાવવાનું થશે ત્યારે અમદાવાદ પાછો ફરીશ. યુ.કે.માંની રિદ્ધિ-સિદ્ધિ-પ્રસિદ્ધિ છોડીને એ અમદાવાદ આવી ગયો માતા-પિતાની સેવા માટે. દીકરી વંદનાય ડેન્ટિસ્ટ; એણે સંતાનો તથા માતા-પિતા, પરિવાર માટે ડૉક્ટર તરીકેની કારકિર્દીનો વિચાર ન કર્યો. ડાયાબિટિશના કારણે ચંદ્રકાન્ત શેઠની આંખો નબળી ને નબળી થતી ગયેલી. કોરોનાના ‘લોકડાઉન’ના સમયમાંય અભિજાત એમને આંખના ડૉક્ટર પાસે લઈ જતો ને આંખમાં ઈજેક્શન અપાવતો. પણ છેવટે આંખો સાવ તો ન ગઈ, પણ લખવા-વાંચવાનું બંધ થઈ ગયું. એમના માટે તો આ જાણે ‘જીવવાનું’ બંધ થયું... કોરોના દરમિયાન મુદ્રિકાબહેન તથા વંદનાને કોરોના થયેલો, દવાખાને દાખલ થવું પડેલું. મુદ્રિકાબહેન બચે એમ નહોતાં, પણ ICUમાંથી ઘરે પાછાં આવેલાં, ચંદ્રકાન્તભાઈ માટે સ્તો. એ સમયે ખૂબ કાળજી લેવાના કારણે ચંદ્રકાન્ત શેઠ કોરોનાથી બચી ગયેલા. કોરોના ન થાય એ માટે અભિજાત એમને ખાસ્સી બધી દવાઓ આપતો, એમાં આયુર્વેદની દવાઓ પણ હોય. પણ કોરોનાનો કપરો કાળ પૂરો થયો ને ચંદ્રકાન્ત શેઠને કેન્સર નીકળ્યું. પેશન્ટ તરીકે તેઓ પૂરો સહકાર આપે. સંતાનો તથા ડૉક્ટરોની વાત માને. મારે આમ નથી કરવું, કરાવવું એવી હઠ ન કરે.

*

૧૯૭૫માં પહેલી વાર ચંદ્રકાન્ત શેઠને મળવાનું થયેલું. નમણો લંબગોળ ચહેરો, શ્યામળો વાન, મોટું કપાળ, વ્યવસ્થિત ઓળેલા લાંબા વાળ, ચીવટથી કરેલી દાઢી, ખાદીનો ઝભ્ભો, સફેદ લેંઘો, ભીતર ગાંધીસંસ્કાર ભર્યા ભર્યા. જાડી કાળી ફેમનાં ચશ્માં, ચશ્માં પાછળ ચમકતી સ્નેહાળ આંખો. — એમાં શબદનું તેજ, સંવેદનનો ભેજ. અવાજમાં સચ્ચાઈનો રણકો. વાણીમાં હૈયાનો ઉઘાડ. હોઠ પર મીઠું-મધુર સ્મિત. આ સ્મિતમાં ઠકોરજીના મધુર સ્મિતનો અણસાર પણ ક્યારેક ફરકતો જણાય. પિતા યુસ્ત વૈષ્ણવ. કીર્તનમાં, ઠકોરજીમાં ઓતપ્રોત. સ્નેહાળ, સહનશીલ માતા. બાળવિધવા મોટી બહેન સુરીલા કંઠે હલકથી દયારામનાં પદો ગાતી. હવેલીની જેમ ઘરમાંયે સેવા-ઉત્સવ-કથા-કીર્તનનો માહોલ. મંદિરમાં રાસ-હીંચ રમાતાં. આ બધાંના સ્વાદ થકી, ઠકોરજીના પ્રસાદ થકી એમના તન-મનનો પિંડ બંધાતો ગયો. એમનું પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ હાલોલ અને કણજરીમાં. કણજરીના દરબાર

જૂની રંગભૂમિના આશક. દરબારમાં રોજ મિજલસ થાય. કવિતા અંગેની પાત્રતાના કારણે તરુણ ચંદ્રકાન્તને મિજલસમાં નોતરું મળે. ગાંધીજીનો દેહાંત થતાં દસેકની વયે કાવ્ય લખેલું : ‘એવા બાપુ અમર રહો’. કિશોરવયથી એમને ગાંધીજી ગમતા અને ખાદી પહેરવાની ઈચ્છા થતી. આઠમા ધોરણથી અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. સ્કૂલમાં એક વાર ઉમાશંકર આવેલા. મેટ્રિકમાં એમને ગુજરાતીમાં ઓછા માર્ક્સ હતા અને ગણિત-વિજ્ઞાનમાં ખૂબ વધારે! ગુજરાત કોલેજમાં એમને લાભશંકર અને રાધેશ્યામ શર્મા જેવા મિત્રો મળ્યા. છંદો પર તો એમણે મેટ્રિક થયા ત્યાં સુધીમાં જ પ્રભુત્વ મેળવી લીધું હતું. લાભશંકરે એમને ‘કુમાર’ની ‘બુધસભા’નું ડહેલું બતાવ્યું ને પછી તો જાણે ગગન ખોલતી બારી ખૂલી ગઈ. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ, નગીનદાસ પારેખ જેવા ગુરુજનો મળ્યા. આમ એમનું બાળપણ વીત્યું હાલોલ-કણજરીમાં ને વિશેષ ઘડતર થયું અમદાવાદમાં. આ સંદર્ભે એમણે નોંધ્યું છે :

‘મારામાં ગામડું અને શહેર બેય ભળ્યાં છે. કેટલોક વણાટ શહેરમાં, પણ મૂળભૂત દ્રવ્ય રૂ-સૂતર તો ગામડાનું. મારો કેટલોક વણાટ શહેરમાં એટલે બધું બરોબર એવું નહીં જ. વણાટમાં કેટલાક ગરબડગોટાળાયે ખરા જ. કેટલાંક તો હું સમજું છતાંયે ચાલવા દઉં; ગેરસમજના જોખમ છતાં! મને ગેરસમજ પોસાય છે. અસત હરગિજ નહીં.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, સં. ઉમાશંકર જોશી)

અસત એમને હરગિજ પોસાતું નથી. આથી જ એમને મૂળની સાથે મેળ છે ને સત સાથે સુમેળ. એમની ગીત-પંક્તિ છે-

‘મૂળની સાથે મેળ હોય તો મળવું લાગે મીઠું.’

આ કવિ મૂળની સાથે મેળ સધાય, આંતર-ચેતનાના સૂક્ષ્મ તાર સમષ્ટિ-ચેતના સાથે જોડાય એ માટે શું કરે છે?! -

‘ચંદ્રકાન્તનો ભાંગી ભુક્કો કરીએ;’

...

ચંદ્રકાન્તને ઝટપટ હળથી ભાંગી ખેતર સપાટ કરીએ,

ચં દ્ર કા ન્ત ને ભાં ગી ક ણ ક ણ ખ લા સ ક રી એ.’

‘ક્યાં છો ચંદ્રકાન્ત?’-થી આરંભાયેલી, જાતને શોધવાની અને પામવાની આ સર્જનપ્રક્રિયા એમનાં અનેક કાવ્યો ઉપરાંત એમના અપૂર્વ અને અનન્ય નિબંધો ‘નંદ સામવેદી’માંય ચાલે છે. લાભશંકરે ‘આ-નંદપર્વ’ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે :

‘આ નિબંધોમાં ચંદ્રકાન્તનાં બાહ્ય રૂપોનો ભુક્કો કરી અસલ, આંતરિક ચંદ્રકાન્તને પામવાનો શોધપુરુષાર્થ છે.’

નિબંધકાર તરીકેની કેફિયત આપતાં આ કવિએ કહ્યું છે :

‘મારામાં કોઈ સાચુકલો - અસલી ચંદ્રકાન્ત હોય તો તેની ખોજ માટેના ઉધામા આદર્યા અને તેનું સીધું પરિણામ તે ‘નંદ સામવેદી.’”

“નંદ સામવેદી’ને મારી ‘અધર સેલ્ફ’ કહી શકાય.”

આમ કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠ અને ‘નંદ સામવેદી’ એક જ અસલ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. કવિ શ્રી લાભશંકર ઠાકરે ‘નંદ સામવેદી’ની સમીક્ષા કરતાં યથાર્થ નોંધ્યું છે :

“સ્વ’ની શોધમાં નીકળેલાના આશાથી નિરાશા સુધીના, સ્પષ્ટતાથી અસ્પષ્ટતા સુધીના, હાસ્યથી શોક સુધીના, વાક્યથી અવાક્ય સુધીના અનેક ભાવો અનાયાસ પ્રકટ થયા છે. એક સ્વની, એક નંદની શોધમાં અહીં મનુષ્યમાત્રના મૂલની, આંતરિકની, રિયલની શોધપ્રક્રિયા છે. અહીં કોઈ ‘શોધ’ની સિદ્ધિ નથી, અહીં સંવેદનશીલ મનુષ્યનો મૂંઝારો પ્રકટ થાય છે. પરસ્પરને રૂંધતાં, પરસ્પરનો નાશ કરતા, સંવેદનશીલતા ગુમાવી બેઠેલા આજના મનુષ્યના સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક, નૈતિક, કૌટુંબિક સંબંધ અહીં તળેઉપર થાય છે. માનવ્ય ટકી રહે તેવા મૂલાધારની અહીં શોધ-ઝંખના છે.”

૧૯૮૩માં અમદાવાદમાં મારી બદલી થઈ, મારી ઓફિસથી વિદ્યાપીઠ નજીક. તે લગભગ રોજ રિસેસમાં ચંદ્રકાન્ત શેઠને મળવા જઈ; અવારનવાર, વારંવાર એમના ઘરે પણ જવાનું થાય; નવું લખ્યું હોય એ સંભળાવું. સાહિત્યચર્ચા ચાલે. લગભગ મારું બધું લખાણ એમની સૂક્ષ્મ નજર તળેથી પસાર થાય. આમ તેઓ મારા ગુરુ. ૧૯૮૦માં, હું સુરેન્દ્રનગર હતો ત્યારે મારી વાર્તા ‘ગંગાબા’ વાંચીને એમણે મને એક પોસ્ટકાર્ડ લખેલું. એમાં લખ્યું હતું – ‘તમે મોટા નવલકથાકાર થશો.’ એ સમયે મેં વિચાર્યું નહોતું કે હું ભવિષ્યમાં નવલકથા લખીશ. પછી તો એમની સાથે કવિતાનાં સંપાદનોનું કામ કરવાની તક મળી ને કાવ્યપદાર્થની મારી સમજણ વિકસતી ગઈ.

‘આકાશનો સોદો’, ‘બેસ, બેસ દેડકી!’, ‘સંવેદનચિત્રો’ જેવાં અનેક વિલક્ષણ કાવ્યો એમની પાસેથી મળ્યાં છે. ગીતસ્વરૂપે તો આ કવિને હૈયે-માથે હાથ મૂકીને જાણે આશીર્વાદ આપ્યા છે. કેટલીક પંક્તિઓ તો ઈશ્વરના આવિર્ભાવ વગર પ્રગટી જ ન શકે –

‘આખો દરિયો તેં જાળ મહીં ઝાલ્યો ને માછલી જ બાકી ?’

*

‘પંખી ટલુકે દૂર / અને અહીં ગગન ખોલતી બારી!’

*

‘શોધતો હતો ફૂલ ને ફોરમ શોધતી હતી મને,
એકબીજાને શોધતાં ગયાં દૂર, તો આવ્યાં કને.’

*

‘બારીમાંથી ગગન પાડતું સાદ! / સાદ ના પાડો.’

*

‘જલને જાણે ફૂલ ફૂટિયાં, / જલને આવ્યાં પાન’

ચંદ્રકાન્ત શેઠની કવિતા, ગદ્ય, વિવેચન, સંપાદન વગેરે વિશે એક સેમિનાર થઈ

શકે એટલું અઢળક, મબલક ઉત્તમ કામ કર્યું છે એમણે. સત્યના આગ્રહી એવા આ કવિ એમની કેફિયત – ‘મારો વાગ્યોગ’માં નોંધે છે :

‘ક્યારેક મારા થકી નાનાં છમકલાં જેવાં અસત થાય ત્યારે મારી બેચેની ભારેની હોય છે અને કોઈ રીતે એની કબૂલાત કરાય ત્યારે જ મને આશ્વાસન રહે છે – મારો શ્વાસ હેઠે બેસે છે. આ મારી ભૂમિકાથી મારા કાવ્યના શબ્દને છુટ્ટો ન પાડવો જોઈએ. મારા શબ્દમાં જે કંઈ સામર્થ્ય કે પ્રભાવ આવે તે સત્-તત્ત્વ સાથેના યોગે કરીને જ આવી શકે.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, સં. ઉમાશંકર જોશી)

ભીતરની આવી સચ્ચાઈથી આ કવિનો શબ્દ ઝળહળે છે ને કવિતાની ત્રિજ્યા વિસ્તરે છે. સચ્ચાઈ તથા ઇન્ટિગ્રિટીનો વારસો એમનાં સંતાનો – વંદના તથા અભિજાતમાં પણ ઝિલાવો છે, જળવાયો છે.

કેટકેટલા ઔગલથી આ કવિ જાતને, માણસને અને જગતને નીરખે છે ! – ‘નંદ સામવેદી’ના નિબંધમાં તેઓ કહે છે :

‘મારો આ ચહેરો વિવિધ માણસોની આંખથી કઈ રીતે જોવાતો હશે? શું જેટલી આંખો એટલા મારા ચહેરા હશે? લોકો આંખ મીંચીને મને જોવા પ્રયત્ન કરે તો હું કેવો દેખાઉં?’

सृष्टिम् लीलाम् च दर्शयेत् ।

સૃષ્ટિની લીલાને અંદર પ્રવેશીને તથા બહાર રહીને જોવા કરનાર આ કવિ-ગદ્યકાર સૃષ્ટિની સાથે સાથે પોતાનેય નીરખ્યા કરે છે સતત – અંદરથી ને બહારથી, દૂરથી ને નજીકથી, ખુલ્લી આંખે ને બંધ આંખેય ! અજવાળે ને અંધારેય ! પોતાની આંખે ને અન્ય આંખો થકીયે ! ને મથે છે ‘સ્વ’ને શોધવા !

ચંદ્રકાન્ત શેઠ વિશે એમના સમકાલીન કવિ સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રે લખ્યું છે :

“... વહેવારુ અંતિમો તરફથી આવતાં દબાણોને એ વશ થતા નથી. એમની કવિતાના મૂળને એક શોધક ચેતના અને એક શોધનપ્રક્રિયાનું સંયુક્ત રસાયણ પોષણ આપતું જણાય છે. જાતને અને જગતને આ કવિ ફંફોર્યા કરે છે. શોધતો ફરે છે. સાથે જ એ પોતાનું શોધન કરતો રહે છે. નિર્મળ થતો રહે છે.

...

શેઠસાહેબની દોસ્તી આજકાલ કરતાં મને અડધી સદીથી મળી છે. અડગ છે. કોમળ છે. નિર્મળ છે. એમના જેવી જ. ને મારો એક વિસામો છે.”

કેન્સર થયા પછી એમણે ‘ખુમારી’ અને ‘લાચારી’ની વિ-સંગતતાનો તીવ્રતર અનુભવ કર્યો. પણ ‘ખુમારી’ અને ‘લાચારી’ની વિ-સંગતતાની વાત તો એમણે ૧૯૮૦માં પ્રગટ થયેલ ‘નંદ સામવેદી’માં કરી હતી ! ‘માણસની શોધ – માણસની શ્રદ્ધા’ નિબંધમાં તેમણે લખેલું :

‘રોગ થશે તો પાંચ મહાભૂતોના આ કોટડાને થશે; મને શું થવાનું છે?’

કેન્સર થયા પછી નરી લાચારી છતાં એમણે મરણ સુધી ‘ખુમારી’ય ટકાવી રાખી હતી, મૃત્યુના સ્વસ્થ સ્વીકાર સાથેની ખુમારી; એક કવિની ખુમારી !

*

છેલ્લે બે અઠવાડિયાં એમને એપોલો હોસ્પિટલમાં દાખલ કરેલા, પછી ઘરે લાવ્યા, ઘરે જ ઓક્સિજન સહિતની બધી સારવારની વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી. તેઓ હોસ્પિટલમાં હતા ત્યારે શ્રદ્ધાબહેન અને હું બે-ચાર દિવસે એમને મળવા જતા. પહેલી વાર મળવા ગયા ત્યારે ચંદ્રકાન્ત શેઠનાં અપ્રગટ કાવ્યો શ્રદ્ધાબહેને વાંચી સંભળાવ્યાં. એ પછી એમણે કઈ કવિતા ‘નવનીત સમર્પણ’માં, કઈ ‘અખંડ આનંદ’માં ને કઈ ‘ગુજરાત’ના દીપોત્સવી અંક માટે મોકલવી એની સૂચના આપી. શરીરની પીડા છતાં કોઈ મળવા આવે ત્યારે એમના ચહેરા પર પ્રસન્નતા લહેરાય. એમની ખબર પૂછવાને બદલે હું એમને ગમે તેવું કંઈક વાંચી સંભળાવતો. સિતાંશુ યશસ્વન્દ્રના પુસ્તક ‘સંગચ્છઘ્વમ્ - આજના જગતની કવિતામાં સહુની સહિયારી તો યે એકેએકની પોતાની સફર.’-માંથી કેટલોક અંશ વાંચી સંભળાવ્યો. સાંભળતી વેળા એમના ચહેરા પરની પીડાની રેખાઓ ધીરે ધીરે દૂર થતી, પ્રસન્નતા પ્રગટતી ને ક્યારેક હોઠ પર સ્મિત રેલાતું, ચારેક દાયકાથી તેઓ મારી સર્જકતાને સંકોરતા રહ્યા છે. ઘણા સમયથી કશું લખાયું ન હોય તો ગુરુ આદેશ આપતા - ‘હવે મારા ઘરે આવે ત્યારે કશુંક લખીને આવવાનું છે.’ છેલ્લા બે-ત્રણ વર્ષથી તેઓ મને અવારનવાર કહેતા - ‘વૃદ્ધાવસ્થા વિશે તું એક નવલકથા લખ.’

છેલ્લે, ૨૬મી જુલાઈએ અમે હોસ્પિટલ ગયા તો એમણે મને નવી કવિતા લખાઈ હોય તો સંભળાવવા કહ્યું. એમનો અવાજ ધીમો અને ક્ષીણ હતો. મેં ત્રણેક કાવ્યો સંભળાવ્યાં; પ્રતિભાવરૂપે એમનાથી બોલી શકાતું નહોતું. આથી એમણે એમના બે હાથ લંબાવ્યા ને ખાસ્સી વાર મારો હાથ દાબી રાખ્યો. એમના ચહેરા પર પ્રસન્નતાની રેખાઓ હતી ને હોઠ પર સ્મિત. પણ મારો ચહેરો ગંભીર થઈ ગયો. થયું, બોલવા માટે શ્વાસ સાથ નથી આપતા તે હવે કદાચ ઓક્સિજનની જરૂર પડશે. ત્યારબાદ અભિજાત અમેરિકાથી આવી ગયો. ચંદ્રકાન્તભાઈને ઘરે લાવ્યા. ઘરે જ, ઓક્સિજન સહિતની બધી સારવારની વ્યવસ્થા કરી. તેઓ હોસ્પિટલમાં હતા ત્યારે તો લાગતું, એકાદ-બે મહિના તો તેઓ ટકશે, પણ ૩૧ જુલાઈની રાત્રે તબિયત લથડી. પહેલી ઓગસ્ટે બપોરે પ્રફુલ્લ રાવલ અને હું એમના ઘરે ગયેલા. ઠીક નહોતું લાગતું. ચહેરો શાન્ત હતો, આંખો મિંચેલી, મોં અધખૂલું. ઓક્સિજન ચાલુ હતો.

વંદનાએ પૂછ્યું, ‘લીંબુનું શરબત પીશો ?’ જરી મોં હલાવી ‘હા’ કહી. બે-એક ચમચી શરબત પીધું. પછી રણકતા અવાજે ‘નાઆઆ...’ પાડી. ને બીજી ઓગસ્ટે બપોર પછી વંદના-અભિજાતની હાજરીમાં વિદાય... સારસ-જોડમાંથી મુદ્રિકાબહેન એકલાં...

ચાર વર્ષથી આંગણમાં રહેલા મૃત્યુએ અચાનક કૂદી આવીને જાણે ચિત્તાની જેમ તરાપ મારી...

છેવટે ‘મૃત્યુક્ષણ’ આવી.

અને પ્રયાણ : પ્રભુ સાથે હાથ મિલાવવા.

દરેક પુસ્તકને એનો નાગરિક મળો.

કિરીટ દૂધાત

હમણાં એક પુસ્તકના લોકાર્પણમાં હાજરી આપી. ત્યાં એક અધ્યાપકે શ્રોતાઓને જણાવ્યું કે એમની યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરતી વખતે સમિતિએ નક્કી કર્યું કે હાલ વિદ્યાર્થીઓની ક્ષમતા એવી છે કે ‘ટૂંકી’ વાર્તા વાંચવી વિદ્યાર્થીઓને ‘લાંબી’ પડે છે, એ કારણે એમને સાહિત્યસ્વરૂપ તરીકે ટૂંકી વાર્તાને બદલે લઘુકથા ભણાવવાનું નક્કી કર્યું છે! એક સાહિત્યપ્રકાર તરીકે લઘુકથાનો કે એના અભ્યાસનો કોઈ વિરોધ ન હોઈ શકે. હેમિંગ્વેએ ફક્ત છ શબ્દોમાં ‘લઘુ લઘુકથા’ “For Sale: Baby shoes, never worn.” લખી છે. જેનો આપણે રાજી થઈને વારંવાર ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. માબાપે ખરીદેલા જોડા પહેરી શકે એવડું બાળક થાય એ પહેલાં તો એ અવસાન પામ્યું છે. એટલે કે જોડા રજોટાયા નથી એ ફાયદા સામે, માતૃત્વ ખંડિત થયું છે એટલું નુકસાન! આ અને આવી ગણીગાંઠી લઘુકથા વાંચતાં જ હૃદય દ્રવી જાય એ સાચું, પણ દરેક કથા આટલા લાઘવથી લખી શકાતી નથી. હેમિંગ્વેએ ચાલીસ-પચાસ પાનાની વાર્તાઓ પણ લખી છે, એટલે આની સાથોસાથ એની કમાલની પણ વાત થવી ઘટે. એક મુહાવરો જે વપરાઈને ઘસાઈ ગયો હોવા છતાં ટાંકીએ કે ‘દરેક કૃતિ પોતાનું સ્વરૂપ જાતે નક્કી કરે છે’. અહીં ‘સ્વરૂપ’માં એની લંબાઈનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે! જેમ સોનેટ આઠ લીટીમાં લખી ન શકાય કે બે શેરની ગઝલ લખીએ તો એને મુક્તક કહેવાય એમ ટૂંકી વાર્તાના વિકલ્પે લઘુકથા પસંદ કરવી એ વિદ્યાર્થીઓને એક ઉત્તમ સાહિત્યસ્વરૂપથી ‘અભણ’ રાખવા જેવું નથી? આ વાતને થોડા વિસ્તૃત પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો શાસકો તો કોઈ પણ સમયખંડમાં, અભ્યાસખંડમાંથી બાળક અભણ રહે અને નાગરિક નહીં પણ મતદાર જ બનીને બહાર પડે એવું ઇચ્છે એ સમજાય એવું છે. પરંતુ આપણે એમાં જાણીજોઈને ભાગીદાર ન બનીએ એટલી જાગૃકતાની અપેક્ષા રાખવી અસ્થાને છે?

આવા સરલીકરણ કરી આપવાનું પરિણામ એ આવે છે કે - વિદ્યાર્થી ક્યાં પુસ્તકો વાંચવાલાયક છે એ માહિતીથી અજાણ રહી જાય છે. અત્યારે પ્રકાશકો આક્રમક વેચાણની પદ્ધતિથી લોકપ્રિય પુસ્તકો તો વેચી કાઢે છે, પણ જેને સત્ત્વશીલ પુસ્તકો કહેવાય એવાં પુસ્તકોની જગા તો ગોડાઉનમાં જ રહે છે, આજના જમાનામાં ગોડાઉન નહીં, પણ રેડી ટુ પ્રિન્ટના ફોલ્ડરમાં રહી જાય છે.

આ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ સજ્જ શિક્ષકો જ લાવી શકે અને એવા શિક્ષકો તો કોઈ પણ શાળામાં હોઈ શકે. અમદાવાદની એક મોંઘી શાળામાં પોતાના બાળકને ભણાવી શકવા સધ્ધર એવા એક મિત્ર હમણાં રાજીપો વ્યક્ત કરતા હતા કે ‘રાજ્ય સરકારે ખાનગી પ્રાથમિક શાળામાં ગુજરાતીનો વિષય ફરજિયાત કર્યો છે તો એમના બાળકની અઠવાડિક પરીક્ષામાં ગુજરાતી શબ્દની જોડણીમાં જરૂરી અનુસ્વાર ભૂલાઈ જાય કે ‘ઈ’ની જગ્યાએ ‘ઇ’ લખાયો હોય તો શિક્ષક અરધો માર્ક કાપી નાખે છે!’ જો ખાનગી શાળામાં મર્યાદિત પગાર મેળવતા શિક્ષક આ કરી શકે તો બીજા શિક્ષકો કેમ નહીં? પણ આજે જે પરિસ્થિતિ છે એમાં કોલેજ કક્ષાએ - કોઈ પણ વિષયના-અધ્યાપકો પોતાના વિષયનું કયું નવું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે એ ખુદ ન જાણતા હોય એવું બને છે. આ પરિસ્થિતિનું નિવારણ અધ્યાપકોની સજ્જતા વધારીને થઈ શકે. આમાં પરિષદ કે અકાદમી મદદરૂપ તો થઈ જ શકે, શિક્ષણસંસ્થાના વડાઓ પણ યોગ્ય શિક્ષકોની પસંદગી કરીને યોગદાન આપી શકે. નવાં ઉત્તમ પુસ્તકો બહાર પડે કે તરત આપણને જાણ થાય એ પ્રકારનાં ગ્રંથસમીક્ષા/પરિચયકેન્દ્રી ‘ગ્રંથ’ કે ‘પ્રત્યક્ષ’ જેવાં સામયિકોની ખોટ વરતાય છે. આ સંજોગોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વર્તમાન પ્રમુખ અને પ્રકાશનમંત્રી અવલોકનનું આવું વાર્ષિક સામયિક પરિષદ બહાર પાડે એવું વિચારી રહ્યા છે એ જાણીને આનંદ તેમજ ઉત્કંઠા થાય છે. ‘વાંચે ગુજરાત’ વેળા એક પ્રસંગ ઠીક ઠીક જાણીતો થયેલો. ત્યારે હાકલ થયેલી કે ‘પુસ્તકને બંધ કબાટમાં ગોંધી રાખવાને બદલે ખુલ્લામાં મૂકો, “તરતું” મૂકો. એ હાક સાંભળીને કેટલાક શિક્ષકોએ ‘તરતું’ મૂકવા માટે ડોલમાં પાણી ભરીને પુસ્તકને તરાવવાનો પુરુષાર્થ કરેલો. જે કહેવાઈ રહી છે તે વાતનો સૂર શું છે એ સમજી શકે એવી વ્યવસ્થા હોય તો પુસ્તકને એનો વાચક મળી રહેશે, નહીંતર એ એમ જ ‘તર્યા’ કરશે. કામ ઘણું અઘરું છે પણ દરેક પુસ્તકને એનો વાચક મળી રહે તો આપણને આવતી કાલે મતદારને બદલે નાગરિક મળી રહેશે. હવાપાણી સાનુકૂળ છે એટલે કહી શકાય કે ગ્રંથનો પંથ એના પથિકની પ્રતીક્ષામાં છે.

ઝમઝમ કરતી રાતના નીરવ વાતાવરણમાં લોખંડના બે ટુકડાઓએ પાડેલા ટકોરાનો અવાજ અનેક ગણો સંવર્ધિત થતો લાગ્યો. એ ટકોરને પગલે પગલે બીજા અવાજો પણ ઊઠવા લાગ્યા. સ્ટેશન પરની હોટેલવાળો લાંબું બગાસું ખાઈને ઊઠ્યો અને સગડીમાં કોલસા ભાંગવા લાગ્યો. ટ્રેનના ઉતારુઓ પાસેથી ભિક્ષા માગવા માટે એક સાંઈબાવાએ તસબીમાં લોબાન છાંટ્યો. એક બળદગાડું આવી ઊભું. એકાદ ઘોડાગાડીના ઘૂઘરા પણ રણકી ગયા. થોડાક પાનબીડીના ટોપલા ને પારસલો ઠલવાયાં. બેચાર છડિયાં ટિકિટબારી ઊઘડવાની રાહ જોતાં લાઈનમાં ઊભાં, પ્લેટફોર્મની ફરસબંધી ઉપર જ ઊંઘી રહેલા એકલદોકલ મુસાફરો આળસ મરડીને બેઠા થયા. સાઈડિંગમાં ધડીમ ધડીમ અવાજ સાથે ભારખાનાંના ડબા ભટકાયા. ગુડ્ડના અનાજની ગુણોમાં મોઢું નાખીને ભરપેટ ધરાઈ રહેલી એક ગાય ભાંભરી. કોઈ શન્ટરના ઘરમાં કાચી ઊંઘમાંથી જાગી ગયેલું છોકરું રડી ઊઠ્યું. એને માતાએ મીઠા હાલા નાખ્યા. આંબલી પર માળો બાંધીને પોઢેલા પંખીની પાંખોનો ફફડાટ સંભળાયો ને શમી ગયો. નજીકના ખેતરમાં એક ચીબરી બોલી...

(કાળી રાત, કાળી ઓઢણી, કાળી ચીસ : ચુનીલાલ મડિયાની સમગ્ર નવલિકાઓ ભાગ-૨, પાના નં. ૧૭૦)

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા :

ઉડાન : પૂર્વી શુકલ, ઝેડકેડ પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૦૧, રૂ. ૧૮૦. ૭૭ ગઝલનો સંગ્રહ. • અશ્વત્થામા : યશવન્ત મહેતા, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૪૮, રૂ. ૭૦. દીર્ઘકાવ્ય. • ખીંટીઓ : મહેન્દ્ર જોશી, ઝેન ઓપ્સ, અમદાવાદ, ૨૦૨૩, ડે. પૃ. ૯૮, રૂ. ૨૦૦. ૬૦ કવિતાઓનો સંગ્રહ. • મહોબ્બતના મસ્ત વળાંકે : કૌશલ મોદી 'કુંજ', શોપીઝેન, અમદાવાદ, ૨૦૨૩, ડે. પૃ. ૯૩, રૂ. ૨૬૮. ૭૪ ગઝલનો સંગ્રહ. • શબ્દનો ઉજાશ : જિજ્ઞા મહેતા, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૨૭૫. ગીત, ગઝલ અને અછાંદસ ૧૦૦ કવિતાનો સંગ્રહ. • પ્રસ્વેદની પૂજા : હરીશ શાહ, સાયુજ્ય પ્રકાશન, ૨૦૨૩, ડે. પૃ. ૧૨૬, રૂ. ૨૫૦. ૧૦૧ ગઝલનો સંગ્રહ ભાગ-૧. • ઊગે છે દિન ભરોસાથી : હરીશ શાહ, સાયુજ્ય પ્રકાશન, ૨૦૨૩, ડે. પૃ. ૧૨૨, રૂ. ૨૫૦. ૯૬ ગઝલનો સંગ્રહ ભાગ-૨. • લયાનુભૂતિ ભાગ-૧ : હરીશ શાહ, સાયુજ્ય પ્રકાશન, ૨૦૨૩, ડે. પૃ. ૧૦૨. રૂ. ૨૦૦. ૮૧ ગીતનો સંગ્રહ. • લયાનુભૂતિ ભાગ-૨ : હરીશ શાહ, સાયુજ્ય પ્રકાશન, ૨૦૨૩, ડે. પૃ. ૯૮. રૂ. ૨૦૦. ૭૪ ગીતોનો સંગ્રહ. • પુષ્પો ખરે આભથી : હરીશ શાહ, સાયુજ્ય પ્રકાશન, ૨૦૨૩, ડે. પૃ. ૮૨, રૂ. ૧૫૦. ૩૨ સોનેટનો સંગ્રહ. • ફોલ ઓફ ઈડન : હરીશ શાહ, સાયુજ્ય પ્રકાશન, ૨૦૨૩, ડે. પૃ. ૧૨૬, રૂ. ૨૫૦. અછાંદસ. અનુવાદ અને બીજા ૫૩ કાવ્યનો સંગ્રહ.

નવલકથા :

વેદનાની સંવેદના : જગદીશ રથવી (સ્નેહ બંસી), શોપીઝેન, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૦૧, રૂ. ૨૯૧. આ નવલકથામાં નિશા નાયક જેવી અનેક સ્ત્રીઓની પોતાની શારીરિક તફલીફ સાથે માનસિક અને સાંવેગિક સમતુલા સાચવવા જે મથામણ કરે છે તે વાત મૂકી છે.

લઘુકથા :

મનગમતી લઘુકથાઓ : 'જગતમિત્ર', મણિલાલ ન. પટેલ 'જગતમિત્ર', ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૮૮, રૂ. ૨૫૦. ૭૮ લઘુકથાઓનો સંગ્રહ.

હાસ્યનિબંધ સંગ્રહ :

રેતીની રોટલી : જયોતીન્દ્ર હ. દવે, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પુ. મુ. ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૮૮, રૂ. ૨૫૦. ૩૧ હાસ્યનિબંધનો સંગ્રહ.

પ્રવાસગ્રંથ :

હિમાલય યાત્રા ભાગ-૨ : આ. હાર્દિકરત્નસૂરિ, શ્રી અરિહંતસિદ્ધસૂરિ જૈન ગ્રંથમાલા

પ્રકાશન, પાલિતાણા, ૨૦૨૨, ડબલ કાઉન, પૃ. ૪૩૦, રૂ. ૧૫૦૦. જૈન સાધુની હિમાલય પદયાત્રા.

લેખસંગ્રહો :

શાંતિના કથન : તરલિકા પ્રજાપતિ 'તત્ત્વમસિ', શોપીઝેન, ૨૦૨૩, ડે.પૃ. ૧૨૫, રૂ. ૨૯૧.૭૦ લેખસંગ્રહનું પુસ્તક. • અન્વેષણ : પરેશ કે. ભટ્ટ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પૃ. ૨૦૦, રૂ. ૨૫૦. ૬૦ લેખોનો સંગ્રહ. • પ્રભાકિરણ : કિરણભહેન શર્મા 'પ્રકાશ', શોપીઝેન, ૨૦૨૩, ડે.પૃ. ૧૨૫, રૂ. ૨૯૧. ૫૦ લેખોનો સંગ્રહ.

આત્મકથા :

નિરાળું જીવન મારું : મણિલાલ ન. પટેલ 'જગતમિત્ર', પોતે, ૨૦૨૪, ડે.પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૨૮૦, મણિલાલ 'જગતમિત્ર'ની આત્મકથા.

વિવેચન :

કાવ્યાર્થ કલાપ : હરીશ શાહ, સાયુજ્ય પ્રકાશન, ૨૦૨૩, ડે.પૃ. ૧૫૪, રૂ. ૨૫૦. ૫૬ કવિતાઓના આસ્વાદલેખો. • પુસ્તક પરિમલ : હરેશ ધોળકિયા, પોતે, ભુજ-કચ્છ, ૨૦૨૪, ડે.પૃ. ૧૦૩, રૂ. ૧૦૦. ૨૨ વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ.

સંશોધન :

ધોડિયા લોકવાર્તાઓ : અરવિંદભાઈ પટેલ, સુધાભહેન પટેલ, એવિન્સયલ પબ્લિસિંગ, છત્તીશગઢ, ૨૦૨૪, ડે.પૃ. ૨૯૭, રૂ. ૪૩૦. ધોડિયા જાતિની ૮ વાર્તાઓનું સંશોધન અને તેને લગતા ૧૨ અભ્યાસલેખોનું સંપાદન.

સંપાદન :

શબ્દ અને શ્રુત : સંપા. પ્રવીણ દરજી અને બળવંત જાની, ગૂર્જર પ્રકાશન, સંવર્ધિત આ. ૨૦૨૪, રોયલ, પૃ. ૭૦૪, રૂ. ૭૦૦. કુમારપાળ દેસાઈ અભિવાદન ગ્રંથ. • ચીંથરે વીટ્યાં રતન : માણેકલાલ પટેલ, દર્શિતા પ્રકાશન, ૨૦૨૪, ડે.પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૭૫. ૨૦ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વદર્શી લેખો. • શિક્ષક : રસિકભાઈ અમીન, શ્રી ચિત્રકૂટધામ ટ્રસ્ટ, ટો. આ. ૨૦૨૪, ડે.પૃ. ૮૦ રૂ.-. ચિત્રકૂટ એવોર્ડ પ્રસંગે પૂજ્ય બાપુનાં પ્રવચનો.

અનુવાદ :

ધ લિટલ પ્રિન્સ : નીતિન ભટ્ટ, ગૂર્જર સાહિત્યભવન, ૨૦૨૪, પૃ. ૮૮, રૂ. ૧૦૦. ફ્રેન્ચ લેખક ઓન્ટવન દ. સાં એકઝ્યુપેરીલિખિત વિશ્વશ્રેષ્ઠ પુસ્તકનો ભાવાનુવાદ. • સ્ત્રી આલ્બર્ટ મોરેવિયા : અનુ. જયા ઠાકોર, સંક્ષેપ : હરેશ ધોળકિયા, ગૂર્જર સાહિત્યભવન, ૨૦૦૪, ડે.પૃ. ૨૫૬, રૂ. ૩૫૦. સ્ત્રી નવલકથાનો સંક્ષેપ.

પ્રકીર્ણ :

માઈન્ડરીડર : રવીન્દ્ર અંધારિયા, અવનિકા પ્રકાશન, ૨૦૦૩, ડે.પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૫૦. વિજ્ઞાનકથાઓ. • A puncture in the fairy tale : Tejal Shah, Archita Pandya, zen opus, ૨૦૨૪, demi, પૃ. ૧૪૭, રૂ. ૩૫૦, defeating bullies, igniting hope.

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

પાક્ષિકી અંતર્ગત

તા. ૧૩-૭-૨૦૨૪ને શનિવારના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે ૫-૦૦ વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત વાર્તાકાર નવનીત જાનીએ એમની વાર્તા 'સોસાયટીની વાત'નું પઠન કર્યું હતું.

તા. ૨૭-૭-૨૦૨૪ ને શનિવારના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે, ૫-૦૦ વાગ્યે 'પાક્ષિકી' અંતર્ગત કોશા રાવલે એમની વાર્તા 'રિયુનિયન'નું પઠન કર્યું હતું.

ઉમાશંકર જોશીનો ૧૧૪મો જન્મદિવસ

તા. ૨૧-૭-૨૦૨૪ ઉમાશંકર જોશીનો જન્મદિવસ ... ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આપણા આ ઋષિકવિને વિશિષ્ટ રીતે યાદ કર્યા હતા. પરિષદના પરિસરમાં સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે વૃક્ષારોપણ અને તેમની કવિતાઓનું પઠન - એમ બે રીતે કવિવરની ૧૧૪મી, હર્ષદ ત્રિવેદીના પ્રમુખપદે યોજાઈ હતી. જેમાં પરિષદના મંત્રી શ્રી સમીર ભટ્ટે સ્વાગત કરીને કાર્યક્રમની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. પરિષદપ્રમુખ હર્ષદ ત્રિવેદીએ ઉમાશંકર જોશી સાથે ગાળેલી પળોને યાદ કરીને વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ સાથે સંગીતકાર અવિનાશ વ્યાસને પણ તેમના જન્મદિવસ નિમિત્તે યાદ કર્યા હતા. શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે ઉમાશંકરને યાદ કરીને રસપ્રદ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ત્યાર બાદ, સર્વશ્રી જયંત ડાંગોદરા, રાધિકા પટેલ, ચેતન શુક્લ, પરીક્ષિત જોશી, દિલીપસિંહ ચૌહાણ 'લાલુભા', સમીર ભટ્ટ, યોગેશ જોષી અને હર્ષદ ત્રિવેદીએ ઉમાશંકર જોશીનાં કાવ્યોનાં પાઠ કર્યો હતો. ત્યાર બાદ પરિષદના પરિસરમાં વૃક્ષારોપણ કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ભીખેશ ભટ્ટ, રૂપા શેઠ અને ઉમાશંકર પ્રેમીઓ આ પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

પુસ્તક-પ્રદર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથાલયના સ્થાપના દિન નિમિત્તે દર મહિને થતા પુસ્તક-પ્રદર્શન અન્વયે જુલાઈ મહિનામાં આ

વખતે બાળસાહિત્યનાં પસંદગીનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન તા. ૧૮-૭-૨૦૨૪થી ૨૭-૭-૨૦૨૪ સુધી ૧૧થી ૬ દરમ્યાન રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રદર્શન દરમ્યાન પરિષદ પ્રમુખ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી, પરિષદમંત્રી (ગ્રંથાલય) પરીક્ષિત જોશી, વર્ષા પ્રજાપતિ, રાધિકા પટેલ, ચેતન શુક્લ, હરીશ ખત્રી અને અન્ય પુસ્તકપ્રેમીઓએ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી. રોજિંદા વાચકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્યરસિકોએ પણ સહકાર આપી પુસ્તક-પ્રદર્શનને આવકાર્યું હતું. મીડિયાએ પણ તેની નોંધ લઈને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

ઉમાશંકર જન્મજયંતિ નિમિત્તે

ગુજરાતની ૨૦ કોલેજોમાં ઉમાશંકર જોશી વિશે વ્યાખ્યાન

ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, કઠલાલ, વક્તા : મયંકકુમાર પટેલ, બી.ડી.એસ. આર્ટ્સ સાયન્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, પાટણ, વક્તા : ડૉ. ભરત સોલંકી, સંયોજક : ડૉ. પારસ એન. ખમાર, આર્ટ્સ, સાયન્સ એન્ડ કોમર્સ, ખોલવડ, કોલેજ ચાર રસ્તા સુરત, વક્તા : નરેશકુમાર શુક્લ, સંયોજક : ડૉ. એ. વી. ચૌધરી આચાર્યશ્રી, શ્રીમતી આર. પી. ચૌહાણ આર્ટ્સ અને શ્રીમતી જે. કે. શાહ અને કે. ડી. શાહ કોમર્સ કોલેજ, વ્યારા, જિ. તાપી. વક્તા : ડૉ. ભરત ઠાકોર, સંયોજક : ડૉ. એમ. એચ. વાઢેર. શ્રીમતી બી. વી. ધાણક કોલેજ, બગસરા વક્તા : સનત ત્રિવેદી, સંયોજક : હરિ વાળા. ગુજરાતી વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, વક્તા : નહેશ ચંપકલાલ, સંયોજક : પિનાકિની પંડ્યા, શ્રી સુરત જિલ્લા સહકારી બેંક કોમર્સ અને શ્રી સાયણ સહકારી ખાંડ ઉદ્યોગ આર્ટ્સ કોલેજ, ઓલપાડ, જિ. સુરત. વક્તા : ડૉ. મીનલ દવે સંયોજકશ્રી આચાર્ય શ્રી. ગોકુલ ગ્લોબલ યુનિવર્સિટી, સિદ્ધપુર, પાટણ. વક્તા : ડૉ. રૂપેશ ભારતી આર. ગોસ્વામી. સંયોજક : ડૉ. નરેશ રાવત. પી. આર. બી. આર્ટ્સ એન્ડ પી. જી. આર. કોમર્સ કોલેજ, બારડોલી, જિ. સુરત. વક્તા : ડૉ. સ્વાતિ નાયક, સંયોજક : સંધ્યા ભટ્ટ. શ્રી ભીખાભાઈ પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ વક્તા : ડૉ. જીતેન્દ્ર મેકવાન. સંયોજક : જયશ્રી જોષી. ડૉ. અશોક જે. ઝાલા ઈ.ચા., સરકારી વિનિયન કોલેજ, બેચરાજી. વક્તા : ડૉ. વિનોદ ચૌધરી સંયોજક : ડૉ. બિપિન ચૌધરી, ડૉ. રાજેશ રબારી, એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજ, સુરત. વક્તા : નરેશકુમાર વાઘેલા સંયોજક : ઈ. ચા. આચાર્યશ્રી આણંદ એજ્યુકેશન કોલેજ : આણંદ. વક્તા : ડૉ. ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ. સંયોજક : આચાર્યશ્રી ડૉ. ડી. આર. પરમાર, સરકારી વિનિયન કોલેજ ક્વાંટ, જિ. છોટાઉદેપુર, વક્તા : વિજયસિંહ ઠાકોર, સંયોજક : ઉર્વી તેવાર. આંકલાવ આર્ટ્સ કોલેજ, સુરત વક્તા : ડૉ. પિનાકિની પંડ્યા. સંયોજક : નિવ્યા પટેલ. Knsbi આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ખેરાલુ; વક્તા : ડૉ. શિવરામ જે. શ્રીમાળી. સંયોજક : ડૉ. બી. જે. ચૌધરી. સરકારી વિનિયન અને વિજ્ઞાન કોલેજ, દેડિયાપાડા, જિ. નર્મદા. વક્તા : નારણભાઈ મૂળજીભાઈ રાઠવા, સંયોજક : પ્રા. ધર્મેશકુમાર વી. વણકર, નલિની-અરવિંદ એન્ડ ટી. વી. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, વલ્લભ વિદ્યાનગર, આણંદ; વક્તા : ડૉ. ગુણવંત વ્યાસ, સંયોજક : ડૉ. ભીખાભાઈ દેસાઈ, ડૉ. સાધનાબહેન પટેલ, બી.

કે. પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ શ્રીમતી એલ. એમ. પટેલ કોમર્સ કોલેજ, સાવલી; વક્તા : જય મકવાણા, સંયોજક : ડૉ. લલિતા જે, જાદવ, શ્રીમતી આનંદીબેન શંકરભાઈ ચૌધરી, મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ હોમસાયન્સ કોલેજ, મહેસાણા; વક્તા : ડૉ. યશોધર હ. રાવલ. સંયોજક : ડૉ. ચેતના દેસાઈ, ડૉ. હરેશ પ્રજાપતિ. આ રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આમંત્રણને સ્વીકારીને તા. ૨૨-૭-૨૦૨૪ના રોજ ૨૦ કોલેજોએ ઉમાશંકર જોશી વિશે વ્યાખ્યાનો યોજ્યાં હતાં. આ બધી જ કોલેજોનો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આભાર માને છે.

વારતા રે વારતા :

વાર્તાલેખન મંડળીનો અનોખો કાર્યક્રમ સફળતાપૂર્વક સંપન્ન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અમદાવાદ, 'લેખિની'-મુંબઈ અને બીસીસીએ - અંધેરીના સહિયારા અનુબંધથી અંધેરી ભવન્સ કોલેજના આંગણે 'વાર્તાલેખન મંડળી'નું આયોજન થયું. બે દિવસના આ કાર્યક્રમમાં ટૂંકી વાર્તા લખતા સર્જકો અને ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ સર્જકોની ગોઠડી જામી હતી. ટૂંકી વાર્તા આજે ખૂબ લખાય છે, પણ તે પ્રસંગ કે ઘટનાનું આલેખન બનીને રહી જાય છે, ત્યારે તેના સાહિત્ય સ્વરૂપલક્ષી પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા, સર્જકોના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માટે આ કાર્યક્રમ આયોજિત કરાયો હતો. જેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી, મહામંત્રી શ્રી સમીર ભટ્ટ અને આ બે દિવસ ગોષ્ઠિમાં માર્ગદર્શક અને વક્તા તરીકે શ્રી બિંદુ ભટ્ટ, શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, શ્રી વર્ષા અડાલજા અને શ્રી ઈલા આરબ મહેતા હાજર રહ્યાં હતાં. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી સેજલ શાહ, લેખિની સંસ્થાનાં પ્રમુખ પ્રીતિ જરીવાળા, બીસીસીએના લલિત શાહે આયોજન કર્યું હતું.

લેખિનીના પ્રમુખશ્રી પ્રીતિ જરીવાળાએ સહુને આવકારતાં જણાવ્યું કે 'મુંબઈની સ્પિરિટ હંમેશ નવ-વિચાર પ્રત્યે ઉમળકાભરી રહી છે, શીખવા, જાણવાની તત્પરતાને કારણે આવા કાર્યક્રમો સફળ થાય છે. મુંબઈના અને ગુજરાતના ઉત્તમ સર્જકો આ રીતે ભેગા થાય ત્યારે જે વિદ્યાકીય પ્રાપ્તિ થવાની છે તેનો સહુના મનમાં ખૂબ આનંદ છે અને આશા છે કે કલાકીય રસમીમાંસા પ્રત્યેનો દષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ થશે.'

મુંબઈની લેખિની સંસ્થા અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ વચ્ચે સેતુરૂપ બનેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મંત્રી સેજલ શાહે 'ટૂંકી વાર્તાના લેખન, સોશિયલ મીડિયાનો પ્રભાવ, વાંચનનો અભાવ આદિ પ્રશ્નો'ની સામે ટૂંકી વાર્તા લખતા સર્જકોને પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શનનો લાભ મળે તેવા હેતુથી આ આયોજન કરાયું છે તેમ જણાવ્યું હતું. 'જે સાહિત્ય સ્વરૂપ બહુ સહજ લાગે અને બધાને જ એમ થાય કે વાર્તા તો લખી જ શકાય પણ ત્યારે આ વાર્તા કેવી સરી જતી હોય છે તે અંગેની સ્વરૂપ સભાનતા માટે આ મંડળી અને ગોઠડી જરૂરી છે' એમ કહીને બંને દિવસના કાર્યોની વિગત આપી, ભાગ લેનાર સર્જકોની ટીમ પાડી સહુને માર્ગદર્શકની ફાળવણી કરી આપી હતી.

પરિષદના મહામંત્રી સમીર ભટ્ટે કવિ હસમુખ પાઠકની કવિતાની પંક્તિ યાદ

આવી કરી ને કહ્યું કે, 'કેવું પરોઢ ઊઘડે, શિશુનું બગાસું!' આજે આ ક્ષણે ત્રણેય સંસ્થાઓ એક સંસ્થા બની એકબીજામાં ઓગળી રહી છે ત્યારે વાર્તાલેખનનું એક નવું પરોઢ ઊઘડી રહ્યું છે. જેમ કૂવો ગાળવા માટે પાણીકળા જોઈએ, તેમ આજે મહાનગરમાં ચાર પાણીકળા આવ્યા છે.

મહેન્દ્રસિંહભાઈ, બિંદુબહેન, અક્ષરદેહે હિમાંશીબહેન અને હિમાંશીબહેનની ગેરહાજરીમાં હર્ષદભાઈ. તેઓ તમારી અંદર રહેલાં સર્જકતાનાં જળને શોધશે, પારખશે પછી તમારી અંદરના સર્જકતાના ધોધને સર્જનાત્મક દબાવ આપશે. પરિણામે વાર્તા રૂપે રમણીય આકારો સર્જશે એ આપણી પ્રાપ્તિ.'

હર્ષદભાઈએ જણાવ્યું કે ગુજરાતી પરિષદ એ સુશ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું સપનું હતું. આપણો સમાજ સંસ્કારાય અને સર્વેનું કલ્યાણ થાય. સાહિત્યસંસ્થાનું કામ સર્જન, સર્જનકારોને પ્રોત્સાહન મળે એવી પ્રવૃત્તિ કરવાનું છે, અમારું કામ તમારી સર્જકતાને સંકોરવાનું છે. આશા રાખું કે આજની બેઠક થકી અમને ચાર-પાંચ સારી વાર્તા મળે તોય અમે ધન્યતા અનુભવીશું.

સાહિત્ય પરિષદનાં ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ અને લેખિની સંસ્થાનાં રાહબર એવાં વર્ષાબહેન અડાલજાએ વાર્તાના સ્વરૂપ વિષે વાત કરતાં, 'વાર્તાલેખનની કોઈ ફોર્મ્યુલા નથી હોતી. ટૂંકી વાર્તા કેટલી ટૂંકી કે કેટલી લાંબી હોવી જોઈએ તે ફૂટપટ્ટીથી ન મપાય. કોરો કાગળ પોતે જ સર્જક માટે એક ચેલેન્જ લઈને આવે છે. વાર્તાલેખનમાં યોગ્ય કથાવસ્તુ મૂળ વિચાર, પાત્રાલેખન, સંવાદ અને સમયસંવેદનની ગૂંથણી થઈ જાય ત્યારે લાગે કે વાર્તા બની પણ ખરેખર તો અંત તરફ જતાં વાર્તાનું કેન્દ્રબિંદુ શોધવાનું કામ કઠિન છે. વાર્તામાં બધું જ સ્પષ્ટ નથી કરવાનું હોતું, બધું જ કહી દેવાનું ન હોય. વાચક પણ સજ્જ હોવો જોઈએ. ખાધુપીધું ને મોજ કરી એવી વાર્તાને બદલે વાર્તામાં કોઈ સ્પાર્ક હોય, સંઘર્ષ હોય. દરેકના પોતપોતાના દષ્ટિકોણ હોઈ શકે. વિષયો તો બધે જ મળે, ઓળખતાં આવડવું જોઈએ. લખવાનું મન થાય ત્યારે જ લખો. લખવું તો એવું લખવું જેમાં જીવનનો અર્ક હોય, ગૂઢર્થ કે કોઈ મર્મ હોય જે કોઈના ઘરમાં દીવો પ્રગટાવી શકે.' બીસીસીએ - અંધેરીના લલિતભાઈએ, 'સાહિત્યના કાર્યક્રમો આપણી સંસ્કૃતિની મહત્ત્વની બાબત છે અને આપણે આ બધું કરવું તે આપણી ફરજ છે' એમ કહીને પોતે હંમેશ સહકાર આપશે કહીને સહુનું મનોબળ વધાર્યું હતું.

૨૭ અને ૨૮મી જુલાઈની આ ગોઠડીમાં ભાગ લેવા માટે વાર્તાસર્જકોને એક મહિના પહેલાં આમંત્રણ અપાયું હતું અને તેમની વાર્તા પણ મંગાવી લેવામાં આવી હતી. માત્ર ૫૦ જ સહભાગીઓને લેવા તેવો નિર્ણય કરાયો હતો જેથી દરેકની વાર્તા વિષે બે દિવસ દરમ્યાન સઘન ચર્ચા થાય. ઉત્સાહભર્યા પ્રતિસાદને કારણે ૬૦થી વધુ એન્ટ્રી આવી હતી. લેખિની સંસ્થા સાથે જોડાયેલા સર્જકો ઉપરાંત ગુજરાતનાં વિવિધ સ્થળોથી વાર્તાસર્જકોએ જોડાવા માટે ખૂબ ઉત્સાહ દાખવ્યો હતો. પરંતુ સહુને સમાવી ન શકાયા. નવોદિતો અને સહભાગી થનારની વાર્તાઓ હિમાંશી શેલત, બિંદુ ભટ્ટ અને મહેન્દ્રસિંહ પરમારને અગાઉથી જ મોકલવામાં આવી. જેથી વાંચી, સમીક્ષા

કરી એ મુજબની તૈયારી સાથે આવે. આ દરમ્યાન મુંબઈ અને ગુજરાતમાં વરસાદે ધમધમાટ મચાવ્યો અને પરિણામે હિમાંશી શેલત હાજર ન રહી શક્યાં પરંતુ તેમને દરેક વાર્તા અંગેની સમીક્ષા અને પોતાનો ટૂંકી વાર્તા અંગેનો વિચાર, પડકાર, ધ્યાન રાખવાની બાબતો આ સર્વ લખીને મોકલાવી આપ્યું જેથી કાર્યક્રમમાં વ્યવધાન ન નડે. હિમાંશીબહેને વાર્તાઓ વાંચીને પોતાના અવલોકન રૂપે એક લેખ પણ મોકલાવ્યો હતો, જેમાં કેટલાક મહત્ત્વના મુદ્દાઓ ઉજાગર કરી આપ્યા હતા - ‘પોતે લખેલ વાર્તા કે સાહિત્યસર્જન વારંવાર વાંચો, તપાસો, વિવેચન કરો. ક્યાંય કશું ચલાવી ન લેવું. લેખનકાર્ય માટે જોડણી પ્રગટ કરવા ઇચ્છુકો કાચીપાકી વાર્તા છપાવી નાખે છે. એવું ન થવું જોઈએ. સરળ સમાધાન, સુખાંત કે હૃદયપરિવર્તન જેવી ચીલાચાલુ વાર્તા ન લખવી.’ વગેરે મુદ્દા પર ભાર મૂક્યો હતો.

કાર્યક્રમમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ અને મહામંત્રીને વિશેષ આમંત્રણ આપીને હાજર રહેવાનું આમંત્રણ અપાયું હતું. જે ઉપકારક રહ્યું. કારણ ઋતુના કોપને કારણે હિમાંશીબહેનની અનુપસ્થિતિથી વાર્તાકારોને તેમના સેશનમાં માર્ગદર્શન કોણ આપશે તે પ્રશ્ન થાત, પરંતુ વાર્તાકાર હર્ષદ ત્રિવેદી હાજર જ હતા અને વિનંતી કરતાં તેમને માર્ગદર્શક તરીકેની ભૂમિકા પણ સ્વીકારી અને પરિણામે બંને દિવસના બે-બે કલાકના સઘનચર્ચાનાં સત્રો યોગ્ય રીતે ન્યાય પામ્યાં.

આપણી ભાષાનાં સર્જક બિંદુબહેને વાર્તાસર્જનમાં વાતાવરણનું મહત્ત્વ સમજાવતાં કહ્યું, ‘કોરો કાગળ એટલે મોઢું ફાડીને બેઠેલો વાઘ જાણે! વાર્તા ભૂગોળ, સમય અને પાત્રો થકી રચાય છે. પાત્ર, એ એનાં સ્થળ-કાળ અને ભૂગોળનું ફરજંદ હોઈ શકે. વાર્તાનો સમય, ઘટનાનો સમય એ પણ વિચારવું જોઈએ. પાત્ર સશક્ત હોવું જોઈએ. વાતાવરણના વર્ણન સાથે પાત્રનો પ્રવેશ થાય. સાથે સાથે કોઈ સંકેત પણ મળતો હોય. આપણો અનુભવ, અનુભૂતિ અને અન્ય સુધી પહોંચાડવા, ભાષાની સજ્જતા હોવી ઘટે. જો વાર્તામાં ભૂગોળ જ ન હોય તો ન ચાલે. પરિવેશ આપણી વાર્તાને સમૃદ્ધ બનાવે છે. દરેક ભૌગોલિક પરિવેશનું જીવન, બોલી બોલવાની ઢબ અલગ હોવાની. પાત્રની વર્તણૂક અને વાતાવરણ, વાર્તાને મજબૂત બનાવે છે. તમારી આસપાસના કોઈ પણ પરિવેશની સહાય લઈને વાર્તા લખી શકાય.’

જાણીતા વાર્તાકાર મહેન્દ્રસિંહ પરમારના વક્તવ્યનું શીર્ષક હતું, ‘વાર્તા લખાયા પહેલાં અને લખાયા પછી’ જેમાં તેમને તેર પગથિયાં રૂપે મુદ્દા આપ્યા. ૧. ઇમેજનેશન, ૨. રિલેશન, ૩. ઇમોશન, ૪. કેરેક્ટરાઇઝેશન, ૫. પ્રોફેશન, ૬. લોકેશન, ૭. એક્સપ્રેશન, ૮. રિઅલાઇઝેશન, ૯. કન્વર્ઝેશન, ૧૦. ડિસ્ક્રિપ્શન, ૧૧. સિચ્યુએશન, ૧૨. પરસેપ્શન, ૧૩. વિઝ્યુલાઇઝેશન. તેમને જણાવ્યું કે ‘લખતાં પહેલાં વાચક બનવું. સ્થળમાંથી સમયમાં અને સમયમાંથી સ્થળમાં swiftly shifting થતાં આવડવું જોઈએ.’

પાત્રાલેખન વિશે વાત કરતાં હર્ષદ ત્રિવેદીએ જણાવ્યું કે, ‘ક્યારેક એવું બને કે વાર્તામાં પાત્ર સીધું ન આવે. પાત્રોના અનેક રંગો હોય. પાત્રનું વર્ણન કરતાં

કરતાં કથા કહેવાતી હોય. ક્યારેક કથાનકને આગળ લઈ જવા કથાના ઉઘાડ સાથે પાત્રનો ઉઘાડ થતો જાય. પાત્રનું વર્ણન પંચેન્દ્રિયોથી થવું જોઈએ. ભાષા, બોલી, શારીરિક ચેષ્ટાઓ દ્વારા પાત્રની મનોસ્થિતિનું વર્ણન કરાય. પાત્રનો આપમેળે વિકાસ, સંવેદનાની સમૃદ્ધિ, પાત્રોની વિવિધતા પર ધ્યાન આપવું. તેમાંય નકલને તો કોઈ સ્થાન જ નથી. ઓબ્ઝર્વેશન અને પરફેક્શનની સહાયથી આપણે એવું લખીએ કે આપણું લેખન આપણી સિગ્નેચરથી શોભે.’ ત્યારબાદ વર્ષા તન્નાએ આભારવિધિ કરીને બેઠકનું સમાપન કર્યું.

વાર્તાની ગોઠડી માટે ત્રણ ગ્રૂપ - ધૂમકેતુ ટીમનાં માર્ગદર્શક બિંદુ ભટ્ટ, દ્વિરેફ ટીમના માર્ગદર્શક હર્ષદ ત્રિવેદી, જયંત ખત્રી ટીમના માર્ગદર્શક મહેન્દ્રસિંહ પરમાર હતા. આ નાના જૂથમાં વાર્તાનાં વિવિધ પાસાં અંગે ચર્ચાઓ મુક્ત રીતે થઈ. બીજે દિવસે જાણીતાં સર્જક ઇલા આરબ મહેતાએ ‘વાર્તામાં કથાવસ્તુનું મહત્ત્વ’માં ‘વાર્તાને પ્રવાહિત કરવા માટે કથાતત્ત્વ સબળ હોવું જોઈએ. એકલી ઘટના કે પ્રસંગ ન ચાલે. વાર્તા ચીલાચાલુ ન હોવી જોઈએ. વાચકને વિચારતો કરી દે તેવો સ્પાર્ક હોવો જોઈએ. પરંપરા આપણને વાર્તાવિષય તરફ દિશા ચીંધે છે. સ્ત્રીની સંવેદના, સર્જકશક્તિને ચાસણે ચઢાવવું એ એની ખાસિયત છે. લખવું એટલે એશ્વર્ય. સાક્ષાત્કારની ક્ષણો શોધો અને લખો.’ આમ એમણે નવી દિશા ઈંગિત કરી હતી.

કેટલાક વાર્તાકારોએ પોતાની વાર્તા રજૂ કરી તેમાં ‘વહી ગયેલી સુગંધ’ - નેહા ગાંધી. ૨. ‘અવાજો’ - કિરણ બૂચ ૩. ‘કોઈ પૂછે કે’ - બદલ પંચાલ. ૪. ‘નર્થિંગ કમ્સ ફોમ નર્થિંગ’ - તરુ કજરિયા.

લેખિનીનાં મંત્રી કામિના મહેતા, વર્ષા તન્ના, કોષાધ્યક્ષ શૈલા શાહ, ભાવના શાહ, કારોબારી સભ્ય વર્ષા ભુતા, મમતા પટેલ, ડિમ્પલ સોનીગ્રા, સક્રિય સભ્ય માના વ્યાસ આદિ લેખિની બહેનોએ રાખેલ આયોજન અંગેની ચોકસાઈ કાબિલે તારીફ હતી. સંતોષના ભાવ સાથે કાર્યક્રમ સંપન્ન થયો હતો. ભાગ લેનારા વાર્તાકારોમાં દિલિપ રાવલ, સતીશ વ્યાસ, કિશોર પટેલ, બાદલ પંચાલ, મેઘા ત્રિવેદી, સંજય પંડ્યા, નિરંજના જોશી, પ્રતિમા પંડ્યા, સમીરા પાત્રાવાલા, તરુ કજરિયા, દિના રાયચુરા, સ્મિતા શુક્લ, ડૉ. સ્વાતિ સુયક, નેહા ગાંધી અને સુષ્મા શેઠ, કલ્પના દવે, મીનાક્ષી વખારિયા જેવાં અનેક જાણીતાં નામો હતાં, જેમના રસ અને સહભાગને કારણે વાર્તામંડળી સફળ રહી.

- મીનાક્ષી વખારિયા

શ્રદ્ધાંજલિ

સુરતના જાણીતા સાહિત્યકાર, નર્મદ સાહિત્યસભાના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ શ્રી પ્રફુલ્લ દેસાઈનું તા. ૨-૮-૨૦૨૪ના રોજ અવસાન થયું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તેઓને શ્રદ્ધાંજલિ પાઠવે છે.

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ

શ્રી અમર ભટ્ટને

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર 'સવ્યસાચી સારસ્વત એવોર્ડ'

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ૨૦૧૩ થી પ્રતિવર્ષ અપાતો પદ્મભૂષણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સવ્યસાચી સારસ્વત એવોર્ડ ૨૭-૬-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાતમાં સંગીતકલાના ક્ષેત્રે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદાન કરવા બદલ જાણીતા ગાયક, સ્વરકાર અને એડવોકેટ શ્રી અમર ભટ્ટને શ્રી મંજુ મહેતાના વરદ હસ્તે અર્પણ કરવામાં આવ્યો.

વક્તવ્યો

તા. ૧૫-૬-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવનમાં કેળવણીકાર શ્રી નંદુભાઈ દામોદર શુક્લએ 'સર્જનાત્મકતા દ્વારા મૂલ્યશિક્ષણ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૮-૬-૨૦૨૪ને શનિવારના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, વિશ્વકોશ ભવનમાં દીપક મહેતાએ 'પત્રકારત્વની પહેલી સદી (૧૮૨૨થી ૧૯૨૨)માં સર્જાયેલી રસપ્રદ ઘટનાઓ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

'શબ્દજ્યોતિ'માં સાહિત્યકાર અનિલ જોશીની સાહિત્યસફર રજૂ થઈ

તા. ૨૮-૭-૨૦૨૪ને રવિવારે, સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, મિલ ઓનર્સ બિલ્ડિંગ ઓડિટોરિયમ (આત્મા હોલ) અમદાવાદમાં સ્વ. શ્રીમતી સુશીલાબહેન અને સ્વ. શ્રી રમણલાલ શાહના સહયોગથી ઓમ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા અનિલ જોશીના ૮૫મા જન્મદિન પ્રસંગે 'શબ્દજ્યોતિ' શીર્ષક હેઠળ સાહિત્યસફર કાર્યક્રમમાં અનિલ જોશીએ પોતાના જીવનકવન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'એ કર્યું હતું.

વાર્તાસંપદા

હર્ષદ ત્રિવેદી સાથે વાર્તાલાપ કરતાં આરાધના ભટ્ટે સુખ્યાત કવિ, લેખક, સંપાદક, વિવેચક અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ સાથે પ્રશ્નોત્તરી કરીને જવાબો મેળવ્યા હતા.

ભાવેશાના કવિ દાન વાઘેલા સાહિત્ય એવોર્ડથી સન્માનિત

કલા અને સાહિત્યની નગરી ભાવનગરના કવિ દાન વાઘેલાને ધોળકા પ્રત્યાયન ફાઉન્ડેશન સંસ્થા દ્વારા સાહિત્ય રત્ન એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવ્યો છે. એ. કે. ઓડિયાને પણ આ સન્માન આપવામાં આવ્યું છે. અષાઢી બીજે યોજાયેલા આ કાર્યક્રમમાં સાથે પુસ્તક વિમોચન અને કવિ સંમેલન યોજાયાં હતાં.

શ્રી હાર્દિક વ્યાસનો ગઝલસંગ્રહ 'શિખર વહે, ધજા વહે'નું વિમોચન

તા. ૨૮-૭-૨૦૨૪ના રોજ ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલય બાલભવન અમરેલીમાં શ્રી છેલભાઈ વ્યાસની અધ્યક્ષતામાં શ્રી હાર્દિકભાઈ મહેન્દ્રભાઈ વ્યાસના ગઝલસંગ્રહ 'શિખર વહે, ધજા વહે'નું વિમોચન કરવામાં આવ્યું. તેમજ કવિ સંમેલન યોજાયું હતું. જેમાં સર્વશ્રી ભરત વિંજુડા, હરજીવન દાફડા, સ્નેહી પરમાર, હાર્દિક વ્યાસ, કેતન કાનપરિયા, કાલિંદીબેન પરીખ, ગોપાલ ધકાણ, હરેશ વડાવિયા, અગન રાજ્યગુરુ વગેરેએ કાવ્યપાઠ કર્યો હતો.

શ્રી જનક ત્રિવેદી નિબંધસ્પર્ધા-૨૦૨૪

'શ્રી જનક ત્રિવેદી' પરિવાર દ્વારા લઘુકથાકાર, વાર્તાકાર તથા નિબંધકાર એવા શ્રી જનક ત્રિવેદીના સ્મરણમાં એક નિબંધસ્પર્ધા યોજવામાં આવે છે. પ્રાપ્ત થયેલા નિબંધોમાંથી જે નિબંધ શ્રેષ્ઠ જણાશે તેને 'જનક ત્રિવેદી નિબંધ-પુરસ્કાર' આપવામાં આવે છે.

આ નિબંધસ્પર્ધાનો હેતુ ૪૫ વર્ષથી નીચેના યુવાનોને ગુજરાતી સાહિત્યમાં લલિતનિબંધ, વાંચતા અને લખતા કરવાનો છે. આ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આપણે જોઈએ છીએ કે યુવા પેઢી ગદ્યક્ષેત્રે વાર્તા અને નવલકથા તરફ ઢળી ગઈ હોવાથી તેમણે લલિતનિબંધના સર્જન તરફ પ્રવૃત્ત કરવાનો છે. આ અંગે વધુ માહિતી માટે શ્રી ધર્મેન્દ્ર ત્રિવેદી, પ્લોટ નંબર ૫૮૪/૧, સેક્ટર ૪-સી, ગોગા મહારાજના મંદિર સામે, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૬ મો. નં. ૯૯૭૮૪૦૫૯૬૭ ઈ-મેઇલ jtri.nibandspardha@gmail.com

એ જમાનામાં ભારતનાં જે સાત લાખ ગામડાં કહેવાય છે, એમાં ચા જેવી ચીજને કોઈ ઓળખતું નહોતું. શહેરોમાં પણ સાહેબ લોકો અને ગણ્યાગાંઠ્યા શિક્ષિતો ચા પીતાં શીખ્યા હતા. ચા એક રોજિંદા પીણા તરીકે નહીં પણ સાજેમાંટે એક પ્રકારની દવા તરીકે જ હજી જાણીતી હતી. કિવનાઈન - એટલે કે કોયદાનની ગોળી અને કડવા કરિયાતા કરતાં એ પીણું વધારે લોકપ્રિયતા-સ્વાદની દૃષ્ટિએ પણ - પ્રાપ્ત કરી શક્યું નહોતું. ટાઢિયા કે તરિયા તાવના કેસમાં દાકતરો રોટલો ખાવાની મનાઈ ફરમાવીને કોઈ કોઈ વાર ચા પીવાની ભલામણ કરતા ત્યારે દરદીઓ ગાંધીના હાટે આ 'ભૂકી'ની તલાશ કરવા નીકળતા. અને પછી પણ જેમતેમ ઉકાળેલું એ પીણું અનેક માણસોને ગળેથી તો પાછું વળતું. કોઈ ઊબકા-ઊલટી પણ કરી નાખતા, કોઈનાં માથાં ભારે થઈ જતાં, ફેર આવતા, કોઈને ઘેનની અસર પણ જણાતી. ચા બાબતમાં શહેરોમાં પણ આવી સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી, ત્યારે મેરવદર જેવા ગામડાની તો વાત જ શી કરવી! આવા સંજોગોમાં કીરપા ગૌરે મેરવદર ગામમાં ચાની હોટલ નાખી!

(અસલ એનેમલની કિટલી : યુનીલાલ મડિયા, યુનીલાલ મડિયાની સમગ્ર નવલિકાઓ, પેજ નં. ૨૧૬)

આ અંકના લેખકો

- અશોક ચાવડા : 'પિતાંબર નિવાસ', ૧૦, સૂર્યનગર સોસાયટી, ગાંધી આશ્રમ પાસે, આશ્રય હોટલ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૭.
- ઇતુભાઈ કુરકુટીઆ : વ્યાખ્યાતા, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૦૮
- ઉમેશ જોષી : ૫, બ્રહ્મેશ્વરનગર, બ્રાહ્મણ સોસાયટી, અમરેલી-૩૬૫ ૬૦૧.
- કિરીટ દૂધાત : A/૧, સુયોજન ઓપાર્ટમેન્ટ, સોલા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૦.
- ગીતા કુકડિયા : C/o. મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન, કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર-૩૬૪ ૦૦૨.
- ડંકેશ ઓઝા : ૬, સ્વાગત સિટી, અડાલજ - ચાંદખેડા રોડ, મુ. અડાલજ-૩૮૨ ૪૨૧.
- દીપક મહેતા : ફ્લેટ નં. ૩, ફુલરાણી, સાહિત્ય સુવાસ, મધુસુદન કેલકર માર્ગ, કલાનગર, બાંદ્રા (ઈ.), મુંબઈ-૪૦ ૦૦૫૧
- દીવાન ઠાકોર : એ/૩૪, અવકાશ પાર્ક સોસાયટી, સુરભી રેસિડેન્સી સામે, નિકોલ-કઠવાડા રોડ, પો. નિકોલ, અમદાવાદ-૩૮૨ ૩૫૦.
- ધ્રુવિન્ પટેલ : અધ્યાપક સહાયક, આર્ટ્સ સાયન્સ એન્ડ આર. એ. પટેલ કોમર્સ કોલેજ, ભાદરણ, જિ. ખેડા.
- પન્ના ત્રિવેદી : એ-૧, પ્રોફેસર્સ સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સ, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલ્લા રોડ, સુરત-૩૯૫ ૦૦૭.
- પુષ્કરરાય જોશી : ૪૭૯, ગુજરાત હાઉસિંગ બોર્ડ, કણકોટ પાટિયા, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૫.
- પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા : ૩૦૬૮, Prestige Kensington Gardens, ૧૭, HMT Main Road, Nr. HMT Theatre, Jalahalli, BANGALORE - ૫૬૦ ૦૧૩.
- મણિલાલ હ. પટેલ : સહજ બંગલો, શાસ્ત્રી માર્ગ, શાન્તાબા પાર્ક પાસે, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦.
- મંગળ રાવળ : સિકોતર સેવાંશ રમ્ય રોચક, પંચવટી, અયોધ્યાનગર, મુ. પો. અંબાલાના બેચરાજી, જિ. મહેસાણા-૩૮૪ ૪૧૫.
- રેખા ભટ્ટ : ૨૯૭/૨, સેક્ટર ૭/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૦૭.
- લલિત ખંભાયતા : એ/૫૦૪, શિલ્પ સોલેસ ઓપાર્ટમેન્ટ, દિવાલી હોમ્સની સામે, હીરાધન સિટી ચાર રસ્તા પાસે, ચાંદખેડા, અમદાવાદ-૩૮૨ ૪૨૪.
- સંજુ વાળા : એ/૭૭, આલાપ એવન્યૂ યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૫.
- સ્નેહી પરમાર : ગોકુલધામ, મેઘાણી હાઈસ્કૂલ પાછળ, બગસરા-૩૬૫૪૪૦.
- હર્ષદ ત્રિવેદી : 'સુરતા' એ/૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન સર્કલ, એસ. પી. રિંગ રોડ, અમિયાપુર-૩૮૨ ૪૨૪.
- હસમુખ દેવમુરારિ : લોકભારતી, સણોસરા, જિ. ભાવનગર.
- હસમુખ રાવલ : બી/૪૦૮, બંધન, જી.એચ.બી. કોમ્પ્લેક્સ, અંકુર બસ સ્ટેન્ડ પાસે, નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૩.
- હસિત મહેતા : 'મસ્ત', ૮- ચંદ્રલોક સોસાયટી, સિવીલ હોસ્પિટલ રોડ, નડિયાદ-૩૮૭ ૦૦૧.
- હિમલ પંડ્યા : ૩૦૧, સાંદીપનિ, ગોવર્ધન હવેલી સામે, આતાભાઈ ચોક, ભાવનગર-૩૬૪ ૦૦૨.
- હિરેન દેસાઈ : ૬-બી, આશિયાના સોસાયટી, ન્યુસમા રોડ, નિઝામુદ્દીન બસ સ્ટેન્ડ પાછળ, છાણી જકાતનાકા, વડોદરા-૩૬૦ ૦૨૪
- વિશાલ ઇટાલિયા : ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ભવન, કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર-૩૬૪ ૦૦૨.
- યોગેશ જોશી : બી-૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, વિષ્ણુશ્વર ફ્લેટની બાજુમાં, નીલકંઠ મહાદેવ પાસે, કે.કે. નગર રોડ, રન્નાપાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૧

સહદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહદય,

સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે ૧૯૦૫ માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષરૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદ પ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીખમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકોરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે ૩૫૦ જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં ૩૭ કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે ૧૭૬ સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે, ટૂંકસમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જાઈ રહી છે, ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનારખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલ્લા મુકીશું. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઈચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગરૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER	:	GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME	:	BANK OF INDIA
BANK ADDRESS	:	ASHRAM ROAD BRANCH, AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO.	:	200220100004869
MICR CODE NO.	:	380013006
IFSC NO.	:	BKID0002002
BRNCH CODE	:	2002

હર્ષદ ત્રિવેદી

પ્રમુખ

સંજય ચૌધરી

કોષાધ્યક્ષ

સમીર ભટ્ટ

મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ દાનની વિગત

આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	મુનીરભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	શ્રી નેમિ-નન્દન શતાબ્દી ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૩,૦૦,૦૦૦/-
૩	ડૉ. જશવંત મોદી (યુ.એસ.એ.) વતી શ્રી વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૪.	જ્ઞાનની બારી હ. શ્રી શ્રેણિક શાહ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૫.	સંજય ઝવેરી (જાપાન) વતી નવીનભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૬.	સુરેન્દ્રભાઈ સારાભાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૭.	સુરેશ અંબાલાલ શાહ	મુંબઈ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૮.	શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૯.	શેઠ દલપતભાઈ મગનભાઈ શારદાભુવન જૈન પાઠશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-

પૂ. શ્રી મોરારિબાપુની પ્રેરણાથી મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	જે. એલ. મોરીસન ઇન્ડિયા	-	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	સાહિત્યના વિવિધ કાર્યક્રમ માટે	ચિત્રકૂટધામ, તલગાજરડા	૫૦,૦૦૦/-

પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
૧.	દિલીપસિંહ દેવીસિંહ ચૌહાણ (લાલુભા)	અમદાવાદ	૨૫,૧૨૫/-
૨.	સુરેશ શાંતિલાલ કોઠારી	યુ.એસ.એ.	૧૫,૦૦૦/-
૩.	ડૉ. ચત્રભુજ બી. રાજપરા	જૂનાગઢ	૫,૫૦૦/-
૪.	શ્રી પ્રવિણ ગઢવી,	ગાંધીનગર	૫,૦૦૦/-
૫.	શ્રી કમલેશ છગનભાઈ પટેલ,	ઉધના	૨,૦૦૧/-
૬.	અજિત પારેખ	વલસાડ	૧,૦૦૧/-

રનાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ચિંતનાત્મક નિબંધો

પ્રવીણ દરજી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અંદર-બહાર	૧૮૫.૦૦
જરા થોભીએ	૧૮૫.૦૦
જિંદગી, ચાહું છું તને	૨૦૫.૦૦
જાગને જાદવા	૧૮૦.૦૦
લહેરાતો મોલ (ચરિત્રાત્મક)	૧૩૫.૦૦
સાથે ચાલીએ	૧૪૦.૦૦
કોફીમગ	૧૫૦.૦૦
સમયબોધ	૧૭૦.૦૦
એકમેકના ઝરૂખા	૧૭૫.૦૦
કોણ સાંભળે છે ?	૧૬૦.૦૦
ગીતાસ્વાદ	૧૮૦.૦૦
અંશ અને વંશ	૧૬૦.૦૦
જીવન જીવો, જીવન જીતો	૧૧૦.૦૦
માણસથી માણસ	૨૦૦.૦૦
વર્તુળની બહાર	૮૫.૦૦
પરિપ્રશ્ન	૮૫.૦૦

ડૉ.ચંદ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ચિંતનયાત્રા (ચિંતન કણિકાઓ)	૨૦૦.૦૦
જીવન તો કર્મયોગનું ઝરણું	૧૫૫.૦૦
જ્યોતિ કલશ છલકે	૧૩૫.૦૦
પંથ જુએ છે વાટ	૮૦.૦૦
તું હારવા જન્મ્યો નથી	૮૦.૦૦
કદમ, તને સલામ	૮૦.૦૦
થોડુંક આકાશ... થોડીક ધરા	૨૪૦.૦૦

ફાધર વર્ગીસ પોલ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સફળ જીવનનો માર્ગ	૧૫૫.૦૦
ઈસુબોધ	૧૭૦.૦૦
સફળ જીવનનો માર્ગ	૧૫૫.૦૦
નવું જીવન, નવી દૃષ્ટિ	૧૫૦.૦૦
પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ	૭૦.૦૦
મઘમઘતું જીવન	૭૦.૦૦
જીવનસંગીત	૭૦.૦૦
તમારું હૃદય ગાશે	૭૦.૦૦
જીવન સફર	૭૦.૦૦
માણસને માણસ તરીકે જુઓ	૭૦.૦૦
પ્રેમનું ઓજસ	૯૦.૦૦

રમાણ પાઠક 'વાચસ્પતિ'

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ઉજાસનાં ઓંઘાણ	૯૫.૦૦
આનંદની આરાધના	૧૦૦.૦૦
સંશયની સાધના	૬૫.૦૦

ચીનુભાઈ ગી.શાહ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મૈં નીંદ ઉડાને આયા હૂં (એજન્સી)	૪૦.૦૦
ચમત્કારોની ચકાસણી (એજન્સી)	૨૦.૦૦
હું દિગમ્બર અને હું શ્વેતામ્બર (એજન્સી)	૫.૦૦
ગીતા ઘડપણની (એજન્સી)	૪૦.૦૦
હળાહળ ઝેર કોમવાદનું (એજન્સી)	૯.૦૦
મરણ પછી શું? (એજન્સી)	૧૨.૦૦

ગુજરાતી સાહિત્યનાં વસાવવા જેવાં માઈલસ્ટોન પુસ્તકો

ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ગીતો

લે. સંપા. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર 'મધુરમ્', કિં. 200

નાટક અને કવિતાને યાદતી પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે આ પુસ્તક અણમોલ છે. નાટક દરમિયાન સ્ટેજ પર ગવાતાં ૪૦થી વધુ કવિઓનાં 400 જેટલાં ગીતોની ઝલક આ પુસ્તકમાં છે. દરેક ગીત લય અને અર્થ બંને દૃષ્ટિએ અત્યંત રોચક છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કદાચ આવું પુસ્તક બીજું કોઈ નથી.

સાહિત્યિક અનુવાદો

સંક. કીર્તિદા શાહ, કિં. 110

અનુવાદ પણ સર્જન જેવી જ વિશિષ્ટ કલા છે. આ પુસ્તકમાં અનુવાદની કલા વિશે ફાધર વર્ગીસ પોલનો લેખ છે. એ જ રીતે અનુવાદના સ્વરૂપ, આયોજન અને પ્રકાર વિશે હરિવલ્લભ ભાયાણીનો લેખ છે. અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી, સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતી અનુવાદની સજ્જતા કેવી હોવી જોઈએ, એની સમજ આપતું આ પુસ્તક અનુવાદકો માટે તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

બે સાહિત્યસખા

લે. દક્ષિણકુમાર જોશી, કિં. 55

આ પુસ્તકમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી અને ધૂમકેતુ જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના બે માઈલસ્ટોન સાહિત્યકારોનાં સંસ્મરણો આલેખાયાં છે. વળી આ પુસ્તકના લેખક ધૂમકેતુના પુત્ર છે. એમણે આ બે સાહિત્યસખાઓની સ્નેહ અને સાહિત્ય વિષયક પ્રત્યક્ષ અનુભવેલી વાતો એમાં ગૂંથી છે. આ પુસ્તક વાંચતાં ભાવકને રસ અને રોમાંચનો અનુભવ થાય છે.

કાવ્યસમુચ્ચય ભા.2

લે. રામનારાયણ વિ. પાઠક, કિં. 30

300થી વધુ પૃષ્ઠસંખ્યા ધરાવતું, ગુજરાતી ભાષાનાં 144 વિરલ અને વિશિષ્ટ કાવ્યોની સમૃદ્ધિ સહિતનું આ પુસ્તક કવિતાપ્રેમીઓએ તાત્કાલિક વસાવી લેવું જોઈએ. ભૂતકાળમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠે, વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓ માટે આ પુસ્તક પસંદ કર્યું હતું. કલાપી, ખબરદાર, ગોવર્ધનરામ, દલપતરામ, નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ, બળવંતરાય, મણિલાલ ન.દ્વિવેદી જેવા સમર્થ કવિઓની યાદગાર કવિતાઓ આ પુસ્તકમાં ઉપલબ્ધ છે.

ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત

લે. જયંત કોઠારી, નટુભાઈ રાજપરા,
કિં. 180

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ લક્ષમાં રાખીને તૈયાર કરેલા આ પુસ્તકમાં કાવ્ય અને કાવ્યતત્ત્વ, શબ્દશક્તિ, રસ, અલંકાર, ધ્વનિ અને વક્રોક્તિ, કાવ્યલક્ષણ અને કાવ્યના પ્રકારો, કાવ્યહેતુ જેવા વ્યાકરણ અને સાહિત્યને સ્પર્શતા વિષયોની સરળ સમજ આપવામાં આવી છે.

ઋષિતર્પણ

લે. કૃષ્ણવીર દીક્ષિત, કિં. 175

ઈસવીસન 1950થી 1995 દરમિયાન અવસાન પામેલા ગુજરાતી ભાષાના 123 જેટલા વિચારકો, લેખકો અને કવિઓ વિશે સંક્ષેપમાં છતાં રસપ્રદ પરિચય આપતો આ બૃહદ્ ગ્રંથ દરેક સાહિત્યકાર અને સાહિત્યપ્રેમી પાસે અચૂક હોવો જોઈએ.

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001

ફોન : 07922144663, 09227055777 e-mail : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015

ફોન : 26934340, 98252 68759 Email : gurjarprakashan@gmail.com,

website : gspbooksmall.com

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્વસતા કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

❖ કાવ્યસંચય

1. કલમથી કાગળ સુધી (2004)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
2. વિદેશવટો (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
3. બત્રીસ કોઠા વાવ (2012)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. અણંદોત્સવ (2013)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	250/-
5. ચક્રવ્યૂહ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	350/-
6. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (2016)	બુકપબ	350/-
7. ન્યૂયોર્ક નામે નગર (2017)	બુકપબ	250/-
8. ને હવે ગઝલોત્સવ (2020)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	150/-
9. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (2020)	ગ્રંથમ	400/-
10. મનસંહિતા (2022)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	500/-

❖ ગદ્ય પ્રકાશન – નવલિકા

1. પરાયા શ્વાસ (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
2. સત્યેનની સકીના (2015)	ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન	150/-
3. ભીતર અનરાધાર (2013)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	150/-
4. હું અને મારી કવિતા (2022)	બોલ્ડ પ્રકાશન	250/-
5. ત્રેવડ (2022)	ડિવાઇન પબ્લિકેશન	200/-
6. Coffee on the Table (2023)	આર. આર. શેઠ ઍન્ડ કં. લિ.	350/-

❖ અંગ્રેજી / મરાઠી / ગુજરાતી અનુવાદ

1. ચક્રવ્યૂહ (મરાઠી અનુવાદ) (૨૦૧૩)	શબ્દાંજલી પ્રકાશન	100/-
2. Festival of Free Verse (2014) (Translation in English)	Xlibris	\$ 19.99/-
3. ચક્રવ્યૂહ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૧૬)	બોધિ પ્રકાશન	200/-
4. એ વાઘણને પ્રેમપત્રો (2019)	કૃપા ત્રિવેદી	399/-
5. ઘર ઔર આકાશ (હિંદી અનુવાદ) (૨૦૨૨)	બોધિ પ્રકાશન	250/-
6. Camel Ride (Journey of a poet-2022)	Amazon	\$ 9.99/-
7. Westward Reflections (2023)	Amazon	\$ 10/-

Bharat Trivedi : 927, David Walker Drive, Tavares,
Florida 32778, USA. Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLETની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ.ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી ♦ સંદર્ભસંકેત ♦ ભારતીય નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી
નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા ♦ સંજ્ઞાસંયોગ ♦ કૃતિ સમીપે,
સર્જક સમીપે

સંશોધન

કળાકારનો ઇતિહાસબોધ ♦ આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા ♦ વિવેચનના વિવિધ અભિગમો ♦ ટાગોરની
વાર્તાકળા ♦ મંટોની વાર્તાકળા 'વળામણાં' ♦ મારી હકીકત ♦ સત્યના
પ્રયોગો ♦ તમસ ♦ ગોરા ♦ બદલાતી ક્ષિતિજ ♦ શર્વિલક ♦ ઇલિયડ ♦ મિર્ય
મસાલા ♦ મેટામોર્ફોસીસ

૧૦૫, નંદન કોમ્પ્લેક્સ,
મીઠાખળી ગામ, રેલવે ફાટક સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ

૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.

વિશ્વવ્યાપી વેબસાઇટ લૅક્સિકનની વિશેષતા

- ◆ ગુજરાતીલૅક્સિકન.કોમ (www.gujaratilexicon.com) એટલે ગુજરાતી ભાષાના ૪૫ લાખ કરતા વધુ શબ્દો ધરાવતી વેબસાઇટ.
- ◆ આમાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી, ગુજરાતી-અંગ્રેજી, ગુજરાતી-ગુજરાતી, હિન્દી-ગુજરાતી, મરાઠી-ગુજરાતી શબ્દકોશનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પણ ગુજરાતી-ગુજરાતી, શબ્દકોશ વિભાગમાં સાર્થ, બૃહદ અને ભગવદ્ગોમંડલના શબ્દો પ્રાપ્ત થશે.
- ◆ આ ઉપરાંત ગુજરાતી વિરુદ્ધાર્થ શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવતો, શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ, પર્યાયવાચી શબ્દો જેવી વિગતો એક ક્લિક મેળવી શકો છો.
- ◆ અત્યાર સુધીમાં સાડાપાંચ કરોડથી વધુ લોકોએ આ વેબસાઇટ જોઈ છે.
- ◆ આ ઉપરાંત વેબસાઇટ ઉપર તમે વિવિધ ગુજરાતી શબ્દરમતો, ઈ-બુક, બ્લોગ વગેરે પણ માણી શકો છો.
- ◆ દૈનિક પાંચ હજારથી વધુ મુલાકાત ધરાવતી આ વેબસાઇટ ભારત ઉપરાંત યુ.એસ.એ., યુ.કે., કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, યુ.એ.ઈ., નેધરલેન્ડ, જર્મની, ન્યૂઝીલેન્ડ, સિંગાપોર, કેન્યા, ફ્રાન્સ, સાઉથ આફ્રિકા, સાઉદી અરેબિયા, નોર્વે, સ્વીડન, ઓમાન, કતાર, રશિયા, જાપાન, પાકિસ્તાન, યુગાન્ડા, ફિનલેન્ડ, કુવૈત, ચીન, તાન્ઝાનિયા, ઈન્ડોનેશિયા વગેરે જેવા દેશોમાં જોવાય છે.
- ◆ હાલમાં જ સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશની અપગ્રેડ કરેલી મોબાઇલ એપ્લિકેશન રજૂ કરવામાં આવી છે. જે તમે એન્ડ્રોઇડ અને આઈફોન બંને માટે ડાઉનલોડ કરી શકો છો.
Andorid : <https://play.google.com/store/search?q=sarth+gujarat+jodani+kosh&c=apps>
iOS : <https://apps.apple.com/tr/app/sarth/id1068164351>
- ◆ વળી તમે ગુજરાતી લૅક્સિકનને ઈન્સ્ટાગ્રામ કે ફેસબુક ઉપર ફોલો કરી રોજ એક નવો શબ્દ સુવિચાર વગેરે જેવી વિગતો મેળવી શકો છો.

Instagram : <https://www.instagram.com/gujaratilexicon>

Facebook : <https://www.facebook.com/gujaratilexicon>

ઉમાશંકર જોશીને

અનન્તના મંગલ ઊર્ધ્વયાત્રિ હે ?
સત્યંથમાં પ્રાપ્ત પરાશ શ્રેયનાં
કર્તવ્ય છો તું કર ધર્મભાવથી
તજી ફલાસક્તિ, પરંતુ તુંથી
ના અન્ય એ કર્મ કરી શકે ગણી
મમત્વથી સાત્ત્વિક વા અહંત્વથી
રોકાઈ એ ક્ષેત્ર વિષે જતો નહિ.
વિશ્રાન્તિની વૃત્તિ તને હશે નહિ.
વિલંબની વૃત્તિ તને ઘટે નહિ.
અપેઝું ત્યાંના અધિકારીઓને
તું ભાર સોંપી હળવો બની જા.
તું સિન્ધુગામી સરિતા પ્રમાદથી
વિશાળ કાસાર બની જતો ના.
કો માનસાર્થી કલહંસ જેવો
અનન્ત પન્થે ડગ માંડતો જા.
ઉઘાડ પંથે ક્ષિતિજો નવી નવી.
જે સચ્ચિદાનંદતણાં સમુજ્જ્વલ
આમંત્રતાં મંગલ દ્વાર ખુલ્લાં,
પ્રવેશતો ત્યાં તુજને નિહાળું
હું હે સુહદ! એટલું માત્ર વાંચું

૨૨-૧૨-૧૯૬૯

(પૂજ્ય ઉમાશંકર જોશીની જન્મજયંતીના સંદર્ભે પ્રસ્તુત)

સંવાહક : પીયૂષ મુકુન્દરાય પારાશર્ય

મો. ૯૮૨૫૧૮૭૦૦૭

- મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

હવા વિષે...

હવા વિષે ઓગળી ના શકે તે.
સુવાસ રૂપે પ્રસરી શકે નહીં.
દ્રવે નહીં પ્રેમવડે સદૈવતે.
સમષ્ટિનું શ્રેય કરી શકે નહીં. - ૨૧-૪-૧૯૭૨

બહાર જે કાળ થઈ ભમે છે,
સર્વાતરે જીવ બની વસે છે,
તે આદિ માયાધરને નમું હું
પ્રત્યક્ષ જે બેઉ વિધે મને છે. - ૭-૩-૧૯૭૦

ઓછામાં ઓછું જે બોલે,
રહસ્ય વિસ્તરતું જે ખોલે
સહુથી અઠકું જીવન તોલે
તે (મારે મન) કવિ.
જે બિન્દુમાં સિન્ધુ શકે ન જોઈ
તેને રસાસ્વાદ મળે ન કોઈ. - ૨૨-૪-૧૯૭૨

કો પુષ્પની, ચંદન કે કપૂરની
સુવાસ સામે પવને ન સંચરે :
મહામના સંતતણી સુવાસ તો
વિરોધ પાટે જઈ મુક્ત વિસ્તરે.
(ધમ્મપદ, પુષ્પવર્ગ ૧૧નો અનુવાદ)
આઘાત તત્કાલ સહી શકું છું,
પછી થયું શું, ન કહી શકું છું, - ૧૨-૩-૧૯૭૦

વડલો
ગ્રીષ્મ ધોમ બપોર ઉજ્જડ પથે, રે ઝાંઝવાનાં જળે
દોડે નિષ્ફળ વ્યગ્ર બાળ હરણો, પોતે ન વારી શકે,
ત્યાર એ નિરુપાય દૈન્યથી ભર્યો, વાત્સલ્યથી ઝૂરતો
ઊભો એકલ મૂક વૃદ્ધ વડનો દાઝી ગયો છાંયડો.

સંવાહક : પીયૂષ મુકુન્દરાય પારાશર્ય
મો. ૯૮૨૫૧૮૭૦૦૭

- મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય
(૨૨-૧૨-૧૯૬૯ - ૧૯-૫-૧૯૮૫)

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં કેટલાંક નોંધપાત્ર પ્રકાશનો

- ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ 1થી 8 .....કુલ ₹ 4,355
- ગુજરાતી સાહિત્યકોશ
ખંડ-૧ (મધ્યકાળ) ..... ₹ 800   ખંડ-૩ (પ્રકીર્ણ) ..... ₹ 1,100
- મધ્યકાલીન કૃતિસૂચિ, સં. કીર્તિદા શાહ, 2004 ..... ₹ 240
- પરબ સૂચિ, સં. ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, 2007 ..... ₹ 260
- સાહિત્યિક લેખસૂચિ : 2006-2010, સં. કિશોર વ્યાસ, 2011 ..... ₹ 200
- વિશિષ્ટ સાહિત્યિક સંજ્ઞાકોશ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, 2003 ..... ₹ 35
- ભીલી-ગુજરાતી શબ્દકોશ, શાંતિભાઈ આચાર્ય, 2006 ..... ₹ 55
- ભોગીભાઈ ગાંધી જન્મશતાબ્દી ગ્રંથ
સં. પ્રકાશ ન. શાહ અને અન્ય, 2016 ..... ₹ 525
- નિરંજન ભગત, સં. પ્રફુલ્લ રાવલ, 2019 ..... ₹ 220
- વિદ્યાબહેન નીલકંઠઃ ગુજરાતના નાટીચેતનાનાં અગ્રેસર
સં. સુકુમાર પરીખ, 2015 ..... ₹ 600
- મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં વેદાન્ત, નર્મદા રાવલ, 2017 ..... ₹ 320
- પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, 2016 ..... ₹ 275
- વિષ્ણુદાસ-રચિત ચંદ્રહાસ-આખ્યાન, સં. રમણ સોની, 2017 ..... ₹ 250
- સાયુજ્ય (હસમુખ પાઠકની સમગ્ર રચનાઓ)
હસમુખ પાઠક, 2018 ..... ₹ 500
- પરિવાર-કાવ્યો, સં. ડો. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી - ડો. ઉર્મિલા ઠાકર, 2015 ..... ₹ 320
- સાહિત્યમાં દરિયો, સં. પ્રફુલ્લ રાવલ, 2013 ..... ₹ 275
- સ્વકીય : દલિત સાહિત્ય સંકલન, સં. દલપત ચૌહાણ, 2012 ..... ₹ 250
- મધ્યકાલીન કવિઓ, રાજેશ પંડ્યા, 2020 ..... ₹ 240
- સંગ્ચધ્વમ્, સિતાંશુ યશસ્ચન્દ્ર, 2023 ..... ₹ 450
- કચુલપ્રશસ્તિ, સં. પ્રફુલ્લ રાવલ, 2023 ..... ₹ 150

પ્રાપ્તિસ્થાન ગ્રંથવિહાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ,
નદીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949
ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • ક્યુચિયર ચાર્જ અલગથી

મેં ભારતીય સ્ત્રીઓની ૩૦-૩૫ આત્મકથાઓ તો વાંચી જ હશે. એમાં કદાચ સૌથી નબળી આત્મકથા હું અમૃતાની 'રેવન્યુ સ્ટેમ્પ'ને ગણું, પણ અમૃતાની અંગત જિંદગી અને એના બેબાક બયાનોમાં લોકોને રસ પડ્યો એટલે આ આત્મકથા વધારે વંચાઈ એ પણ હકીકત છે. એકથી વધારે પુરુષ કે સ્ત્રી સાથે પ્રેમ કરનારાઓ તો ઘણા હશે પણ એનો આમ સરેઆમ સ્વીકાર કરનારા અમૃતા જેવા બહુ ઓછા એટલે પણ લોકોને એની અંગત જિંદગીમાં વધુ રસ પડ્યો. અમૃતા એમના સર્જનની ગુણવત્તાને કારણે ચર્ચામાં રહ્યા એના કરતા વધારે અંગત જીવનને કારણે ચર્ચામાં રહ્યા એ વાત તો અમૃતા પ્રેમીઓએ પણ સ્વીકારવી જ રહી.

– શરીફા વીજળીવાળા

આત્મારામ ભટ્ટે ટોલ્સ્ટોયનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યું અને એનો આત્મરામ જાગી ઊઠ્યો. જો ભિક્ષુ અખંડાનંદ ન હોત, એમનું સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય ન હોત તો મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયનું એ પુસ્તક આત્મારામ ભટ્ટના હાથમાં ન આવત એ એ મુંબઈનાં કોઈ મોટા 'ડોન' બનીને રહી જાત.

– રક્ષા શુક્લ

મૌલાના દાઉદે ઈ.સ. ૧૩૭૯માં 'ચંદાયન' નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું અને ચંદા અને એના પ્રેમી લોરીકની લોકપ્રિય બનેલી પ્રેમકથાને આધારે સૂફી સાધનામાં રહેલા ૧. તૌબા એટલે કે પ્રસ્થાતાપ, ૨. ઝહ્ડ એટલે વૈરાગ્ય, ૩. ફક એટલે કે જાતે જ સ્વીકારેલી ફકીરી, નિર્ધનતા, અપરિગ્રહતા, ૪. સબ્ર એટલે કે ધીરજ, ૫. તવક્કુલ એટલે કે ઈશ્વર પરની અખૂટ-અતૂટ શ્રદ્ધા અને ૬. રીદ એટલે કે સંતોષ. આવી ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારની છ ભૂમિકાઓ સમજાવી. વ્યક્તિ પ્રેમની પ્રચલિત લોકપ્રિય બનેલી કથાને આધારે ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચેની એકતાની, ઉત્કટતાની, સૂફી તત્ત્વજ્ઞાનની, સાધના પંથની ભૂમિકાની વાતસમજાવી.

– હસુ યાજ્ઞિક

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોશિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ,
દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

<https://www.ekatrafoundation.org>

પઠન-શ્રવણ શ્રેણી : ૧

ગુજરાતી વાર્તાસંપદા (Audiobook)

ગુજરાતી ઑડિયો વાર્તાઓની દુનિયામાં આપનું સ્વાગત છે. ગુજરાતી સાહિત્યને ડિજિટલ સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ કરાવવાના પ્રયાસ ઉપરાંત, અમે હવે ગુજરાતી વાર્તારસિકો માટે પઠન-શ્રવણ શ્રેણી લઈને આવ્યા છીએ. અમારા પ્રતિભાસંપન્ન કથાવાચકો તેમના મનમોહક અવાજમાં તમારી સમક્ષ ગુજરાતના સમૃદ્ધ વાર્તાવૈભવને પ્રસ્તુત કરશે. નવી કે જૂની, દરેક પ્રકારની, રસ પડે તેવી ઘટનાઓ અને સંવેદનાઓથી ભરપૂર ગુજરાતી વાર્તાઓ આ 'ગુજરાતી વાર્તાસંપદા'ની Audiobooksમાં તમને મળી રહેશે. અમારા સંપાદકોએ ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યના અગાધ સમૃદ્ધમાંથી શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓનાં મોતી વીણી આપ્યાં છે.

નીચેની લિન્ક અથવા આ QR કોડ ઉપરથી 'એકત્ર'ની ગુજરાતી વાર્તાસંપદા એપ ડાઉનલોડ કરતાં જ પલક માત્રમાં ૧૧૦ વાર્તાઓની દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે...

ગુજરાતી વાર્તાસંપદા (Audiobook) લિંક:
<https://ekatraaudiostories.glide.page>

હવે પછી

ગુજરાતી પ્રવાસસાહિત્ય સંપદા (Audiobook)

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની – સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તો પણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી, અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા; પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ, તેટલી જ જરૂરી છે; તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં ‘આ કે તે’ વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ – એ ચાલે; પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે.

માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે – જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

ઉત્તમની ઉપેક્ષા નહીં અને અધમનો અનુરાગ નહીં

સતત પરિવર્તન પામતા આપણા જીવનમાં કેટકેટલાં પ્રસંગોની અને વ્યક્તિની અવર-જવર થતી રહે છે.

એ બધી ઘટના, પ્રસંગ અને વ્યક્તિ કે વાચન-શ્રવણ પણ જુદાં જુદાં સ્તરનાં જ રહેવાનાં. તેને બે જ ખાનામાં વહેંચવાનાં હોય; કાં તો તે ઉત્તમ હોવાનાં, કાં તો તે અધમ હોવાનાં.

અરે! રસ્તા પરથી પસાર થતાં મંદિર પણ આવે અને હોટલ પણ આવે. જોતાંવેત મન ખેંચાય એવી દુકાનો પણ આવે અને જોતાંવેત મન-મોં બગડી જાય એવી દુકાન પણ આવે; એટલે આપણે મંદિરને ઉત્તમ કહીશું અને બીજાને અધમ.

પણ આપણે એક નિયમ અપનાવીએ :

ઉત્તમની ઉપેક્ષા નહીં અને અધમનો અનુરાગ નહીં.

આ નિયમથી આટલું નક્કી કરવાથી 'ઉત્તમ નજીક આવતું જશે અને અધમ છૂટતું જશે.' જો આપણે અધમનો અનુરાગ કેળવીશું અને ઉત્તમની ઉપેક્ષા કરતાં જઈશું તો સરવાળે આપણી પાસે અધમનો ઉકરડો ભેગો થશે અને ઉત્તમ શોધ્યું નહીં મળે. અધમ વણનોતર્યું આવે છે; ઉત્તમને લાવવા કરગરવું પડે છે.

આપણે ઉત્તમ મેળવવું છે.

ઉત્તમ થવું છે.

ઉત્તમ એટલે તમોગુણથી ઉપર ઊઠેલું.

ભર્યું-ભર્યું હોય તે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ ૩

સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૮૧૨. કિંમત રૂ. ૧૧૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૩માં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રકારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, સાહિત્યશાસ્ત્રનાં વિભાવનાત્મક પાસાં, સાહિત્યિકવિદો, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, આધારગ્રંથો, સાહિત્યિક પારિતોષિકો, સાહિત્યિક સામયિકો વગેરે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસવિસ્તારમાં ફાળો આપનારાં મહત્વનાં પરિબળો વિશે અધિકરણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ ખંડની બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક નવા વિભાવો વિશે અધિકરણ ઉમેરીને કોશને સંવર્ધિત કરવામાં આવ્યો છે.

કોશ જોવામાં સહાયક એવો અધિકરણનો શબ્દાનુક્રમ પૃષ્ઠનિર્દેશ સાથે આરંભમાં જ જોડ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને વિષયના રસિક સંશોધકો તથા તજજ્ઞોને સંશોધન કરવા માટે આ સહાયક આધારગ્રંથ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

ખંડ : ૩
સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

અમદાવાદ

PARAB 2024 August

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

Pidilite

EXPLORE POSSIBILITIES

Fevikwik

NON-DRIP FORMULA

NO MESS

30 EXTRA REPAIR SECONDS TIME

WOOD • LEATHER • CARDBOARD etc.

30 SECONDS TO ADJUST

GALATI SUDHARNE KA MAUKA DE

GEL

Fevikwik GEL

Printed and Published by **SAMEER BHATT** on behalf of **GUJARATI SAHIYA PARISHAD** and Printed at **Kirit Graphics, G-1, Labh Complex, Sattar Taluka Society, Opp. C.U. Shah College, Incometax, Ahmedabad-09** and Published from Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Gujarati Sahitya Parishad Road, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009. Editor - **KIRIT DOODHAT**.